

๑๕๑.๓๓
๒๕๔๑.๑
๑-๓

ความสำคัญของแม่น้ำลำคลองในบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่างต่ออาณาจักรอยุธยา

ปริญญาโท

ของ

บังอร พันธุ์

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา

ตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต วิชาเอกประวัติศาสตร์

กุมภาพันธ์ ๒๕๓๖

ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

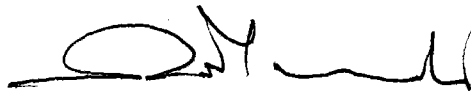
คณะกรรมการควบคุมและคณะกรรมการสอบได้พิจารณาปฏิญานพนธ์ฉบับนี้แล้ว เห็นสมควร
รับเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต วิชาเอกประวัติศาสตร์ ของ
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

คณะกรรมการควบคุม

พ้องพร ๓๓:

ประธาน

(ผศ.หลักพลึง คงชนะ)

กรรมการ

(ผศ.กวี วรวัฒน์)

คณะกรรมการสอบ

พ้องพร ๓๓:

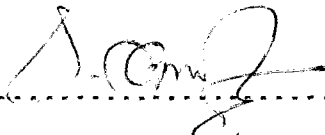
ประธาน

(ผศ.หลักพลึง คงชนะ)

กรรมการ

(ผศ.กวี วรวัฒน์)

กรรมการที่แต่งตั้งเพิ่ม

(รศ.ณอม อามามวัฒน์)

บัณฑิตวิทยาลัยอนุมัติให้รับปฏิญานพนธ์ฉบับนี้ เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร
ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต วิชาเอกประวัติศาสตร์ ของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

สม ๓๓-

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

(ศ.ดร.สมพร บัวทอง)

วันที่ ๕ เดือน มีนาคม พ.ศ. ๒๕๓๖

ประกาศคุณูปการ

ปริญญานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จเรียบร้อยด้วยความกรุณาจากบุคคลหลายฝ่าย ผู้วิจัยขอกราบ
ขอบพระคุณ ผศ.พลับพลึง คงชนะ และ ผศ.กวี วารกวัน ที่ได้กรุณาช่วยเหลือแนะนำแก้ไข
ข้อบกพร่อง ด้วยความเอาใจใส่เป็นอย่างดียิ่ง จนปริญญานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จด้วยดี

ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณ รศ.ถนอม อานามวัฒน์ แห่งภาควิชาประวัติศาสตร์
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร ที่ให้ความกรุณารับเป็นกรรมการสอบเพิ่มเติม

ขอกราบขอบพระคุณ ดร.วีระ สุภากิจ แห่งภาควิชาบรรณารักษศาสตร์ มหาวิทยาลัย
ศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร ที่ให้ความกรุณาช่วยเขียนบทคัดย่อภาคภาษาอังกฤษ

ขอกราบขอบพระคุณเจ้าหน้าที่หอสมุดแห่งชาติ หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
ประสานมิตร ศิลปากร ธรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์ เกษตรศาสตร์ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ
วิทยาลัยป้องกันราชอาณาจักร กองอุทยานประวัติศาสตร์อยุธยา สำนักงานโยธาธิการจังหวัด
พระนครศรีอยุธยาและจังหวัดสุพรรณบุรี สำนักงานชลประทานฝักไถ่ ที่ว่าการอำเภอฝักไถ่
วังน้อย บางไทร สามโคก ที่กรุณาให้ข้อมูลต่าง ๆ เพื่อการวิจัย

ขอกราบขอบพระคุณ พ.อ.พยนต์ ทิมเจริญ น.ท.หญิง ศิริมา กริชติทาอาวุธ
ร.อ.หญิง สุกิจรา นิจจันทร์พันธ์ศรี กองภูมิศาสตร์ กรมแผนที่ทหาร ที่กรุณาให้ข้อมูลในด้าน
แผนที่เพื่อใช้ประกอบการวิจัย

ขอกราบขอบพระคุณ อาจารย์สมพงษ์ พูลสวัสดิ์ อดีตผู้อำนวยการโรงเรียน
จันทร์ประดิษฐารามวิทยาคม อาจารย์จงพิศ กันหลง ผู้อำนวยการโรงเรียนจันทร์ประดิษฐาราม
วิทยาคม คณะครู-อาจารย์โรงเรียนจันทร์ประดิษฐารามวิทยาคม โดยเฉพาะหมวดสังคมศึกษา
อาจารย์ประจวบ แดงเปี่ยม อาจารย์พิไลลักษณ์ นาคเจริญ อาจารย์ภาณุ ภูมิศรีแก้ว
และอาจารย์อรุณวดี แยมคงพรอง ที่กรุณาให้ความช่วยเหลือและให้กำลังใจในการทำ
ปริญญานิพนธ์

ขอขอบพระคุณเพื่อน ๆ ชาวฝักไถ่ นิสิตปริญญาโทวิชาเอกประวัติศาสตร์ ระหว่าง
พ.ศ. 2531 - 2533 ทุกคน ที่กรุณาช่วยเหลือและให้กำลังใจด้วยดีตลอดมา

ท้ายที่สุดนี้ขอกราบเท้าขอบพระคุณ คุณพ่อเฒ่า และคุณแม่บรรจง พันปี และขอบคุณ
ญาติพี่น้องในครอบครัวทุกคน ที่กรุณาให้ความช่วยเหลือและให้กำลังใจจนปัญหานี้สำเร็จ
ด้วยดี

คุณค่าของปัญหานี้ฉบับนี้ ขอมอบแด่บิดามารดาที่ให้ความรักและความห่วงใยผู้วิจัย
อย่างดีเสมอ

บ้งอร พันปี

สารบัญ

บทที่	หน้า
บทนำ	ก
ความสำคัญของแม่น้ำลำคลองในด้านยุทธศาสตร์	ฉ
ความสำคัญของแม่น้ำลำคลองในการเมืองการปกครอง	ช
ความสำคัญของแม่น้ำลำคลองในด้านเศรษฐกิจ	ฅ
ความสำคัญของแม่น้ำลำคลองในด้านสังคมและวัฒนธรรม	ญ
เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	ด
จุดมุ่งหมายของการศึกษา	ด
ความสำคัญของการศึกษาค้นคว้า	ธ
ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า	ธ
วิธีดำเนินการศึกษาค้นคว้า	ท
ข้อมูลที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้า	ท
แหล่งข้อมูลที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้า	ท
นิยามศัพท์เฉพาะ	ณ
 1 สภาพแวดล้อมโดยทั่วไปของกลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่าง	 1
1. ที่ตั้ง	1
2. ภูมิประเทศและภูมิอากาศ	2
2.1 ฤดูฝน	3
2.2 ฤดูหนาว	4
2.3 ฤดูร้อน	5
3. แม่น้ำสำคัญ	4
3.1 แม่น้ำเจ้าพระยา	5
3.1.1 แม่น้ำท่าจีน	5

3.1.2	แม่น้ำน้อย	9
3.1.3	แม่น้ำลพบุรี	9
3.1.4	แม่น้ำป่าสัก	10
3.2	แม่น้ำแม่กลอง	14
3.3	แม่น้ำบางปะกง	14
4.	คลองสำคัญในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างสมัยอยุธยา	18
4.1	คลองคูเมือง	18
4.2	คลองกระมังไผ่ลิง	19
4.3	คลองตะเคียนหรือคลองขลุ่ยละครไชย	19
4.4	คลองขลุ่ยคตแม่น้ำเจ้าพระยาบริเวณใต้พระนครศรีอยุธยาถึง อ่าวไทย	20
4.5	คลองหัวตะพาน	25
4.6	คลองบางบาล	26
4.7	คลองบางหลวงหรือคลองโพงเผง	28
4.8	คลองเจ้าเจ็ดหรือคลองบางยี่หน	29
4.9	คลองบางปลาหมี่หรือคลองลาดชะโด	30
4.10	คลองบางปลากรด	31
4.11	คลองบางพลับ	32
4.12	คลองบางแก้ว	33
4.13	คลองสระบัว	34
2	ระบบน้ำกับความมั่นคงของอาณาจักรอยุธยา	40
1.	ระบบน้ำกับยุทธศาสตร์	42
1.1	การใช้ระบบน้ำเพื่อการป้องกันเมือง	44
1.2	การใช้ระบบน้ำเพื่อการขยายอาณาเขต	56

2. ระบบลำน้ำที่มีผลเสียต่อพระนครศรีอยุธยา	63
2.1 การเสียพระนครศรีอยุธยาในปี พ.ศ. 2112	64
2.2 การเสียพระนครศรีอยุธยาในปี พ.ศ. 2310	65
3 วิเคราะห์ระบบลำน้ำต่อพัฒนาการด้านการเมืองการปกครองของอยุธยา ..	71
1. การพัฒนาขึ้นมาเป็นเมืองอยุธยา	72
1.1 แคว้นอโยธยา	73
1.2 แคว้นสุพรรณภูมิ	75
2. อาณาเขตของอยุธยา	76
2.1 เมืองราชธานี	77
2.2 หัวเมือง	80
4 ระบบลำน้ำในฐานะเส้นทางเศรษฐกิจของอยุธยา	87
1. อยุธยาในฐานะที่เป็นอาณาจักรเกษตรกรรม	88
1.1 ข้าว	88
1.2 ผลไม้	90
1.3 พืชและสัตว์น้ำที่ใช้เป็นอาหาร	91
2. อยุธยาในฐานะที่เป็นอาณาจักรทางการค้า	92
2.1 การค้าภายในราชธานี	93
2.2 การค้าระหว่างหัวเมือง	97
2.3 การค้ากับต่างประเทศ	102
5 ระบบลำน้ำ : บ่อเกิดแห่งวัฒนธรรมอยุธยา	104
1. วัฒนธรรมในชีวิตประจำวัน	104
1.1 อาหารการกิน	106

บทที่	หน้า
1.2 การแต่งกาย	107
1.3 เรือ	107
1.4 ความเชื่อในสิ่งที่เกี่ยวกับน้ำ	108
2. ชนบระเพ็ดและการดำเนินชีวิตของชาวนา	112
3. วัฒนธรรมเมือง	114
3.1 กษัตริย์ เจ้าเมือง และขุนนาง	114
3.2 ชาวเมืองในเขตพระนคร	115
3.3 ชาวต่างประเทศในสังคมอยุธยา	117
4. ปัญหาสังคมที่เกิดจากการขาดน้ำ	119
บทสรุป	121
ปัญหาและข้อเสนอแนะ	124
บรรณานุกรม	126
ภาคผนวก	144

บัญชีแผนที่

แผนที่	หน้า
1 แสดงแม่น้ำลำคลองที่สำคัญในภาคกลางตอนล่าง	6
2 แสดงแม่น้ำลำคลองบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง	7
3 แสดงการเปลี่ยนแนวทางเดินของแม่น้ำเจ้าพระยา จากบางแก้ว จังหวัด อ่างทอง ถึงบางไทร จังหวัดพระนครศรีอยุธยา	12
4 แสดงรูปลำนํ้าต่าง ๆ ในบริเวณพระนครศรีอยุธยา	15
5 แสดงการขุดลัดแม่น้ำเจ้าพระยาสมายอยุธยา	21
6 แสดงลำคลองทิศตะวันตกและทิศเหนือของพระนครศรีอยุธยา	27
7 แสดงเส้นทางเดินทัพของพม่าในสงครามสมัยแรกกับอยุธยา	46
8 แสดงการตั้งค่ายของฝ่ายอยุธยาและพม่า	47
9 แสดงการเคลื่อนที่ของทั้งสองฝ่ายในการยกทัพ พ.ศ. 2127 ซึ่งพ่ายกทัพ แยกกันมาเป็น 2 ทาง ทางทิศเหนือ และทิศตะวันตก	51
10 แสดงการเคลื่อนที่และการรบใน พ.ศ. 2128	52
11 แสดงการเคลื่อนที่ของกองทัพพม่าที่แบ่งกำลังแยกกันเคลื่อนที่ผ่านทุ่งราบที่เป็น อู่ข้าวอู่น้ำของไทย พ.ศ. 2129	53
12 แสดงการวางกำลังของพม่าเข้าตีกรุงศรีอยุธยาซึ่งเป็นการล้อมเพียง 2 ด้าน ทางทิศเหนือ และทิศตะวันออก พ.ศ. 2129	54
13 แสดงการเคลื่อนที่ของทั้งสองฝ่ายในสงครามยุทธหัตถี พ.ศ. 2135	55
14 แสดงการตั้งค่ายพม่าในสงคราม พ.ศ. 2310	69
15 แสดงเส้นทางการเดินทัพสมัยอยุธยา	70
16 แสดงลำน้ำต่าง ๆ ในพระนครศรีอยุธยา	79
17 แสดงแม่น้ำลำคลองที่สำคัญและจังหวัดในภาคกลาง	82
18 แสดงรูปลำนํ้าต่าง ๆ ในพระนครศรีอยุธยา	98
19 แสดงการขนส่งสินค้าภายในอาณาจักร	101

บัญชีตาราง

ตาราง	หน้า
1 แสดงแม่น้ำในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง	16
2 ตัวอย่างคลองเชื่อมแม่น้ำ	35
3 ตัวอย่างคลองลัดแม่น้ำ	38
4 การขยายอาณาเขตของอยุธยา ก่อนเสียพระนครศรีอยุธยา ครั้งที่ 1	59
5 แสดงความสัมพันธ์ระหว่างตลาดบกและตลาดน้ำ	94
6 แสดงประเพณีไทยในรอบปี	109

บทนำ

บริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ความหมายในทางภูมิศาสตร์ หมายถึง ที่ราบดินดอนสามเหลี่ยมแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งส่วนบนของสามเหลี่ยมอยู่บริเวณจังหวัดชัยนาท ประมาณละติจูดที่ 15 องศาเหนือ ลงมาถึงปากน้ำเจ้าพระยา ระยะทางประมาณ 320 กิโลเมตร ส่วนฐานทางทิศตะวันตกที่จังหวัดเพชรบุรี ถึงส่วนฐานทางทิศตะวันออกที่จังหวัดชลบุรี ระหว่างละติจูดที่ 99 องศาตะวันออกถึงละติจูดที่ 101 องศาตะวันออก ระยะทางประมาณ 185 กิโลเมตร¹ ดินดอนสามเหลี่ยมแม่น้ำเจ้าพระยามีความสูงของพื้นที่จากทิศเหนือค่อย ๆ ลาดต่ำลงไปทางใต้ เช่น พื้นที่บริเวณอยุธยามีความสูงเฉลี่ยจากระดับน้ำทะเลประมาณ 4 - 5 เมตร บริเวณกรุงเทพมหานคร ประมาณ 1.5 - 2 เมตร พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นดินตะกอนที่เกิดจากแม่น้ำเจ้าพระยา ป่าสัก ลพบุรี บางปะกง ท่าจีน และแม่น้ำแม่กลองพัดพามา แม่น้ำเหล่านี้เมื่อไหลผ่านบริเวณที่ราบ ความเร็วของกระแสไหลลดลงทำให้เกิดตะกอนที่มากับน้ำเกิดการทับถม² จึงทำให้บริเวณภาคกลางซึ่งมีลักษณะทางธรณีวิทยาเป็นแอ่งแผ่นดินขนาดใหญ่จึงรองรับตะกอนที่ถูกนำมาสะสมในแอ่งแผ่นดินนี้ค่อย ๆ ดันขึ้น จนในที่สุดกลายเป็นที่ราบกว้างใหญ่ ซึ่งเป็นที่ตั้งของศูนย์กลางอาณาจักรอยุธยา การทับถมของตะกอนนี้ ในบางครั้งทำให้เกิดสันดอนกลางน้ำ จึงเป็นเหตุให้การไหลของแม่น้ำเปลี่ยนทางเดินหลายแห่งกลายเป็นลำน้ำสาขา (Distributaries) ของแม่น้ำเจ้าพระยาเช่น แม่น้ำลพบุรี แม่น้ำท่าจีน คลองตาแก้ว คลองท่าวีра คลองบางพลับ เป็นต้น

งานของซีเกฮาร์, ทานาเบ้ ได้อธิบายลักษณะทางภูมิศาสตร์ของที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างได้อย่างละเอียดถี่ถ้วน โดยแบ่งบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างออกเป็น 2 ส่วน คือ

¹ ทีวีา สุภจรรยา และพ้องศรี วนาสิน. "การศึกษาลักษณะชุมชนโบราณจากภาพถ่ายทางอากาศจังหวัดนครปฐม," เอกสารประกอบการสัมมนาประวัติศาสตร์โบราณคดีและศิลปวัฒนธรรมนครปฐม. 2525. หน้า 1.

² อักษรานุกรมภูมิศาสตร์ไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม 1. 2525. หน้า 10.

ที่ราบลุ่มน้ำเก่า (Old Delta) ได้แก่ บริเวณจังหวัดชัยนาทลงมาถึงจังหวัดพระนครศรีอยุธยา รวมทั้งสุพรรณบุรี และที่ราบลุ่มแม่น้ำใหม่ (New Delta) ตั้งแต่จังหวัดพระนครศรีอยุธยาลงไปถึงชายทะเลอ่าวไทย¹ รายละเอียดนี้ทำให้ทราบว่าบริเวณที่ราบลุ่มน้ำเก่ามีการตั้งถิ่นฐานมาก่อนบริเวณที่ราบลุ่มน้ำใหม่ โดยขยายชุมชนไปตามแม่น้ำลำคลองต่าง ๆ ที่มีอยู่บริเวณพื้นที่ 2 ส่วนดังกล่าวนี้ยังมีความแตกต่างกันในเรื่องลักษณะทางภูมิศาสตร์ที่ลาดชัน รวมทั้งความสูงของพื้นที่ กล่าวคือบริเวณที่ราบลุ่มน้ำเก่ามีความสูงและความลาดชันของพื้นที่มากกว่า ทั้งนี้มีความหนาแน่นของพื้นที่อันเกิดจากการทับถมของตะกอนมากกว่าบริเวณที่ราบลุ่มน้ำใหม่ ดังนั้นการไหลของกระแสน้ำในที่ราบลุ่มน้ำใหม่จึงคดเคี้ยวมาก² รวมทั้งทิศทางการไหลของกระแสน้ำก็เปลี่ยนแปลงได้ง่ายกว่าด้วย ทำให้เกิดมีลำคลองเป็นจำนวนมากที่สำคัญ เช่น คลองบางหลวง คลองบางยี่หน คลองโคกขาม คลองสุนัขหอน เป็นต้น นอกจากนี้ พื้นที่ในบริเวณนี้ภายหลังจากฝนตกจะมีน้ำเซาะขังอยู่นานจึงเกิดเป็นแอ่งน้ำ หนอง และบึงอยู่ทั่วไป ประชาชนซึ่งมีชีวิตอยู่ในสมัยอยุธยาที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ตามแม่น้ำลำคลองในบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่าง จึงได้พยายามปรับตัวโดยใช้ประโยชน์จากแม่น้ำลำคลอง ตลอดจนแหล่งน้ำต่าง ๆ เช่น ใช้เป็นแหล่งหาอาหารธรรมชาติ ใช้น้ำเพื่อการบริโภค การเพาะปลูก แม่น้ำลำคลองยังช่วยป้องกันข้าศึก และส่งเสริมให้เกิดความมั่นคงในด้านการเมืองการปกครอง ตลอดจนช่วยสืบทอดวัฒนธรรมของชุมชน

แม่น้ำลำคลองมีความสำคัญต่อการพัฒนาชุมชนมาตั้งแต่ก่อนประวัติศาสตร์ไทย ทั้งนี้จะเห็นได้จากการศึกษาของ ทิวา ศุภจรรยา และผ่องศรี วนาสิน ซึ่งวิเคราะห์ภาพถ่ายทางอากาศ ทำให้ทราบว่าเมืองโบราณในบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่างที่อยู่ในเขตจังหวัด

¹ดูรายละเอียดเพิ่มเติมในชีกะฮารุ ทานาเบ้. "การชลประทานเพื่อการเกษตรในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ," ธรรมศาสตร์. 5 : 71 - 72 ; ตุลาคม 2518 - มกราคม 2519.

²สวาท เสนาณรงค์. ภูมิศาสตร์ประเทศไทย. 2516. หน้า 34.

นครปฐม ปัจจุบันตั้งอยู่ใกล้ทางน้ำ มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ¹ จึงสันนิษฐานว่าประชาชนในสมัยนั้นได้ใช้ลำนํ้าเพื่อการคมนาคม การบริโภค การเพาะปลูก และป้องกันข้าศึก นอกจากนี้ การศึกษาของศรีศักร วัลลิโภคม ท้าให้ทราบว่าบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างมีเมืองที่มีคูน้ำคันดินกว่า 65 แห่ง² ซึ่งผลจากการศึกษาของนักวิชาการดังกล่าวท้าให้ทราบว่าประชาชนในสมัยโบราณได้รู้จักใช้ลำนํ้าให้เป็นประโยชน์มานานแล้ว

ประมาณปลายพุทธศตวรรษที่ 18 เป็นต้นมา อำนาจขอมในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างเริ่มเสื่อมลง³ มีผลท้าให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง ในบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่างกล่าวคือ เมืองเล็กได้พัฒนาอำนาจขึ้นแทนเมืองใหญ่ซึ่งมีอำนาจมาแต่เดิม เช่น ในบริเวณลำนํ้าท่าจีน เมืองสุพรรณภูมิ มีอำนาจขึ้นแทนเมืองนครชัยศรี เมืองอโยธยาบริเวณลำนํ้าเจ้าพระยาพัฒนาอำนาจแทนเมืองละโว้ เมืองราชบุรีพัฒนาขึ้นแทนเมืองคูบัวในบริเวณลำนํ้าแม่กลอง เมืองเพชรบุรีพัฒนาขึ้นเป็นเมืองสำคัญในบริเวณลำนํ้าเพชรบุรี เมืองแพรกศรีราชาพัฒนาขึ้นในบริเวณลำนํ้าน้อย นอกจากนี้ในสมัยเดียวกันยังมีเมืองนอกเขตลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างที่พัฒนาขึ้นด้วย เช่น เมืองสุโขทัย เชียงใหม่ แพร่ น่าน เป็นต้น เมืองในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาดังกล่าวนี้มีการติดต่อกัน ซึ่งคงจะใช้ทั้งทางบกและทางน้ำ โดยเฉพาะในบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่างได้ใช้แม่น้ำเจ้าพระยา ท่าจีน แม่กลอง ลพบุรี ป่าสัก และแม่น้ำน้อย ทั้งนี้โดยมีลำนํ้าคลองที่ใช้เชื่อมแม่น้ำดังกล่าวให้ติดต่อกันได้ เช่น คลองบางพลับ คลองบางยี่หน เป็นต้น คลองเหล่านี้ช่วยให้การติดต่อสะดวกรวดเร็ว ทั้งในด้านยุทธศาสตร์ การเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม โดยมีลักษณะเด่น

¹ทิวา ศุภจรรยา และผ่องศรี วณาสิน. "การศึกษาลักษณะชุมชนโบราณจากภาพถ่ายทางอากาศจังหวัดนครปฐม," เอกสารประกอบการสัมมนาประวัติศาสตร์โบราณคดีและศิลปวัฒนธรรมนครปฐม. 2525. หน้า 2 - 3.

²ศรีศักร วัลลิโภคม. "นครชัยศรีกับเส้นทางคมนาคมในลุ่มน้ำเจ้าพระยา," เอกสารประกอบการสัมมนาประวัติศาสตร์โบราณคดีและศิลปวัฒนธรรมนครปฐม. 2525. หน้า 1.

³ฮอลล์, ดี.จี.อี. ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม 1. แปลโดย คุณารุณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา และคนอื่น ๆ. 2522. หน้า 155 - 157.

ที่ร่วมกันคือ การนับถือพุทธศาสนิกายเถรวาทแบบลังกา ซึ่งสิ่งนี้ได้จากรูปแบบของศิลปกรรมทางพุทธศาสนาที่คล้ายคลึงกัน¹

เมืองเล็ก ๆ ในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างดังกล่าวขณะนั้น แม้ว่าจะเป็นอิสระต่อกัน แต่ส่วนใหญ่มิมีความสัมพันธ์ทางเครือญาติ ซึ่งอาจจัดรวมเป็นสองแคว้นใหญ่ได้ คือ แคว้นสุพรรณภูมิ ซึ่งอยู่ทางฝั่งขวาของแม่น้ำเจ้าพระยา และแคว้นอโยธยาซึ่งอยู่ทางฝั่งซ้าย เมื่อพิจารณาจากบริเวณที่ตั้งจะพบว่า แคว้นทั้งสองสามารถติดต่อกับทั้งเมืองในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง รวมไปถึงหัวเมืองในลุ่มน้ำปิง วัง ยม และน่านได้ด้วย แต่แคว้นอโยธยาสามารถติดต่อกับหัวเมืองในลุ่มน้ำโขงและอาณาจักรกัมพูชาได้สะดวกกว่า²

ประมาณปลายพุทธศตวรรษที่ 19 ภายหลังจากรัชกาลพ่อขุนรามคำแหง อานาจของสุโขทัยเริ่มเสื่อมลง ซึ่งเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทาให้หัวเมืองในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างมีโอกาสสถาปนาอาณาจักรขึ้น กล่าวคือ ในปี พ.ศ. 1893³ สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) ได้สถาปนากรุงศรีอยุธยาขึ้นในบริเวณที่เป็นเกาะ เมืองพระนครศรีอยุธยาในปัจจุบัน ซึ่งเป็นชุมชนที่มีความเจริญรุ่งเรืองอยู่ก่อนแล้ว

ภายหลังจากที่พระเจ้าอู่ทองสถาปนากรุงศรีอยุธยาขึ้นเป็นราชธานี พระองค์โปรดให้ขุดคูขื่อหน้า⁴ เพื่อชักน้ำให้ล้อมรอบกรุง อันเป็นแบบแผนของการสร้างเมืองในสมัยโบราณ⁵ ดังนั้นกรุงศรีอยุธยาจึงมีแม่น้ำเจ้าพระยา ปาลัก และแม่น้ำลพบุรีล้อมรอบ บริเวณที่ตั้งของกรุงศรีอยุธยาจึงเป็นทำเลที่เหมาะสมมากยิ่งขึ้นเพราะนอกจากใช้ลำน้ำที่ล้อมรอบกรุงเป็นปราการ

¹ศรีศักร วัลลิโภดม. "ความก้าวหน้าและข้อคิดเห็นใหม่ในการศึกษาโบราณคดีลุ่มน้ำเจ้าพระยา," เมืองโบราณ. 10(4) : 18 ; ตุลาคม - ธันวาคม 2527.

²ศรีศักร วัลลิโภดม. "ภูมิหลังสยามประเทศ," ศิลปวัฒนธรรม. 6(4) : 66 - 67 ; กุมภาพันธ์ 2528.

³กรมศิลปากร. "พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐ," ประชุมพงศาวดารฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 1. 2506. หน้า 115.

⁴กรมศิลปากร. ประชุมพงศาวดาร เล่ม 37 (ภาค 63). 2512. หน้า 108.

⁵สุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา. น้ำ - บ่อเกิดแห่งวัฒนธรรมไทย. 2529. หน้า 30.

ธรรมชาติแล้ว พระองค์ยังสามารถควบคุมเส้นทางคมนาคมทางน้ำได้ดีกว่าเมืองอื่นในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างด้วยกัน เช่น เมืองสุพรรณบุรี เมืองละโว้ เป็นต้น ทั้งยังสามารถครอบครองแหล่งเพาะปลูกที่สำคัญในบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเก่า (Old Delta) รวมทั้งเป็นศูนย์กลางการคมนาคมที่สามารถติดต่อค้าขายลึกเข้าไปยังดินแดนภายใน (Hinterland) เช่นเดียวกับที่สามารถทำการค้ากับต่างชาติได้เป็นอย่างดี เพราะอยุธยาอยู่ห่างจากทะเลเพียง 96 กิโลเมตรเท่านั้น ผลจากการที่พระเจ้าอู่ทองทรงสามารถควบคุมแหล่งเศรษฐกิจที่สำคัญของบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างไว้ได้ จึงทำให้พระองค์สามารถขยายอำนาจทางการเมืองได้อย่างรวดเร็ว ดังจะเห็นได้จากเมื่อแรกสถาปนากรุงศรีอยุธยา มีหลักฐานว่าพระองค์โปรดฯให้ยกทัพไปโจมตีเมืองชัยนาท และกัมพูชา¹ เป็นต้น ต่อมาเมื่ออยุธยามีอาณาเขตกว้างขวางขึ้น สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจึงได้ทรงปรับปรุงการปกครองใหม่ เพื่อให้เมืองหลวงมีอำนาจควบคุมหัวเมืองได้ใกล้ชิดกว่าเดิม² ความพยายามที่จะรวมอำนาจเข้าสู่ส่วนกลาง (Centralization) ทำให้แม่น้ำลพบุรียิ่งทวีความสำคัญมากขึ้นเพราะราชธานีใช้แม่น้ำลพบุรีเป็นเส้นทางลำเลียงไพร่พล ยุทโธภัณฑ์ ส่วย จากหัวเมืองซึ่งอยู่ไกลออกไปเข้าสู่เมืองหลวงได้สะดวกรวดเร็วมากขึ้น โดยเฉพาะส่วยส่วนหนึ่งกลายเป็นสินค้าที่ท้าวยาไ้ให้แก่พระมหากษัตริย์ โดยส่งออกไปขายยังดินแดนอื่น เช่นเดียวกับสินค้าจากต่างชาติ ที่ลำเลียงเข้ามาขายภายในอาณาจักรอยุธยาที่อาศัยแม่น้ำลพบุรีเช่นกัน

เพื่ออธิบายความสำคัญของแม่น้ำลพบุรีที่มีต่ออาณาจักรอยุธยาให้ชัดเจนขึ้น จึงแยกกล่าวในแต่ละด้านดังต่อไปนี้

¹สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1. 2457. หน้า 171.

²ควอริช เวลส์. การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ. 2527. หน้า 60 - 76.

ความสำคัญของแม่น้ำลพบุรีในด้านยุทธศาสตร์

ภายหลังจากที่พระเจ้าอู่ทองโปรดให้ขุดคูขื่อน้ำ เพื่อใช้เป็นปราการธรรมชาติดังกล่าวมาแล้ว กษัตริย์อยุธยาองค์ต่อมาต่างก็ให้ความสำคัญต่อแม่น้ำลพบุรีเพื่อประโยชน์ทางด้านยุทธศาสตร์ดัง เช่นในรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ พระมหานาคกับญาติโยมได้ช่วยกันขุดคลองมหานาค เมื่อ พ.ศ. 2081¹ เพื่อป้องกันทัพเรือของพม่า ในเวลาต่อมาพระมหาธรรมราชาได้โปรดให้ขุดขยายคูขื่อน้ำให้กว้างและลึกมากขึ้น ทั้งนี้เพื่อป้องกันกองทัพพม่า เมื่อพิจารณาจากการสงครามระหว่างไทยกับพม่าจะพบว่ายุทธวิธีของฝ่ายไทยนั้นมักจะใช้การตั้งรับข้าศึกในเขตราชธานี แล้วส่งกองทัพยกทัพเรือออกไปโจมตีข้าศึก หากข้าศึกยังคงตั้งมั่นอยู่รับอยู่ได้ ฝ่ายไทยก็จะพยายามต่อสู้ถ่วง เวลาจนกระทั่งน้ำเหนือเริ่มหลากลงในเดือนกรกฎาคม เพื่อใช้เงื่อนไขนี้ผลักดันข้าศึกได้กองทัพกลับไป อย่างไรก็ตามในคราวที่เสียกรุงศรีอยุธยา เมื่อ พ.ศ. 2112 พม่าใช้ยุทธวิธีตั้งด่านตรวจตามลำน้ำตั้งแต่เมืองธนบุรีถึงนนทบุรี เพื่อปิดล้อมอยุธยาไม่ให้กองทัพเรือจากหัวเมืองทางใต้ขึ้นไปช่วยราชธานี² แล้วพม่าได้พยายามก่อกวนข้ามคูขื่อน้ำยกทัพเข้าโจมตีราชธานีได้สำเร็จ เช่นเดียวกับการรบระหว่างปี พ.ศ. 2308 - 2310 พม่าได้ใช้ยุทธวิธีเดิมคือ ยึดเมืองธนบุรีและนนทบุรีไว้ก่อนพร้อมกับตั้งค่ายใหญ่ที่สี่กั๊ก บางไทร และที่ปากน้ำพระประสบ³ ซึ่งมีผลให้พม่าสามารถควบคุมการคมนาคมทางน้ำได้เป็นอย่างดีเพราะค่ายทั้งสามตั้งอยู่ในบริเวณที่ลำน้ำมาบรรจบกัน ทำให้กองทัพจากหัวเมืองตะวันตก หัวเมืองฝ่ายใต้ และหัวเมืองฝ่ายเหนือไม่อาจเข้าช่วยราชธานีได้กับพม่า⁴ ในที่สุดพม่าก็เข้าล้อมประชิดกรุงศรีอยุธยาแล้วท้าวแสนยามข้ามคูขื่อน้ำเข้าโจมตีกรุงศรีอยุธยาได้สำเร็จ เหตุการณ์สำคัญใน

¹สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. เล่มเดิม. หน้า 519.

²สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. ไทยรบพม่า. 2514. หน้า 60.

³แหล่งเดิม. หน้า 348 - 349.

⁴สุเนตร ชุตินธรานนท์. สงครามคราวเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 (พ.ศ. 2310) : ศึกษาจากพงศาวดารพม่า ฉบับราชวงศ์คองบอง. 2531. หน้า 50.

ประวัติศาสตร์ทั้งสองครั้งนี้ แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของแม่น้ำชลองที่มีต่อความมั่นคงของอาณาจักรอยุธยา

ความสำคัญของแม่น้ำชลองด้านการเมืองการปกครอง

การบริหารราชการแผ่นดินในสมัยอยุธยาแบ่งออกเป็น 3 ส่วน คือ การบริหารราชการแผ่นดินเป็นแบบการรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางที่ราชธานี ทั้งนี้เพราะพระราชอำนาจของกษัตริย์ตามระบอบการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชมีมากเป็นล้นพ้น¹ เช่น ทรงมีพระราชอำนาจในการแต่งตั้งเจ้าเมืองออกไปปกครองหัวเมืองต่าง ๆ โดยเจ้าเมืองจะต้องมีหน้าที่ต่อราชธานีคือ ดูแลทุกข์สุขของประชาชนต่างพระเนตรพระกรรณ จัดเก็บภาษีอากรส่งส่วย เกณฑ์แรงงานและส่งทหารมาช่วยราชธานีในยามที่มีสงคราม² ขณะเดียวกันราชธานีก็ต้องดูแลหัวเมืองโดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อเกิดกบฏและมีข้าศึกมารุกรานในหัวเมือง ราชธานีต้องส่งกำลังทหารไปช่วย นอกจากนี้ราชธานียังมีวิธีการที่จะควบคุมหัวเมืองต่าง ๆ ให้อยู่ใต้อำนาจได้อย่างใกล้ชิดโดยอาศัยปัจจุบัน ดังนั้นเมื่อพิจารณาที่ตั้งของเมืองหน้าด่าน เมืองลูกหลวง และเมืองพระยามหานคร³ จึงพบว่าตั้งอยู่บนฝั่งแม่น้ำทั้งสามกล่าวคือ

หัวเมืองฝ่ายเหนือ ราชธานีสามารถติดต่อถึงเมืองนครสวรรค์ แล้วต่อไปถึงเมืองกำแพงเพชร พิจิตรโลก เมืองสุโขทัย ทั้งนี้โดยใช้ลำน้ำเจ้าพระยาบรรจบกับแม่น้ำปิง วังยม และน่าน ส่วนทางลำน้ำป่าสักติดต่อไปถึงเมืองสระบุรี เพชรบูรณ์ และจากเมืองสระบุรีติดต่อไปถึงเมืองนครราชสีมาได้อีกทางหนึ่งด้วย

¹ดูรายละเอียดใน ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช. สถาบันพระมหากษัตริย์. 2516.

หน้า 1 - 36.

²ควอริช เวลส์. การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ. 2527.

หน้า 90 - 99.

³ดูรายละเอียดใน ณรงค์ พ่วงพิศ. ประวัติศาสตร์การปกครองและการเมืองไทย.

2522. หน้า 32 - 63.

หัวเมืองฝ่ายใต้ ราชธานีสามารถติดต่อถึงเมืองพระประแดง¹ ซึ่งตั้งอยู่บริเวณปากน้ำเจ้าพระยา จากเมืองนี้สามารถติดต่อไปถึงหัวเมืองชายทะเลและหัวเมืองปักษ์ใต้ได้สะดวก

หัวเมืองตะวันออก ราชธานีสามารถติดต่อถึงเมืองละโว้ เชียงเทรา นครนรนายก และปราจีนบุรี โดยอาศัยแม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำบางปะกง ทั้งนี้โดยมีคลองเชื่อมแม่น้ำทั้งสอง ซึ่งช่วยให้เดินทางติดต่อกันได้ดีโดยสะดวก

หัวเมืองตะวันตก ราชธานีสามารถติดต่อถึงเมืองสุพรรณบุรี นครไชยศรี โดยอาศัยแม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำน้อย และแม่น้ำท่าจีน ทั้งนี้โดยมีคลองเชื่อมแม่น้ำต่าง ๆ ให้สามารถเดินทางติดต่อถึงกันได้โดยสะดวก นอกจากนี้จากเมืองดังกล่าวนี้ยังสามารถติดต่อไปถึงเมืองกาญจนบุรี ราชบุรี เพชรบุรีได้อีกด้วย

บรรดาหัวเมืองที่อยู่รายล้อมราชธานีดังกล่าวมานี้ต้องส่งส่วยและแรงงานไปยังราชธานี โดยอาศัยแม่น้ำลำคลอง ในทางองเดียวกันราชธานีก็ต้องส่งเสบียงและกำลังทหารไปช่วยหัวเมืองเมื่อเกิดกบฏ หรือเมื่อมีกองทัพลี้ภัยมารุกราน เช่น กบฏญวนพิเชียร² เกิดขึ้นในเขตจังหวัดอ่างทองปัจจุบัน กบฏธรรมเถียรและกบฏบุญกว้าง³ เกิดในบริเวณพื้นที่ดอนเหนือและทางตะวันออกของเมืองหลวง นอกจากนี้ ปี พ.ศ. 2127 พระยาพลมยกทัพมาจะเอาเมืองสุพรรณบุรี เป็นต้น จากตัวอย่างดังกล่าวราชธานีสามารถปราบกบฏและขับไล่ศัตรูที่มารุกรานได้ทันทั่วทั้งที่ โดยการส่งกองทัพออกไปปราบปรามทางแม่น้ำลำคลองได้อย่างสะดวก ดังนั้นแม่น้ำลำคลองจึงเป็นเสมือนเครื่องมือที่ทาให้ราชธานีควบคุมเมืองต่าง ๆ ได้ใกล้ชิดและรัดกุมยิ่งขึ้น

¹เมืองพระประแดงเก่า เป็นเมืองหน้าด่านมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้น ต่อมาได้รับการบูรณะในรัชกาลที่ 2 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์.

²เกิดขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2124 ในรัชกาลพระมหาธรรมราชา.

³กบฏทั้งสองครั้งนี้เกิดขึ้นในรัชกาลพระเพทราชา กบฏธรรมเถียรเกิดขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2237 และกบฏบุญกว้าง เกิดในท้องที่เมืองนครราชสีมา เมื่อ พ.ศ. 2241.

ความสำคัญของแม่น้ำลพบุรีในด้านเศรษฐกิจ

บริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง เป็นพื้นที่ซึ่งมีน้ำท่วมขังอยู่ยาวนานประมาณปีละ 6 เดือน¹ แต่ก็ได้เป็นปัญหาต่อการประกอบอาชีพทำนา เพราะมีพันธุ์ข้าวขึ้นน้ำ (Floating Rice) ซึ่งปลูกในพื้นที่น้ำท่วมขังได้รวมทั้งสามารถปลูกผักผลไม้บนคันดินธรรมชาติ (Natural Levee)² มีลพบุรีที่ช่วยระบายน้ำให้ไหลลงสู่แม่น้ำเป็นจำนวนมาก บริเวณแหล่งน้ำทั่วไปยังเป็นแหล่งอาหารธรรมชาติอีกด้วย ทำให้อยุธยาที่มีความอุดมสมบูรณ์ นอกจากนี้ยังพบว่าที่ตั้งของอยุธยาอยู่ไม่ไกลจากทะเลโดยใช้เวลาเดินทางอย่างเร่งรีบเพียงสามวันเท่านั้น ทำให้สามารถทำการค้ากับต่างประเทศได้โดยง่าย จึงมีพ่อค้าต่างชาติเข้ามาติดต่อค้าขายได้สะดวก การค้าจึงขยายตัวเจริญมากขึ้น โดยเฉพาะตั้งแต่สมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททองเป็นต้นมา จนกลายเป็นเมืองท่าศูนย์กลางการค้าขายขนาดใหญ่อีกแห่งหนึ่งในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในพุทธศตวรรษที่ 23³ สินค้าที่ซื้อขายแลกเปลี่ยนกันมีมากมายทั้งที่เป็นสินค้าส่งออกจากอยุธยา ซึ่งได้แก่ ข้าว ดีบุก และของป่า เช่น ไม้ฝาง หนังสัตว์ กฤษณา งาช้าง เป็นต้น และสินค้าที่พ่อค้าต่างชาตินำเข้ามา เช่น เครื่องเคลือบ ไหมดิบ ผ้าชนิดต่าง ๆ น้ำตาลอบ เครื่องหอม ทองแดง เป็นต้น ในการขนส่งเหล่านี้พ่อค้าใช้แม่น้ำลพบุรีทั้งสิ้น โดยเฉพาะแม่น้ำเจ้าพระยา จึงทำให้มีการขุดคลองลัดแม่น้ำเจ้าพระยาขึ้นหลายบริเวณ เช่นใน พ.ศ. 2179 พระเจ้าปราสาททองโปรดให้ขุดคลองลัดจากปากคลองแม่น้ำอ้อมไปถึงปากคลองบางกรวย

¹"จดหมายเหตุของโยส เซาเติน," ประชุมพงศาวดาร เล่ม 47 (ภาค 75 - 77).

2513. หน้า 121.

²พลับพลึง คงชนะ. "กรุงศรีอยุธยาในฐานะ เมืองท่า," ศูนย์ศึกษาประวัติศาสตร์อยุธยา. 2533. หน้า 36.

³ดังจะเห็นได้จากเอกสารต่างชาติ ได้แก่ เอกสารฮอลันดาสัมัยกรุงศรีอยุธยา ซึ่งได้แก่ เอกสารฮอลันดาสัมัยกรุงศรีอยุธยา จดหมายเหตุของโยส เซาเติน จดหมายเหตุวันวลิต จดหมายเหตุลาลูแบร์ จดหมายเหตุฟอร์บัง จดหมายเหตุคณะบาทหลวงฝรั่งเศสในสมัยพระนารายณ์และสาภาภักษัตริย์สุไลมาน เป็นต้น.

หน้าวัดเขมาภิรตารามนนทบุรี ใน พ.ศ. 2249 พระเจ้าเสือโปรดให้ชุดขยายคลองโคกขามสมุทรสาคร ใน พ.ศ. 2265 พระเจ้าอยู่หัวท้ายสระโปรดให้ชุดคลองลัดบริเวณเกร็ดน้อย¹ ปากเกร็ด นนทบุรี ตัวอย่างที่ยกมากล่าวนี้แสดงให้เห็นว่า การขุดคลองในระยะเวลาดังกล่าวน่าจะขุดขึ้นเพื่อประโยชน์ในการส่งสินค้าเป็นสำคัญมากกว่าการขุดคลองเพื่อประโยชน์ในด้านยุทธศาสตร์

ความสำคัญของแม่น้ำลคลองในด้านสังคมและวัฒนธรรม

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า บริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาคอนล่างซึ่งเป็นที่ตั้งราชธานีของอาณาจักรอยุธยาเป็นที่น้ำท่วมขังและมีแม่น้ำลคลองอยู่เป็นจำนวนมาก การสร้างที่อยู่อาศัยจึงตั้งเรียงรายไปตามริมแม่น้ำลคลอง ทั้งยังต้องสร้างให้อยู่ได้ตลอดปีแม้แต่ในฤดูน้ำหลาก ดังนั้นจึงเกิดมีการสร้างบ้านเป็นสองลักษณะคือสร้างบ้านใต้ถุนสูงเพื่อไม่ให้น้ำท่วมถึงพื้นบ้านได้ และการสร้างเรือนแพ² ให้ลอยอยู่ในน้ำเพื่อใช้เป็นร้านค้า พร้อมกับเป็นที่อาศัยด้วย ลักษณะการสร้างบ้านทั้งสองแบบได้แสดงให้เห็นวิถีชีวิตของชาวบ้านที่ผูกพันกับน้ำอยู่ตลอดเวลา ซึ่งปรากฏให้เห็นได้จากรูปบ้านมักทำเป็นรูปทางปลาบ้าง เป็นรูปพญานาคบ้าง เป็นต้น นอกจากนี้เนื่องจากชาวบ้านซึ่งยึดมั่นในพุทธศาสนา จึงมีวิถีชีวิตที่แสดงออกมาในงานเทศกาลและงานบุญต่าง ๆ โดยใช้การสัญจรทางน้ำเป็นสำคัญ เช่น การตักบาตรพระภิกษุสงฆ์ในตอนเช้า การเล่นสักร้า การเล่นเพลงเรือ การแข่งเรือ เป็นต้น นอกจากนี้ยังคิดดัดแปลงตกแต่งขบวนเรือในงานพระราชพิธีโดยเสด็จพระราชดำเนินทางชลมารค และการต่อเรือพระที่นั่งที่ทอด้วยความประณีตและวิจิตรงดงามเป็นที่สุดด้วย³ จึงกล่าวได้ว่าแม่น้ำลคลองมีส่วนสำคัญในการจราจรและสืบทอดวัฒนธรรมไทยจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์

¹สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1. 2457. หน้า 518 - 519.

²สุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา. น้ำ : บ่อเกิดแห่งวัฒนธรรมไทย. 2529.

หน้า 98 - 110.

³แหล่งเดิม.

อาณาจักรอยุธยาเป็นอาณาจักรไทยที่มีความเจริญรุ่งเรืองติดต่อกันมาเป็นเวลาถึง 417 ปี โดยมีปัจจัยที่สนับสนุนหลายประการ แต่ปัจจัยหนึ่งซึ่งอาจวิเคราะห์ได้ว่ามีความสำคัญต่ออาณาจักรอยุธยาเป็นอย่างมาก คือแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งมีอยู่ทั่วไปในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างและบริเวณนี้เป็นบริเวณที่อยุธยามีอำนาจปกครองครอบคลุมทั้งหมด ทว่าการศึกษถึงความสำคัญของแม่น้ำเจ้าพระยาในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างที่มีต่ออาณาจักรอยุธยา ยังไม่มีผู้ทำการศึกษาวิจัย

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

จากการศึกษาค้นคว้าเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องมีดังนี้

งานวิจัยที่อธิบายสภาพการยุทธศาสตร์สมัยอยุธยาเป็นสำคัญ ได้แก่ งานของ ชาญชัย วรรณวงศ์ เรื่องการศึกษาวิเคราะห์สงครามไทยรบพม่า เฉพาะเรื่องยุทธศาสตร์ และยุทธวิธีทางการทหาร พ.ศ. 2310 - 2397 ศึกษาเรื่องการยุทธศาสตร์และยุทธวิธีที่ปรากฏในสงครามไทย - พม่า เป็นสำคัญ โดยมีตราพิชัยสงครามเป็นตำรับและความสามารถเฉพาะตัวของแม่ทัพด้วย การศึกษาพบว่ายุทธศาสตร์และยุทธวิธีทางการทหารของไทยได้รับการปรับปรุงให้สอดคล้องกับความเปลี่ยนแปลงของสถานการณ์อยู่เสมอ งานของ อนันต์ วิริยะพิณิจ เรื่องการศึกษาวิเคราะห์ถึงการสงครามระหว่างไทยกับพม่า พ.ศ. 2081 - 2310 ได้พยายามศึกษาเรื่องระเบียบและขั้นตอนของการจัดกองทัพ ตลอดจนเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับการปกครองอาณาจักรและการดำเนินการทางด้านการยุทธศาสตร์

งานวิจัยที่อธิบายสภาพการเมืองการปกครองสมัยอยุธยา ได้แก่ งานของ พลับพลึง มุลศิลป์ เรื่องความสัมพันธ์ไทย - ฝรั่งเศส สมัยอยุธยา. ศึกษาถึงมูลเหตุของการเริ่มต้นความสัมพันธ์ ลักษณะความสัมพันธ์ ตลอดจนการดำเนินการทั้งฝ่ายไทยและฝรั่งเศส งานของ มานพ ถาวรวัฒนกุล เรื่องขุนนางกับความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและการปกครองในสมัยอยุธยา ศึกษาฐานะและบทบาทของขุนนางสัมพันธ์กับความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและการปกครองที่เกิดขึ้นในแต่ละเวลา โดยที่โครงสร้างทางการเมืองขยายและซับซ้อนยิ่งขึ้น ฐานะและบทบาทของขุนนางก็เข้มแข็งตามด้วย งานของ รัตนา หนูน้อย เรื่องฐานะ

ของเมืองสุพรรณบุรีในประวัติศาสตร์อยุธยา ระหว่าง พ.ศ. 1893 ถึง พ.ศ. 2231 ศึกษา
ฐานะของเมืองสุพรรณบุรีในการเมืองเป็นสำคัญ รวมทั้งปัจจัยต่าง ๆ และผลกระทบที่ทำให้
ฐานะของเมืองสุพรรณบุรีเปลี่ยนแปลงไปในสมัยอยุธยา

งานวิจัยที่อธิบายสภาพเศรษฐกิจอยุธยาได้แก่ งานของ คมชา ดีวงษา เรื่องบทบาท
ของตลาดในเมืองพระนครศรีอยุธยาต่อการค้าภายในและภายนอก พ.ศ. 2173 - 2310 ได้
พยายามชี้ให้เห็นว่า ตลาดมีความสำคัญต่อการส่งเสริมให้พระนครศรีอยุธยาเป็นศูนย์กลางการค้า
นานาชาติที่สำคัญในภูมิภาคเอเชีย งานของ ประสิทธิ์ รุ่งเรืองรัตนกุล เรื่องระบบเศรษฐกิจ
อยุธยา ได้วิเคราะห์ระบบเศรษฐกิจอยุธยาในแง่ลักษณะและพัฒนาการตั้งแต่ พ.ศ. 1893 -
2396 โดยเน้นพระราชกิจของพระมหากษัตริย์ในด้านเศรษฐกิจ บทบาทของขุนนาง พระบรม-
วงศ์สาบสูญ ช่างต่างชาติ ในฐานะที่เป็นกลไกของระบบเศรษฐกิจอยุธยาที่ถ่ายทอดผล
ทรัพยากรแรงงานมาสู่สถาบันพระมหากษัตริย์ รวมทั้งศึกษาลักษณะของหมู่บ้านในระบบเศรษฐกิจ
นี้ด้วย งานของ ปาริชาติ วิลาวรรณ เรื่องการค้าของป่าในประวัติศาสตร์อยุธยา พ.ศ.
1893 - 2310 ศึกษาถึงความสำคัญของ "ของป่า" ในอยุธยา โดยพิจารณาถึงสภาพของ
"ของป่า" ในฐานะเป็นสินค้าออกประเภทหนึ่ง ซึ่งมีส่วนสำคัญในการหารายได้ให้อยุธยา

งานวิจัยที่อธิบายให้เห็นสภาพทางสังคมในสมัยอยุธยา ได้แก่ งานของ ทองดี บึงใจ
เรื่อง พุทธศาสนากับการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง และสังคมอยุธยา รัชสมัยสมเด็จพระบรม
ไตรโลกนาถ ถึงรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ศึกษาถึงอิทธิพลของพุทธศาสนาที่มีต่อการ
เปลี่ยนแปลงทางการเมืองและสังคมอยุธยา พ.ศ. 1991 - 2171 พยายามศึกษาว่าผู้นำทาง
การเมืองได้นำแนวคิดของศาสนามาใช้ในการปกครองอย่างไร ศาสนาพุทธก่อให้เกิดพัฒนาการ
ของชุมชนและสังคมอย่างไร เป็นต้น

จุดมุ่งหมายของการศึกษา

1. เพื่อศึกษาดำเนินที่ตั้งของแม่น้ำท่าคลองที่สำคัญในสมัยอยุธยา
2. เพื่อวิเคราะห์ความสำคัญของแม่น้ำท่าคลองที่มีต่อการยุทธศาสตร์ของอาณาจักร
อยุธยา

3. เพื่อวิเคราะห์ความสำคัญของแม่น้ำลำคลองที่มีต่อการ เมืองการปกครองของ
อาณาจักรอยุธยา
4. เพื่อวิเคราะห์ความสำคัญของแม่น้ำลำคลองที่มีต่อการ เศรษฐกิจของอาณาจักร
อยุธยา
5. เพื่อวิเคราะห์ความสำคัญของแม่น้ำลำคลองที่มีต่อสังคมและวัฒนธรรมของ
อาณาจักรอยุธยา

ความสำคัญของการศึกษาค้นคว้า

1. ทำให้ทราบถึงตำแหน่งที่ตั้งของแม่น้ำลำคลองที่สำคัญในสมัยอยุธยา
2. ทำให้ทราบถึงความสำคัญของแม่น้ำลำคลองที่มีต่อการยุทธศาสตร์ของอาณาจักร
อยุธยา
3. ทำให้ทราบถึงความสำคัญของแม่น้ำลำคลองที่มีต่อการ เมืองการปกครองของ
อาณาจักรอยุธยา
4. ทำให้ทราบถึงความสำคัญของแม่น้ำลำคลองที่มีต่อการ เศรษฐกิจของอาณาจักร
อยุธยา
5. ทำให้ทราบถึงความสำคัญของแม่น้ำลำคลองที่มีต่อสังคมและวัฒนธรรมของ
อาณาจักรอยุธยา

ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า

ปริญญานิพนธ์ฉบับนี้มุ่งศึกษาความสำคัญของแม่น้ำลำคลองในด้านยุทธศาสตร์ การปกครอง
เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม ซึ่งมีผลต่ออาณาจักรอยุธยาตั้งแต่ พ.ศ. 1893 - พ.ศ. 2310

วิธีดำเนินการศึกษาค้นคว้า

การศึกษาเรื่องนี้ได้ใช้วิธีการวิจัยทางประวัติศาสตร์ โดยค้นคว้าจากเอกสารซึ่งเป็นข้อมูล
ขั้นต้น และเอกสารชั้นรอง รวมทั้งใช้วิธีการทางภูมิศาสตร์สำรวจพื้นที่ตำแหน่งที่ตั้งของแม่น้ำ
ลำคลองในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง โดยใช้แนวแม่น้ำท่าจีน ลพบุรี ปาลัก แม่น้ำ
เจ้าพระยาเป็นหลัก เพื่อนำข้อมูลจากการสำรวจพื้นที่มาประกอบการศึกษา โดยนำเสนอรายงาน
เป็นแบบพรรณาวិเคราะห์

ข้อมูลที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้า

ข้อมูลขั้นต้น ได้แก่

1. พระราชพงศาวดาร
2. บันทึก
3. คำนาน
4. จดหมายเหตุของชาวต่างชาติ

ข้อมูลชั้นรอง ได้แก่

1. บทความ
2. งานวิจัย
3. วิทยานิพนธ์
4. หนังสือและวารสาร
5. แผนที่
6. ข้อมูลที่ได้จากการสำรวจพื้นที่

แหล่งข้อมูลที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้า

1. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ
2. หอสมุดแห่งชาติ

3. หอสมุดวชิรญาณ
4. กรมเจ้าท่า
5. กรมแผนที่ทหาร
6. สำนักผังเมือง
7. กรมชลประทาน
8. หอสมุดอื่น ๆ เช่น หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร
หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยศิลปากร หอสมุดกลาง
มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ เป็นต้น

นิยามศัพท์เฉพาะ

ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนบน หมายถึง บริเวณตั้งแต่จังหวัดนครสวรรค์ขึ้นไปคลุมพื้นที่
จังหวัดกำแพงเพชร พิจิตร พิษณุโลก สุโขทัย ตอนใต้ของจังหวัดอุดรดิตถ์ และทาง
ตะวันตกของจังหวัดเพชรบูรณ์

ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง หมายถึง บริเวณตั้งแต่จังหวัดชัยนาทมาคลุมพื้นที่จังหวัด
สิงห์บุรี อ่างทอง พระนครศรีอยุธยา ปทุมธานี นนทบุรี กรุงเทพมหานคร สมุทรปราการ
สมุทรสาคร สมุทรสงคราม นครปฐม และพื้นที่บางส่วนของจังหวัดอุทัยธานี สุพรรณบุรี
กาญจนบุรี ลพบุรี สระบุรี นครนายก ปราจีนบุรี ฉะเชิงเทรา ชลบุรี และจังหวัด
ชลบุรี

บทที่ 1

สภาพแวดล้อมโดยทั่วไปของลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง

บริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง หมายถึง บริเวณดินดอนสามเหลี่ยม ปากแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งครอบคลุมพื้นที่จังหวัดชัยนาท สิงห์บุรี อ่างทอง พระนครศรีอยุธยา ปทุมธานี นนทบุรี กรุงเทพมหานคร สมุทรปราการ สมุทรสาคร สมุทรสงคราม นครปฐม รวมทั้งพื้นที่บางส่วนของจังหวัดอุทัยธานี สุพรรณบุรี กาญจนบุรี ราชบุรี เพชรบุรี ลพบุรี สระบุรี นครนายก ปราจีนบุรี ฉะเชิงเทรา และชลบุรี บริเวณพื้นที่ดังกล่าวมีลักษณะทางกายภาพดังต่อไปนี้

1. ที่ตั้ง

บริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างมีที่ตั้งที่สัมพันธ์กับดินแดนอื่น ๆ โดยรอบ กล่าวคือ บริเวณนี้มีลักษณะ เป็นแอ่งกระทะ พื้นที่โดยรอบเป็นที่สูงจึงทำให้กระแสน้ำ บริเวณนี้ไหลจากที่สูงลงสู่ที่ต่ำ โดยเฉพาะน้ำจากทางทิศเหนือจะไหลลงสู่บริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างโดยมีแม่น้ำอิง วัง ยม น่าน และแม่น้ำเจ้าพระยา ช่วยทำให้กระแสน้ำไหลติดต่อกันโดยตลอดระหว่างหัวเมืองเหนือกับราชธานีอยุธยาได้เป็นอย่างดี เช่น สามารถติดต่อกันกับเมืองนครสวรรค์ พิจิตร กำแพงเพชร พิษณุโลก อุดรดิตถ์ เป็นต้น และสามารถติดต่อไปถึงเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้ โดยลำน้ำป่าสักจากอยุธยาไปถึงสระบุรี เป็นต้น ส่วนทางทิศตะวันตกก็ใช้แม่น้ำลำคลองต่าง ๆ ติดต่อไปถึงเมืองสุพรรณบุรี กาญจนบุรี ซึ่งจะ เป็นหัวเมืองที่ติดต่อไปถึงเมืองมอญ ชายฝั่งทะเลอันดามัน ทางทิศใต้ของอยุธยามีแม่น้ำลำคลองเป็นจำนวนมาก ไหลลงสู่อ่าวไทยทำให้เกิดการติดต่อระหว่าง เมืองชายทะเลกับอยุธยา รวมทั้งยังเป็นเส้นทางที่พ่อค้าต่างชาติใช้ติดต่อค้าขายกับอยุธยาด้วย

พื้นที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง มีที่ตั้งอยู่ระหว่างละติจูดที่ 15 องศา 40 ลิปดาเหนือ ถึงละติจูดที่ 13 องศา 30 ลิปดาเหนือ หรือเหนือจากบริเวณปากน้ำเจ้าพระยาขึ้นไปประมาณ

340 กิโลเมตร¹ ความสูงโดยทั่วไปจะสูงจากทางเหนือค่อย ๆ ลาดลงไปทางใต้ เช่น ที่อยุธยาที่มีความสูงจากระดับน้ำทะเลประมาณ 4 - 5 เมตร ที่กรุงเทพมหานครประมาณ 1.5 - 2 เมตร พื้นที่บริเวณนี้ประกอบด้วยดินเหนียวปนทรายละเอียดและดินตะกอนที่เกิดจากแม่น้ำเจ้าพระยา ทำจีน แม่กลอง และบางปะกง พัฒนามาต่อกันมา² ปัจจุบันการทับถมนี้ยังคงมีอยู่ตลอดเวลา ทำให้บริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างมีความอุดมสมบูรณ์เป็นแหล่งปลูกข้าวซึ่งเป็นอาหารหลักของคนทั้งประเทศ มีสวนผลไม้ ทุ่งน่ายังมีปลาและพืชพันธุ์อื่น ๆ ที่เป็นอาหารอีกมาก บริเวณนี้จึงเป็นแหล่งที่ประชากรอยู่หนาแน่นที่สุดของประเทศ³

2. ภูมิประเทศและภูมิอากาศ

ลักษณะทางกายภาพของลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง เป็นบริเวณที่ท้องน้ำคั่นเขื่อน น้ำไหลช้า จึงทำให้มีการตกตะกอนได้มาก เกิดเกาะกลางน้ำหรือสันดอนกลางน้ำได้ง่าย ทั้งยังทำให้การไหลของกระแสน้ำเปลี่ยนแปลงทิศทางการไหลอยู่เสมอ กลายเป็นแม่น้ำสาขาลง ซึ่งเป็นลำน้ำสาขา (Distributaries) ของลำแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งแยกกระจายกันออกไปก่อนที่จะไหลลงสู่อ่าวไทย เช่น แม่น้ำท่าจีน ลพบุรี และแม่น้ำน้อย รวมทั้งคลองบางแก้ว คลองบางพลับ คลองบางบาล เป็นต้น (รายละเอียดจะอธิบายต่อไป) จากบริเวณจังหวัดพระนครศรีอยุธยาลงมาจนถึงปากอ่าวไทย ซึ่งเรียกว่า ที่ราบลุ่มน้ำท่วม⁴ อันเป็นบริเวณที่

¹ สวาท เสนาณรงค์. ภูมิศาสตร์ประเทศไทย. 2512. หน้า 22.

² อักษรานุกรมภูมิศาสตร์ไทยฉบับราชบัณฑิต. 2525. หน้า 10.

³ สถิติจากสำนักงานสถิติแห่งชาติ พ.ศ. 2531 ภาคเหนือ 62.40 คน : 1 ตารางกิโลเมตร ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ 111.84 คน : 1 ตารางกิโลเมตร ภาคกลาง 459.62 คน : 1 ตารางกิโลเมตร (ไม่รวม กทม.) ภาคใต้ 94.98 คน : 1 ตารางกิโลเมตร.

⁴ ชีเกฮารุ ทานาเบ. "การชลประทานเพื่อการเกษตรในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย," ธรรมศาสตร์. 5(2) : 72 ; ตุลาคม 2518 - มกราคม 2519.

การไหลของน้ำยิ่งคิดเคี้ยวมาก แนวทางเดินของน้ำยิ่งเปลี่ยนได้ง่ายจึงทำให้เกิดมีแหล่งน้ำแข็งซึ่งเป็นหนองบึงอยู่ทั่วไป ลักษณะของพื้นที่ดังกล่าวทำให้คนที่อาศัยอยู่ในบริเวณนี้ได้ใช้ประโยชน์จากแม่น้ำคลองหนองบึง เช่น เป็นแหล่งหาอาหารที่เกิดตามธรรมชาติ ใช้เพื่อการบริโภค การเพาะปลูก รวมทั้งการใช้น้ำเพื่อป้องกันและสร้างความปลอดภัยให้กับชุมชน ชุมชนในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง มีลักษณะการตั้งถิ่นฐานเรียงรายไปตามเส้นทางคมนาคมทางน้ำ¹ และการที่บริเวณนี้มีแม่น้ำคลองมาก จึงทำให้สามารถติดต่อถึงกันได้ได้อย่างสะดวก ทั้งดินแดนภายในที่ราบลุ่มเดียวกันและดินแดนรอบ ๆ อันได้แก่ขอบที่ราบภาคกลาง² และดินแดนภาคกลางตอนบน³ อันไปสู่หัวเมืองที่ไกลออกไปได้อีกมาก จึงก่อให้เกิดการผสมผสานทางวัฒนธรรมจนกลายเป็นเอกภาพทางวัฒนธรรมของชุมชนชาวน้ำสืบทอดมาจนปัจจุบันจึงจะกล่าวในบทต่อไป

ภูมิอากาศของลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ได้รับอิทธิพลของลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ ซึ่งนำฝนมาตกยังบริเวณนี้อย่างพอเพียง (เฉลี่ยประมาณ 1,375 มิลลิเมตร) อากาศไม่ร้อนจัดในฤดูร้อน และไม่หนาวจัดในฤดูหนาว เมื่อได้รับอิทธิพลลมมรสุมตะวันออกเฉียงเหนือ ความแตกต่างของอุณหภูมิในฤดูร้อน และฤดูหนาวจะไม่ต่างกันมากนัก โดยเฉลี่ยอยู่ระหว่าง 27 - 28 องศาเซลเซียส

2.1 ฤดูฝน เริ่มในราวเดือนพฤษภาคม มีระยะถึงเดือนตุลาคม ระหว่างเดือนสิงหาคมถึงเดือนกันยายน จะเป็นเวลาที่ฝนตกมากที่สุด และในราวเดือนกันยายนถึงเดือนตุลาคม ได้รับปริมาณน้ำฝนเพิ่มจากพายุดีเปรสชัน⁴ (Deperssion) สรุปได้ว่า บริเวณนี้ได้รับปริมาณน้ำฝนโดยเฉลี่ยประมาณ 1,300 มิลลิเมตร (47 นิ้ว)

1 นพวัลย์ กิจรัชกุล. ภูมิศาสตร์การตั้งถิ่นฐาน. 2528. หน้า 54.

2 ได้แก่ที่ราบแคบ ๆ ทางทิศตะวันตกของจังหวัดอุทัยธานี ชัยนาท สุพรรณบุรีและนครปฐม รวมทั้งทิศตะวันออกของจังหวัดนครสวรรค์ ลพบุรี สระบุรี และนครนายก.

3 ได้แก่บริเวณตอนบนของจังหวัดนครสวรรค์ขึ้นไป กำแพงเพชร พิจิตร พิษณุโลก สุโขทัย อุตรดิตถ์ และเพชรบูรณ์.

4 ดีเปรสชัน เป็นชื่อพายุหมุนที่ทำให้ฝนตกปานกลางถึงตกหนัก มีความเร็วลมสูงสุดไม่เกิน 33 นอต หรือ 61 กิโลเมตรต่อชั่วโมง.

2.2 ฤดูหนาว เริ่มในราวเดือนตุลาคมมีระยะเวลาไปถึงเดือนกุมภาพันธ์ โดยทั่วไป บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างจะมีอุณหภูมิลดลงมากที่สุด ในราวเดือนธันวาคม อุณหภูมิเฉลี่ยไม่ต่ำกว่า 18 องศาเซลเซียส

2.3 ฤดูร้อน เริ่มต้นในราวเดือนกุมภาพันธ์และมีระยะถึงเดือนพฤษภาคมในเดือนเมษายนอากาศร้อนอบอ้าวมาก บริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างมีอุณหภูมิโดยเฉลี่ยประมาณ 28 - 40 องศาเซลเซียส ในเดือนพฤษภาคมมักเกิดมีพายุฝนฟ้าคะนองบางครั้งเกิดมีลูกเห็บตกลงมาด้วย¹

ลักษณะภูมิอากาศดังกล่าวมีผลต่อที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างมาก กล่าวคือ เป็นระยะที่มีฝนตกในฤดูฝน ปริมาณน้ำในบริเวณนี้จะมีมากรวมทั้งยังได้รับน้ำจากทางทิศเหนือเพิ่มอีก บริเวณพื้นที่ของลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่าง จึงมีสภาพที่เรียกว่า ฤดูน้ำนองท่วมพื้นที่มีระยะเวลานานประมาณครึ่งปี (ประมาณเดือนกรกฎาคม - ธันวาคม ของทุกปี) ลักษณะเช่นนี้จะต่างจากภูมิภาคอื่นของประเทศไทย ทั้งนี้เพราะพื้นที่เหล่านี้มีสภาพทางภูมิประเทศที่สูงกว่า มีผลทำให้ประชาชนในพื้นที่อื่นใช้ประโยชน์ต่าง ๆ จากแม่น้ำลำคลองได้น้อยกว่าประชาชนในพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง รวมทั้งยังก่อให้เกิดความผูกพันกับน้ำซึ่งเป็นสาเหตุหนึ่งของการก่อให้เกิดวัฒนธรรมทางสังคมอีกประการหนึ่ง

การที่สภาพภูมิศาสตร์ของอยุธยามีแม่น้ำลำคลองเป็นจำนวนมากเปรียบเสมือนกับการมีถนนเป็นทางคมนาคมในปัจจุบัน ซึ่งทำให้การสัญจรมาเป็นไปได้อย่างทั่วถึงสะดวกรวดเร็ว ดังนั้นแม่น้ำลำคลองในสมัยอยุธยาจึงมีความสำคัญอย่างมากทั้งในด้านยุทธศาสตร์การเมือง การปกครอง การเศรษฐกิจ รวมทั้งด้านสังคมและวัฒนธรรม

3. แม่น้ำสำคัญ

บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง อันเป็นที่ตั้งของอาณาจักรอยุธยาเป็นบริเวณที่ได้รับปริมาณน้ำมากจากทิศเหนือ ทิศตะวันออกและทิศตะวันตก ซึ่งเป็นบริเวณที่มีเทือกเขา

¹ วรรณ พุทธาวุฒิไกร. ภูมิศาสตร์ประเทศไทย. 2528. หน้า 76 - 78.

ล้อมรอบ ประกอบด้วยพื้นที่ที่เป็นที่ราบจึงทำให้เกิดแนวทางเดินของน้ำเป็นจำนวนมาก จนกลายเป็นแม่น้ำลำคลองและลำธารต่าง ๆ ในพื้นที่นี้จะกล่าวถึงเฉพาะแม่น้ำลำคลองที่สำคัญในสมัยอยุธยา โดยศึกษาจากเอกสารประวัติศาสตร์สมัยอยุธยา งานวิชาการ รายงานของทางราชการและการสัมภาษณ์บุคคลต่าง ๆ ตลอดจนข้อมูลทางภูมิศาสตร์ในปัจจุบัน ทั้งนี้เพื่อเป็นพื้นฐานที่จะทำให้เข้าใจถึงความสำคัญของแม่น้ำลำคลองในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาต่ออาณาจักรอยุธยา ดังนี้

3.1 แม่น้ำเจ้าพระยา¹ แม่น้ำสายนี้เป็นแม่น้ำที่มีความสำคัญที่สุด ต้นแม่น้ำเกิดจากการรวมตัวของแม่น้ำสำคัญในภาคเหนือของประเทศไทยได้แก่ แม่น้ำอิง วัง ยม และน่าน ถ้าพิจารณาจากแผนที่ 1 หน้า 6 จะเห็นว่าแม่น้ำเจ้าพระยาเกิดจากการรวมตัวของแม่น้ำสี่แควดังกล่าว ในที่สุดได้ไหลมาบรรจบกันที่จังหวัดนครสวรรค์ เมืองสำคัญที่ตั้งอยู่บนแม่น้ำทั้งสี่นั้นได้แก่ ตาก กำแพงเพชร พิจิตรโลก สุโขทัย พิจิตร ฯลฯ แม่น้ำเจ้าพระยาไหลผ่านจังหวัดต่าง ๆ ได้แก่ นครสวรรค์ อุทัยธานี ชัยนาท สิงห์บุรี อ่างทอง พระนครศรีอยุธยา ปทุมธานี นนทบุรี กรุงเทพมหานคร และไหลลงสู่อ่าวไทยที่จังหวัดสมุทรปราการ รวมความยาวประมาณ 370 กิโลเมตร

การไหลของแม่น้ำเจ้าพระยาดังแต่สมัยโบราณมีการเปลี่ยนแปลงเสมอ จึงทำให้เกิดมีแม่น้ำสาขาหลายสายดังนี้²

3.1.1 แม่น้ำท่าจีน เป็นน้ำที่ไหลแยกจากแม่น้ำเจ้าพระยาในบริเวณอำเภอวัดสิงห์ จังหวัดชัยนาท ไปทางทิศตะวันตก มีชื่อเรียกต่าง ๆ ดังนี้ เมื่อไหลผ่านจังหวัดชัยนาทเรียกว่า "แม่น้ำมะขามเต่า" ไหลผ่านจังหวัดสุพรรณบุรีเรียกว่า "แม่น้ำสุพรรณบุรี" ไหลผ่านจังหวัดนครปฐมเรียกว่า "แม่น้ำนครชัยศรี" ไหลผ่านจังหวัดสมุทรสาครเรียกว่า "แม่น้ำท่าจีน" รวมความยาวทั้งสิ้นประมาณ 315 กิโลเมตร³

¹แม่น้ำเจ้าพระยา แต่ก่อนจะเรียกชื่ออะไรไม่ปรากฏ แต่มีชื่อในสนธิสัญญาที่ทำกับฝรั่งเศส ครั้ง ม.ล.ศุภเมธีในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เรียกว่า "แม่น้ำเจ้าพระยา".

²ดูแผนที่ 1 และ 2 ประกอบ.

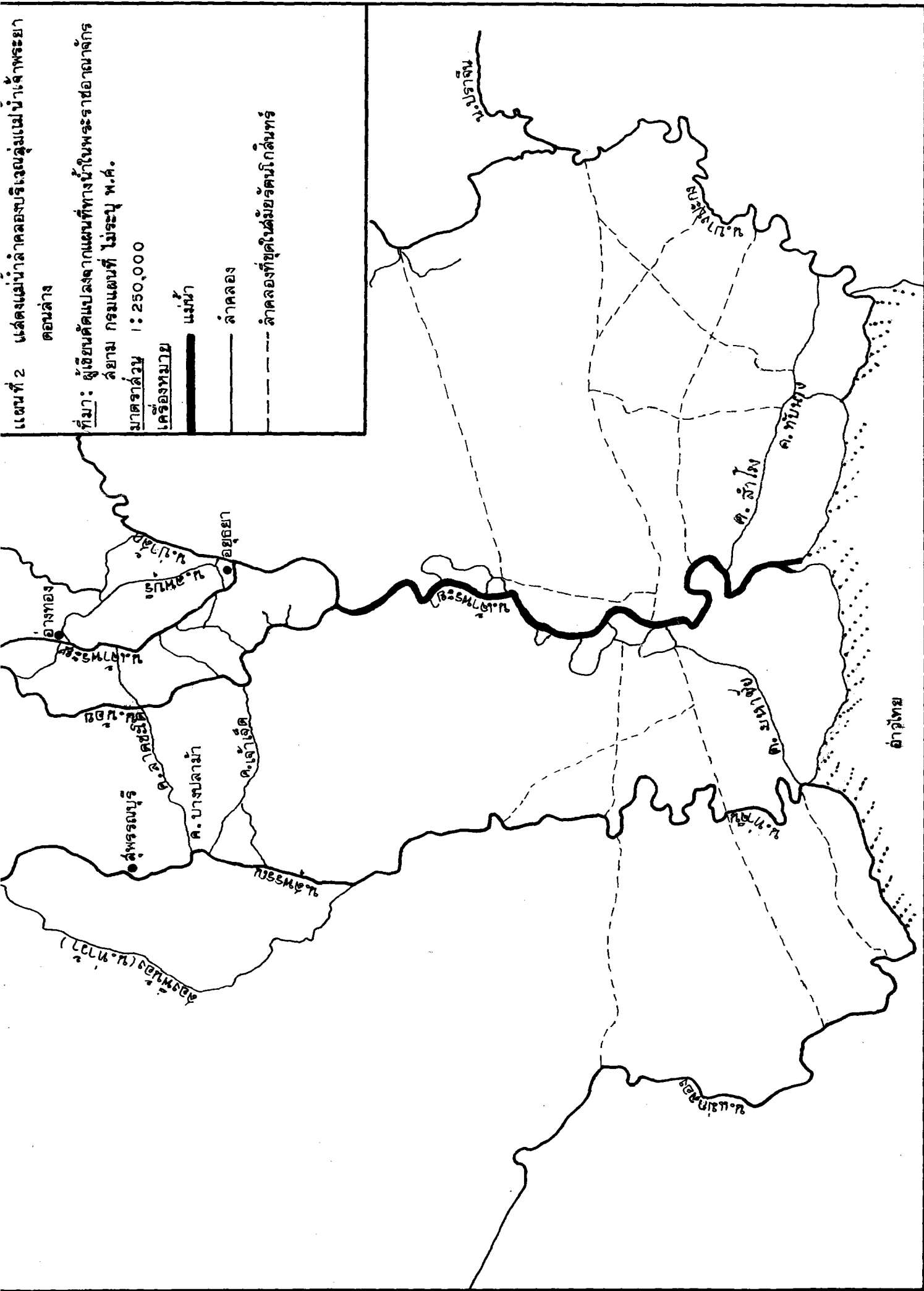
³จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ภูมิลักษณะประเทศไทย. 2534. หน้า 289 - 292.

แผนที่ 2 แสดงแม่น้ำลำคลองบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา
 ตอนล่าง

ที่มา: ผู้เขียนดัดแปลงจากแผนที่ทางน้ำในพระราชอาณาจักร
 ลัยาม กรมแผนที่ ไม่ระบุ พ.ศ.
 มาตราส่วน 1 : 250,000

เครื่องหมาย

- แม่น้ำ
- ลำคลอง
- ลำคลองที่ขุดใหม่มีรัศมีกลับทาร์

อนึ่งแม่น้ำสายนี้ เมื่อไหลมาถึงบริเวณอำเภอเดิมบางนางบวช จะมีลำน้ำแยกทางฝั่งขวาอีก 1 สาย สันนิษฐานว่าเป็นลำน้ำเดิมของแม่น้ำสุพรรณบุรีสายเก่า ลำน้ำสายนี้ไหลขนานไปกับแม่น้ำสุพรรณบุรีสายปัจจุบัน ไหลไปทางทิศใต้เฉียงไปทางทิศตะวันตกของอำเภอเมืองเล็กน้อย เมื่อถึงบริเวณบ้านสวนแดง ลำน้ำไหลไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้มาบรรจบกับแม่น้ำสุพรรณบุรีสายปัจจุบัน ที่ตำบลบางสาม อำเภอสองพี่น้อง รวมความยาวประมาณ 110 กิโลเมตร¹ ลำน้ำสายนี้มีชื่อเรียกแตกต่างกันเป็นระยะ ดังนี้ตั้งแต่ตอนบนถึงบ้านคิ่งชัน อำเภอเมืองสุพรรณบุรี เรียกว่า แม่น้ำด่าน เมื่อไหลถึงบ้านเขาดิน อำเภอเมืองสุพรรณบุรี เรียกว่า แม่น้ำท่าว่า ไหลต่อมาถึงบ้านไผ่ทอง อำเภอเมืองสุพรรณบุรี เรียกว่า คลองสวนแดง จากนั้นไหลมาบรรจบกับแม่น้ำพระเชืสามพันที่บ้านยี่แสบ ไหลไปทางวัดไผ่ลูกนกผ่านไปถึงบ้านบางลี่ เรียกว่า ลำท่าไชย ไหลต่อไปยังบริเวณหน้าอำเภอสองพี่น้อง (เก่า) เรียกว่า คลองบางลี่ ในที่สุดไหลบรรจบกับแม่น้ำท่าจีนที่ข้างวัดบางสาม เรียกว่า คลองสองพี่น้อง² อย่างไรก็ตามเพื่อความสะดวก วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ จะเรียกชื่อลำน้ำตลอดสายนี้ว่า แม่น้ำท่าว่า ตามการเรียกของ มานิต วัลลิโภคม³ ปัจจุบันแม่น้ำท่าว่าทางตอนบนลงมาถึงบ้านสวนแดงไม่ได้ใช้เป็นทางคมนาคม เพราะประชาชนได้ใช้ถนนแทน แต่กรมชลประทานยังใช้เป็นทางระบายน้ำเพื่อการเกษตร โดยจะมีบางช่วงของลำน้ำที่ถูกขุดเชื่อมกับคลองชลประทาน ส่วนแม่น้ำท่าว่าที่ต่อกจากบ้านสวนแดงไปจนถึงบ้านบางสาม ราษฎรยังอาศัยเป็นเส้นทางคมนาคมอยู่บ้าง แต่จำนวนลดลง เพราะ เมื่อประมาณ 10 ปีที่แล้วมีการสร้างถนนซึ่งมีทั้งถมคันดินกั้นน้ำของกรมชลประทานและถนนลาดยางชั้นดีของกรมทางหลวง

¹ ใญ่ธำมธิการจังหวัดสุพรรณบุรี. 2512.

² คูแผนที 2 ประกอบ.

³ มานิต วัลลิโภคม. "เมืองอู่ทอง," เมืองอู่ทองและความสำคัญของเมืองอู่ทองในประวัติศาสตร์ไทย. 2509. หน้า 86.

3.1.2 แม่น้ำน้อย ชาวบ้านเรียกว่า "แควน้อย" และเรียกแม่น้ำเจ้าพระยาว่า "แควใหญ่"¹ แผนที่ในระยะแรกที่ทำขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 เรียกแม่น้ำดอนใต้ จังหวัดอ่างทองลงมาว่า "แม่น้ำสัก" แม่น้ำน้อยสายนี้ไหลแยกจากแม่น้ำเจ้าพระยาที่บ้านปากแพรก อำเภอเมืองชัยนาทคู่ขนานไปกับแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งอยู่ทางด้านตะวันออกและแม่น้ำท่าจีนอยู่ทางด้านตะวันตก ไหลผ่านอำเภอสรรคบุรี จังหวัดชัยนาท จังหวัดสิงห์บุรี จังหวัดอ่างทอง² และจังหวัดพระนครศรีอยุธยา ที่อำเภอผักไห่ อำเภอเสนาแล้วมาบรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยาที่บ้านราชคราม อำเภอบางไทร รวมความยาว 155 กิโลเมตร³

3.1.3 แม่น้ำลพบุรี เป็นลำน้ำที่ไหลแยกจากแม่น้ำเจ้าพระยาที่ตำบลบ้านม่วง อำเภอสิงห์บุรี ไหลไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้เข้าเขตอำเภอท่าเรือ อำเภอเมืองลพบุรี ไหลผ่านจังหวัดพระนครศรีอยุธยาที่อำเภอบ้านแพรก อำเภอมหาราช อำเภอบางปะหัน แล้วมาบรรจบกับแม่น้ำป่าสักที่อำเภอพระนครศรีอยุธยา รวมความยาว 85 กิโลเมตร

จากตำนานกรุงเก่า⁴ ได้กล่าวถึงลำน้ำสายนี้ไว้ว่า เดิมแม่น้ำลพบุรีคงจะไหลมาทางบ้านม่วงตรงแยกหน้าวัดเขาดินมาโพธิสามต้น อ้อมไปทางวัดช้าง วัดสามประตู วัดดุม วัดศาลาเหนือเหนือเขาดินลงมาหน้าวัดสามวิหาร วัดแม่นางปลื้มนอกเกาะเมืองด้านเหนือสันนิษฐานว่าภายหลังคงจะได้ขุดคลองลัดตอนบนตั้งแต่วัดดาวคะนองลงมาบรรจบแม่น้ำที่เหนือเขาดิน ปัจจุบันเรียกว่า "คลองบางขวด" ภายหลังแนวลำน้ำเดิมทางวัดช้าง วัดดุม

¹ เพราะชาวบ้านเปรียบเทียบจากขนาดความกว้างของแม่น้ำทั้ง 2 สาย ที่ไหลคู่ขนานกัน แม่น้ำน้อยแคบกว่าแม่น้ำเจ้าพระยา จากการสนทนากับ นางบรรจบ พันปี อายุ 63 ปี บ้านเลขที่ 34 หมู่ 2 ตำบลหน้าโคก อำเภอผักไห่ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เมื่อวันที่ 1 มกราคม 2534.

² แม่น้ำน้อยไหลผ่านอำเภอบางระจัน อำเภอดำรงวิทยารจัน อำเภอท่าเรือ ในเขตจังหวัดสิงห์บุรี และผ่านอำเภอโพธิ์ทอง อำเภอวิเศษชัยชาญในเขตจังหวัดอ่างทอง.

³ นกกระยาง (นามแฝง). "เล่าเรื่องแม่น้ำน้อย," อ.ส.ท. 23(3) : 26 ตุลาคม 2535.

⁴ ประชุมพงศาวดาร ภาค 63. 2512. หน้า 11 - 12.

จึงตื่นขึ้นและเป็นที่ตอน สายน้ำจึงไหลมาทางคลองลัด ด้านโพธิ์สามต้นแล้วไหลตรงมาทาง
คลองบางขวด หรือแม่น้ำโพธิ์สามต้น ซึ่งถือว่าเป็นแม่น้ำสายเดิมของแม่น้ำลพบุรี¹

3.1.4 แม่น้ำป่าสัก ต้นกำเนิดของแม่น้ำสายนี้ เกิดจากทิวเขาเพชรบูรณ์
ในอำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย ไหลผ่านจังหวัดเพชรบูรณ์ สระบุรี แล้วมารวมกับแม่น้ำ
ลพบุรีและแม่น้ำเจ้าพระยาที่อำเภอพระนครศรีอยุธยา รวมความยาว 570 กิโลเมตร²

สรุปว่าแม่น้ำเจ้าพระยาและสาขาสาคูของแม่น้ำเจ้าพระยาดังที่กล่าวมาแล้ว มีการ
เปลี่ยนแนวทางการไหลหลายครั้ง ซึ่ง อุดล อัมโธชา ได้เสนอเส้นทางการไหลของแม่น้ำ
เจ้าพระยาที่เคยเปลี่ยนมาแล้ว โดยเฉพาะบริเวณข้างแกว อำเภอเมืองอ่างทอง ถึงอำเภอ
บางไทร จังหวัดพระนครศรีอยุธยา สรุปได้ดังนี้

¹เดิมคลองกว้างประมาณ 20 เมตร (10 วา) ปัจจุบันกว้างประมาณ 10 เมตร
และคนรุ่นก่อนตาติน (ผู้ให้ข้อมูล) เคยเล่าว่าคลองนี้มีจระเข้มีการตีวนหาปลาของชาวบ้าน
เมื่อ 5 ปีมาแล้ว ได้ขุดพบซากเรือต่อจมอยู่ใต้ดินลึกราว ๆ 15 - 16 เมตร ใต้พื้นดินมีทราย
อยู่มาก ชาวบ้านที่อยู่ริมคลองจึงมีอาชีพขุดทรายขายอีกด้วย ประมาณ 60 ปีเศษมาแล้วที่สภาพ
คลองเปลี่ยนมาเป็นดังเช่นปัจจุบันอันสมัยก่อนเมื่อถึงฤดูน้ำหลากกระแสน้ำไหลเชี่ยวมาก (ที่
ปากคลองตรงวัดเขาตินจะ เกิดเป็นสันดอนต่อมาสายน้ำจึงเปลี่ยนทางไปทางแม่น้ำลพบุรีปัจจุบัน)
มีเรือผ่านไปมาเสมอประมาณ พ.ศ. 2518 จึงมีถนนเลียบบคลองโดยสร้างทับริมคลองลงไปใน
คลองด้วย ปัจจุบันทางราชการกำลังปรับปรุงถนนให้มีสภาพดีขึ้น กว้าง 8 เมตร ใช้เป็น
เส้นทางลัดจากถนนสายเอเชียตรงวัดเขาตินไปถึงอยุธยา ลำน้ำนี้มีชื่อเรียกต่าง ๆ กัน เช่น
คลองหัวหาด คลองบ้านม่วง คลองบางขวด และคลองหัวรอ ฝั่งคลองด้านตะวันตกมีซาก
ค่ายโพธิ์สามต้น (อยู่ใกล้วัดโพธิ์สามต้น) อยู่ด้วย ปัจจุบันคลองนี้ไม่ใช้เป็นเส้นทางคมนาคม
แล้ว แต่บางช่วงของลำคลองใช้ร่วมกับคลองชลประทานเท่านั้น ผู้ให้ข้อมูลคือ นายดิน
เขียวหวาน อายุ 84 ปี ชาวคลองโพธิ์สามต้น สัมภาษณ์เมื่อ 14 พฤษภาคม 2534.

²จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. แหล่งเดิม. 2534. หน้า 289 - 292.

การเปลี่ยนแนวทางการไหลของแม่น้ำเจ้าพระยาในบริเวณพื้นที่ดังกล่าวมี 2 ครั้ง¹
โดยลำน้ำเดิมไหลลงมาทางบ้านบางแก้ว ผ่านมาทางคลองบ้านแจ้ง คลองบางแพ่งมาออกที่
บ้านใหม่มะขามหย่อง ผ่านเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา บางปะอินถึงบางไทร การเปลี่ยน
แนวทางเดินของลำน้ำเจ้าพระยาครั้งแรกได้เกิดขึ้นหลังจากมีการขุดคลองลัด จากบ้านบางแก้ว²
ในสมัยอยุธยามาทะลุออกทางลำน้ำน้อยที่บ้านอ่างทองกระแสน้ำจึงไหลมาทางด้านนี้มากกว่า
จนกลายเป็นลำน้ำเจ้าพระยา ซึ่งไหลจากบริเวณหน้าที่ว่าการจังหวัดอ่างทองถึงหน้าวัดจุฬามณี
อำเภอบางบาล จังหวัดพระนครศรีอยุธยาแล้วไหลมาจากคลองบางบาล ผ่านบ้านสีกุก อำเภอ
เสนา บรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยาที่บ้านราชคราม อำเภอบางไทร³

¹ดูรายละเอียดใน อุดล อิมรือชา. "การเปลี่ยนแนวของแม่น้ำเจ้าพระยาจาก
บางแก้ว ถึงบางไทร," เทศาภิบาล. 78(7) : 17 - 23 ; กรกฎาคม 2526. และ
ประชุมพงศาวดาร ภาค 63. 2512. หน้า 111 - 112.

²ทิพากรวงศ์ เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2.
2504. หน้า 51 - 52.

³ดูแผนที่ 3 ประกอบ.

ต่อมาได้มีการขุดคลองที่บริเวณบ้านกุ่มจากวัดจุฬามณีไปทะเลออกแม่น้ำเจ้าพระยาที่บ้านใหม่มะขามหย่อง จึงทำให้กระแสน้ำไหลเปลี่ยนทิศมาทางคลองนี้มากขึ้นทุกทีจนกลายเป็นแม่น้ำเจ้าพระยาดังปัจจุบัน¹ แนวลำน้ำสายเดิมจึงกลายเป็นลำคลอง ได้แก่ คลองบางแก้ว คลองบ้านแจ้ง คลองบางแพ่ง คลองบางบาล เป็นต้น

การเปลี่ยนแปลงแนวทางการไหลของแม่น้ำเจ้าพระยาดังกล่าว มีผลต่ออาณาจักรอยุธยา มาก โดยช่วยให้การติดต่อกับชุมชนในบริเวณลำน้ำท่าจีน ลำน้ำน้อยและลำน้ำเจ้าพระยาได้มากขึ้น รวมทั้งยังมีผลต่อการปกครองที่มาจากราชธานีไปสู่เมืองต่าง ๆ ในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างได้สะดวก และรวดเร็วมากขึ้นด้วย

ข้อสังเกตที่ได้จากการสนทนากับ นายทวี เลขะพันธ์ อายุ 71 ปี ชาวบ้านริมคลองหัวสะพาน บ้านเลขที่ 22 หมู่ 1 ตำบลมหาพรหมณ์ อำเภอบางบาล จังหวัดพระนครศรีอยุธยา และนายสนอง คงมีศักดิ์ อายุ 55 ปี ชาวบ้านริมแม่น้ำเจ้าพระยา (คลองบ้านกุ่มเดิม) ที่วัดเกตุ หมู่ 3 ตำบลบ้านใหม่ อำเภอพระนครศรีอยุธยา สรุปได้ว่าปู่ยาดायเคยเล่าให้ฟังว่า แม่น้ำเจ้าพระยาเดิม คือ แนวคลองหัวสะพาน ซึ่งตรงกับข้อสันนิษฐานของพระยาโบราณราชธานินทร์ ในเรื่องระยะทางเสด็จประพาสลำน้ำน้อย และลำน้ำใหญ่ มณฑลกรุงเก่า และมณฑลนครสวรรค์ ที่กล่าวถึงแม่น้ำที่อยู่ตรงข้ามวัดสี่กั๊กเป็นคลองขุดแยกจากแม่น้ำเจ้าพระยา (ลำน้ำใหญ่ หรือลำน้ำที่ไหลมาจากป่าโมกไปถึงวัดจุฬามณีเข้าคลองบางบาลถึงกบเจา เข้าคลองหัวสะพานออกที่หัวตุมวัดขนอนถึงหัวแหลมเกาะเมืองอยุธยา) ภายหลังน้ำกัดเซาะคลองกว้างและลึกจนเป็นแม่น้ำแล้วจึงทำที่แม่น้ำตอนหัวสะพานต้นขึ้นไป

หมายถึง แม่น้ำเจ้าพระยาระหว่างวัดจุฬามณีผ่านบ้านใหม่มะขามหย่องผ่านเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา บางปะอิน ถึงบางไทรบรรจบกับแม่น้ำน้อยแล้วไหลผ่านจังหวัดปทุมธานีนนทบุรี กรุงเทพมหานคร และสมุทรปราการออกสู่อ่าวไทย และดูในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระราชหัตถเลขาคราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือ (ร.ศ. 120). 2492.
หน้า 73.

3.2 แม่น้ำแม่กลอง เริ่มจากแม่น้ำแควใหญ่และแม่น้ำแควน้อย ไหลมารวมกันที่ปากแพรก อำเภอเมือง จังหวัดกาญจนบุรี ไหลไปทางทิศตะวันออกเข้าอำเภอดำม่วง ผ่านเขื่อนวชิราลงกรณ์ อำเภอดำมะคา เข้าเขตจังหวัดราชบุรีที่อำเภอบ้านโป่ง อำเภอโพธาราม อำเภอเมืองราชบุรี อำเภอดำเนินสะดวก (เมื่อไหลผ่านจังหวัดราชบุรี เรียกว่าแม่น้ำราชบุรี) แล้วเข้าเขตจังหวัดสมุทรสงคราม ผ่านอำเภอบางคนที อำเภออัมพวา ลงสู่อ่าวไทยที่อำเภอเมือง จังหวัดสมุทรสงคราม ยาว 140 กิโลเมตร¹

3.3 แม่น้ำบางปะกง เริ่มจากการรวมของแม่น้ำพระปรงกับแม่น้ำพุมาน ที่อำเภอกบินทร์บุรี จังหวัดปราจีนบุรี เรียกว่า "แม่น้ำปราจีนบุรี" ไหลผ่านอำเภอศรีมหาโพธิ์ อำเภอเมืองปราจีนบุรี อำเภอบ้านสร้าง ที่มีแม่น้ำนครนายกไหลมาสมทบด้วยอีกสายหนึ่ง เรียกว่า "แม่น้ำบางปะกง" เมื่อไหลผ่านอำเภอบางน้ำเปรี้ยว อำเภอบางคล้า อำเภอเมืองฉะเชิงเทรา (บางครั้งเรียกว่า "แม่น้ำแปดริ้ว") อำเภอบ้านโพธิ์ ไหลออกสู่อ่าวไทยที่ตำบลบางปะกง อำเภอบางปะกง จังหวัดฉะเชิงเทรา กับตำบลคลองตำหรุ อำเภอเมืองจังหวัดชลบุรี ยาว 230 กิโลเมตร²

¹ อักษรานุกรมภูมิศาสตร์ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม 1. 2525.

หน้า 72.

² แหล่งเดิม. หน้า 91. และดูแผนที่ 2 ประกอบ.

ตาราง 1 แสดงแม่น้ำในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง

ลำดับ	ชื่อแม่น้ำ	จังหวัดที่ไหลผ่าน	ยาว (ตร.กม.)	หมายเหตุ
1	เจ้าพระยา	เริ่มที่อำเภอเมือง จังหวัดนครสวรรค์ ผ่านจังหวัดชัยนาท สิงห์บุรี อ่างทอง พระนครศรีอยุธยา ปทุมธานี นนทบุรี กรุงเทพมหานคร ถึงอำเภอเมือง จังหวัดสมุทรปราการ	370	
2	ท่าจีน	เริ่มที่อำเภอวัดสิงห์ จังหวัดชัยนาท ผ่านจังหวัดสุพรรณบุรี นครปฐม ถึง อำเภอเมือง จังหวัดสมุทรสาคร	315	ชื่ออื่น ๆ เช่น แม่น้ำมะขามเต่า แม่น้ำสุพรรณบุรี แม่น้ำนครไชยศรี
3	น้อย	เริ่มที่อำเภอเมือง จังหวัดชัยนาท สิงห์บุรี อ่างทอง ถึงอำเภอบางไทร จังหวัดพระนครศรีอยุธยา	155	ชื่ออื่น ๆ เช่น แม่น้ำแควน้อย แม่น้ำลี้กุก
4	บางปะกง	เริ่มที่อำเภอบ้านทรุ่บุรี จังหวัด ปราจีนบุรี ผ่านจังหวัดนครนายก ถึงอำเภอบางปะกง จังหวัด ฉะเชิงเทรา	230	ชื่ออื่น ๆ เช่น แม่น้ำปราจีน แม่น้ำแปดริ้ว

ตาราง 1 (ต่อ)

ลำดับ	ชื่อแม่น้ำ	จังหวัดที่ไหลผ่าน	ยาว (ตร.กม.)	หมายเหตุ
5.	ป่าสัก	เริ่มที่อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย ผ่านจังหวัดเพชรบูรณ์ ลพบุรี สระบุรี ถึงอำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัด พระนครศรีอยุธยา	570	
6	แม่กลอง	เริ่มที่อำเภอเมือง จังหวัดกาญจนบุรี ผ่านจังหวัดราชบุรี ถึงอำเภอเมือง จังหวัดสมุทรสงคราม	140	
7	ลพบุรี	เริ่มที่อำเภอเมือง จังหวัดสิงห์บุรี ผ่านจังหวัดลพบุรี ถึงอำเภอพระนคร ศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา	85	

ที่มาจาก อักษรานุกรมภูมิศาสตร์ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม 1. หน้า 73 - 95.

ลักษณะทางกายภาพของลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างจะมีริ้วของแม่น้ำพัดผ่านครอบคลุมพื้นที่เป็นบริเวณกว้างขวาง อันก่อให้เกิดประโยชน์กับประชาชนในบริเวณดังกล่าวในด้านต่าง ๆ ดังจะกล่าวในบทต่อไป

4. คลองสำคัญในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างสมัยอยุธยา

นอกจากแม่น้ำแล้วคลองยังถือว่าเป็นทางน้ำ หรือลำน้ำอีกประเภทหนึ่งที่มีความสำคัญต่อผู้คน ตั้งแต่ยุคโบราณมาจนปัจจุบัน คลองนั้นเกิดขึ้นตามธรรมชาติและมนุษย์ขุดขึ้น เพื่อใช้ประโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่ง ในที่นี้จะกล่าวถึงคลองที่มีความสำคัญในสมัยอยุธยา ส่วนคลองที่ไม่มีหลักฐานการขุดถือว่าเป็นคลองธรรมชาติ จนกว่าจะมีการค้นพบหลักฐานการขุดต่อไป ทั้งนี้จะเริ่มกล่าวถึงคลองที่อยู่ทางทิศตะวันออก ทิศใต้ ทิศตะวันตก และทิศเหนือของตัวเมืองพระนครศรีอยุธยาตามลำดับดังนี้¹

4.1 คลองคูเมือง อยู่ทางทิศตะวันออกของเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา ปัจจุบันกลายเป็นส่วนหนึ่งของแม่น้ำป่าสัก (จากบริเวณหัวรอถึงแยกบางกะจะ) คลองนี้ขุดในสมัยรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) ไม่ระบุว่าขุดโดยขุดจากหัวรอหน้าบ่อมหาชัยลงไปบรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยาที่หน้าบ่อมหาเพชร เรียกว่า "คูขื่อน้ำ"² แต่ในมาพระนครศรีอยุธยา จึงมีสภาพเป็นเกาะ (ส่วนแม่น้ำป่าสักเดิม คือ แนวคลองคันธาราในปัจจุบันซึ่งไหลอยู่ห่างออกไปทางทิศตะวันออก) ต่อมาในสมัยรัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชา (พ.ศ. 2105) ได้โปรดให้ขุดขยายคูขื่อน้ำให้กว้างและลึกกว่าเดิม³ จนทำให้กระแสน้ำไหลเปลี่ยนทางมาทางคูขื่อน้ำจนกลายเป็นแม่น้ำป่าสัก และแนวแม่น้ำป่าสักเดิมจึงกลายเป็นคลองคันธาราไปดังปัจจุบัน

คลองนี้ได้ขุดเพื่อใช้ป้องกันและการรุกรานของศัตรู นับว่าเป็นองค์ประกอบสำคัญของการวางผังเมืองในสมัยโบราณที่เน้นด้านที่ตั้งทางยุทธศาสตร์ของเมืองหลวง ในสมัยอยุธยา พระมหากษัตริย์ได้ทรงประสานประโยชน์จากสภาพแวดล้อมโดยใช้การขุดคลองควบคู่ไปกับแม่น้ำลำคลอง ที่มีอยู่แล้วตามธรรมชาติดังจะ เห็นได้จากที่ตั้งของเมืองอยุธยาเดิมมีลำน้ำล้อมรอบอยู่

¹ดูแผนที่ 4 ประกอบ.

²พระยาโบราณราชธานินทร์. อธิบายแผนที่พระนครศรีอยุธยา. 2509. หน้า 6.

³กรมศิลปากร. พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1 ตอน 2.

เพียงด้านเหนือ ตะวันตก และใต้ ซึ่งไหลออกสู่อ่าวไทย ต่อมาจึงขุดคลองด้านตะวันออก เพิ่มขึ้นอีก ทำให้เกิดประโยชน์ทั้งด้านป้องกันศัตรูและการติดต่อค้าขายด้วย

4.2 คลองกระมัง ฝั่ลิ่ง เป็นคลองที่อยู่บริเวณนอกเกาะ เมืองทางทิศตะวันออก บริเวณปากคลองเรียกว่า "คลองบ้านบาตร" คลองนี้ยาวไปทางทิศตะวันออกติดต่อไปถึง คลองข้าวเม่าไหลผ่านอำเภออุทัย อำเภอวังน้อย แล้วมีคลองสาขาแยกติดต่อไปถึงแม่น้ำ นครนายก บริเวณหน้าอำเภออุทัยจะมีคลองแยกไปถึงอำเภอหนองแค จังหวัดสระบุรี¹ คลองนี้ ในยุคแล้วจะใช้สัญจรไม่ได้ เพราะมีปริมาณน้ำน้อยปกติจะมีน้ำขึ้นลงตามอิทธิพลของน้ำทะเล แต่ หลังจากทำประตูน้ำปากคลองเมื่อ 50 ปีเศษมาแล้ว การสัญจรทางน้ำมีน้อยลง และไม่มีลักษณะ น้ำขึ้นลงอีกต่อไป ในฤดูน้ำหลากน้ำไหลเชี่ยวมาก รัฐบาลให้ทำการขุดลอกคลองครั้งแรกเมื่อ 40 ปีเศษ ครั้งที่สองประมาณ พ.ศ. 2510 และครั้งล่าสุดเมื่อ พ.ศ. 2520 ปัจจุบันชาวบ้าน ไม่ใช้คลองเพื่อการสัญจรแต่ยังคงใช้เพื่อการเกษตร คลองกระมัง ฝั่ลิ่ง จะมีส่วนหนึ่งที่บรรจบ กับคลองหันตรา (แม่น้ำป่าสักเดิม) และคลองข้าวเม่า เป็นลักษณะสามแยกอยู่หน้าวัดกะสังข์ ตำบลธนู อำเภออุทัย แล้วสายน้ำจากคลองหันตราก็จะไหลแยกไปทางทิศตะวันตกเข้าคลอง ข้าวเม่า อีกส่วนไหลไปตามแนวคลองกระมัง ฝั่ลิ่ง ไปทางทิศตะวันออกออกแม่น้ำป่าสัก (คลองคู่อ้อมน้ำเดิม) ตรงบริเวณที่เรียกว่า "ปากคลองบ้านบาตร"

4.3 คลองตะเคียนหรือคลองขุนละครไชย อยู่ทางทิศใต้ของเกาะ เมืองอยุธยา ไม่มีหลักฐานว่าขุดเมื่อใด แต่อาจสันนิษฐานว่ามีมาแล้วก่อนสมัยสมเด็จพระนารายณ์ เพราะมี ปรากฏอยู่ในแผนที่ฉบับที่กษัตริย์ของเคอ ลาลูแบร์² คลองสายนี้คงจะขุดขึ้นเพื่อต้องการย่นระยะทาง และหลีกเลี่ยงทางผ่านตรงที่บริเวณสามแยกบางกะจะที่มีกระแสน้ำไหลเชี่ยวมากในฤดูน้ำหลาก บริเวณนี้คงจะมีเรือล่นอยู่เสมอจนได้ชื่อว่าบ้านสามก่าลุ่ม ปากคลองด้านเหนืออยู่ที่วัดกลาง

¹จากการสนทนากับนายพร้อม คงศาลิก. อายุ 71 ปี บ้านเลขที่ 40 หมู่ 3 ตำบลข้าวเม่า อำเภออุทัย จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เมื่อวันที่ 4 พฤษภาคม 2534.

²เคอ ลาลูแบร์. ราชอาณาจักรสยาม (จดหมายเหตุลาลูแบร์ ฉบับสมบูรณ์). แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. 2510. หน้า 23.

ปากคลองตะเคียน* (สมัยก่อนเรียกว่า คลองขุนและคอนไชย) ลากคลองมุ่งไปทางทิศใต้ ถึงบริเวณแยกคลองปากกรามแล้วจึงหักไปทางทิศตะวันออกจนไปออกแม่น้ำเจ้าพระยาที่บริเวณเหนือเกาะเรียนเล็กน้อย** (สมัยก่อนเรียกปากคลองด้านนี้ว่า คลองตะเคียน) ภายใ้น คลองนี้ยังมีคลองเล็ก ๆ แยกออกไปอีก เช่น คลองปากกราม (เชื่อมต่อไปถึงคลองบ้านกลึง ออกสู่แม่น้ำน้อยได้) คลองวัดชุมพล คลองคูจาม หรือคลองปจาม เป็นต้น ปัจจุบันคลอง ตะเคียนต้นเขินและแควมากจนน้ำใช้เป็นทางสัญจรไม่ได้ คลองแยกต่าง ๆ เช่น คลองปจามก็ เกือบไม่พบร่องรอยอีกแล้ว ปัจจุบันชาวบ้านจึงใช้ถนนที่เชื่อมติดต่อไปถึงอยุธยาและบางปะอิน ได้สะดวกกว่า (ถนนอยุธยา - บางปะอิน - บางไทร)

4.4 คลองขุดลัดแม่น้ำเจ้าพระยาบริเวณใต้พระนครศรีอยุธยาถึงอ่าวไทย¹

4.4.1 คลองสำโรงและคลองทับนาง ซึ่งเป็นคลองที่มีมาแต่โบราณ ต่อมา ในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2² โปรดให้ขุดแต่งเมื่อ พ.ศ. 2041 คลองสองสายนี้เชื่อม ต่อไปถึงแม่น้ำบางปะกงในอำเภอบางปะกง จังหวัดฉะเชิงเทรา ส่วนทางทิศตะวันตกเชื่อมต่อกับแม่น้ำเจ้าพระยาที่อำเภอพระประแดง จังหวัดสมุทรปราการ ตรงบริเวณกลางคลองทับนางมี คลองบางเหี้ยแยกไปทางใต้ ออกทะเลในเขตอำเภอบางพลี จังหวัดสมุทรปราการ การขุดแต่ง คลองสายนี้ นอกจากจะทำให้การคมนาคมสะดวกมากขึ้นแล้ว ยังนับว่าเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้การค้า ขา ระหว่างหัวเมืองขยายมากขึ้น โดยเฉพาะ เมืองธนบุรีกับหัวเมืองชายทะเลด้านตะวันออก เป็นต้น

*ปัจจุบันทางด้านเหนือของปากคลองบนเป็นชุมชนมุสลิมชื่อ คออีฟะ ส่วนทางใต้เป็น ที่ตั้งของ โบสถ์ เซนต์โยเซบ.

**ปัจจุบันทางด้านเหนือของปากคลองล่าง เป็นชุมชนมุสลิมชื่อ กุฎีซ้อฟ้า ส่วนด้านใต้ เป็นชุมชนตะเกียโบดินราชมีสัจจาสยาม.

¹ดูแผนที่ 5 ประกอบ.

²กรมศิลปากร. พระราชพงศาวดารกรุงสยาม (บริติชมิวเซียม). 2507.

4.4.2 คลองโคกขาม เป็นคลองที่มีมาแต่โบราณได้รับการขุดขยายขุดใหม่ในรัชกาลสมเด็จพระพุทธเจ้าเสือ เมื่อ พ.ศ. 2247¹ คลองสายนี้เป็นคลองเชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำท่าจีน เดิมเป็นคลองที่คดเคี้ยวมากทำให้เป็นอุปสรรคต่อการสัญจรไปมาติดต่อระหว่างเมืองในบริเวณทั้งสองแม่น้ำที่อยู่ใกล้ปากอ่าวไทย สมเด็จพระเจ้าเสือจึงมีพระราชโองการให้ขุดแต่งคลองโคกขามให้ตรง ทั้งนี้เพราะมีเหตุจากกรณีของพันท้ายนรสิงห์ได้ถือท้ายเรือพระที่นั่งไปชนกับกิ่งไม้จนต้องโทษถึงประหารชีวิต ดังปรากฏในเอกสารประวัติศาสตร์ว่า

...แล้วมีพระราชโองการตรัสสั่งสมุหนายกให้กะเกณฑ์เลขหัวเมืองให้ได้ 2,000 ไปขุดคลองโคกขาม และให้ขุดลัดตัดให้ตรงตลอดไป โดยลึกหกศอก ปากคลองกว้างแปดวา พื้นคลองกว้างห้าวา และให้พระราชสงครามเป็นแม่กองคุมพลเมืองทั้งปวงขุดคลองลงแล้วสำเร็จจุฬพระราชาพนด...²

...จึงเจ้าพระยาจักรีเก็บเอาเลขทั้งหัวเมืองนนทบุรี เมืองธนบุรี เมืองนครไชยศรี เมืองสาครบุรี เมืองสมุทรสงคราม เมืองเพชรบุรี เมืองราชบุรี และเมืองสมุทรปราการ ได้พลเมืองทั้งปวงนั้น 3,000 เศษ มอบให้พระราชสงครามผู้เป็นนายกอง...³

คลองสายนี้ขุดเสร็จในรัชกาลพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ มีชื่อเป็น 2 ตอน คือ ระยะทางตั้งแต่ปากคลองด้านแม่น้ำเจ้าพระยา ไปถึงคลองโคกขาม (ตั้งแต่ปากคลองบางขุนเทียนในปัจจุบัน ไปถึงคลองสนามชัย) เรียกว่า "คลองพระพุทธเจ้าหลวง" และตั้งแต่คลองโคกขาม

¹กรมศิลปากร. แหล่งเดิม. หน้า 591.

²กรมศิลปากร. พระราชพงศาวดารสมัยพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 ตอน 1. 2594. หน้า 294.

³แหล่งเดิม. หน้า 295.

(บริเวณวัดเลา) ไปถึงแม่น้ำท่าจีนเรียกว่า "คลองมหาไชยชลมารค"¹ แต่เห็นมาการคมนาคมก็สะดวกรวดเร็วขึ้นกว่าแต่ก่อน ปัจจุบันคลองสายนี้ยังใช้เป็นเส้นทางคมนาคม และการเกษตรกรรม

4.4.3 คลองบางกอกี้ คลองสายนี้เกิดจากการขุดลัดแม่น้ำเจ้าพระยาในรัชกาลสมเด็จพระไชยราชาธิราช เมื่อประมาณ พ.ศ. 2065² โดยขุดลัดแม่น้ำเจ้าพระยา (เดิม) ตั้งแต่ปากคลองบางกอกน้อย (ปัจจุบัน) ไปถึงแม่น้ำสายเดียวกันที่หน้าวัดอรุณราชวราราม ปัจจุบันกลายเป็นแม่น้ำเจ้าพระยายาวประมาณ 4 กิโลเมตรแนวเดิมของแม่น้ำเจ้าพระยากลายเป็นคลองมีชื่อเรียกหลายชื่อ ได้แก่ คลองบางกอกใหญ่ หรือคลองบางหลวง (บริเวณปากคลองด้านกองบัญชาการกองทัพเรือวัดอรุณราชวราราม) คลองชักพระ (ในเขตคลองชัก) และคลองบางกอกน้อย (บริเวณปากคลองตรงข้ามสถานีรถไฟบางกอกน้อย) ปัจจุบันแนวเดิมของแม่น้ำเจ้าพระยา³ยังใช้เป็นเส้นทางคมนาคม มีคลองเล็ก ๆ แยกออกไป เช่น คลองบางจาก คลองบางเชือกหนัง คลองบางระบัด เป็นต้น ปัจจุบันยังมีการใช้น้ำเพื่อการเกษตรต่อไป

4.4.4 คลองลัดบางกรวย เป็นคลองขุดลัดแม่น้ำเจ้าพระยาตั้งแต่วัดชะลออำเภอบางกรวย จังหวัดนนทบุรี ไปออกที่ริมวัดชัยเหล็ก (วัดสุวรรณคีรี) เขตบางกอกน้อย กรุงเทพมหานคร เดิมเรียกว่า คลองลัด ยาวประมาณ 3 กิโลเมตร ขุดขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ประมาณ พ.ศ. 2081³ เพื่อย่นระยะทางไม่ต้องอ้อมออกบางกรวยลงมาทางสามเสน ปัจจุบันชาวบ้านเรียกคลองลัดนี้ว่า คลองบางกอกน้อย (จากสถานีรถไฟ

¹ปิยนาก บุนนาค ดวงพร นพคุณ และสุวัฒนา ชาคินิต. คลองในกรุงเทพฯ : ความเป็นมาการเปลี่ยนแปลงและผลกระทบต่อกรุงเทพฯ ในรอบ 200 ปี (พ.ศ. 2325 - 2525). 2525. หน้า 16.

²สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชานภาพ. พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1 ตอน 1. 2495. หน้า 519.

³แหล่งเดิม. หน้า 519.

บางกอกน้อย ถึงวัดชะลอ อำเภอบางกรวย) ทิศเหนือบรรจบกับคลองแม่ น้ำ อ้อม ที่บริเวณ วัดชะลอ อำเภอบางกรวย ทิศใต้บรรจบกับคลองชักพระในเขตตลิ่งชัน คลองสายนี้ยังใช้เป็นทางคมนาคม และการเกษตร

4.4.5 คลองลัดเกร็ดใหญ่ หรือคลองลัดริมวัดไก่เตี้ย เป็นคลองลัดแม่น้ำเจ้าพระยาที่ขุดขึ้นในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ประมาณ พ.ศ. 2151¹ โดยขุดลัดบริเวณท้ายบ้านสามโคกริมวัดไก่เตี้ย (ปากคลองบ้านพร้าว สามโคก) ทะลุถึงบริเวณวัดศาลเจ้า (ปัจจุบันคือปากคลองบางหลวง(เชิงราก) มีความยาวประมาณ 8 กิโลเมตร ปัจจุบันคลอง เกร็ดใหญ่กลายเป็นส่วนหนึ่งของแม่น้ำเจ้าพระยาบริเวณที่ไหลผ่านหน้าเทศบาลเมืองปทุมธานี แนวเดิมของแม่น้ำเจ้าพระยากลายเป็นคลองบ้านพร้าว คลองบางหลวง เชิงรากใหญ่ และคลองบางหลวง(เชิงราก) ซึ่งบางส่วนโดยเฉพาะบริเวณปากคลองทั้ง 2 ด้าน ยังใช้เป็นเส้นทางคมนาคม น้ำในคลองยังใช้เพื่อการเกษตร

4.4.6 คลองลัดเมืองนนท์ ขุดขึ้นในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ประมาณ พ.ศ. 2179² เป็นคลองลัดแม่น้ำเจ้าพระยาที่ขุดจากปากคลองแม่ น้ำ อ้อม (ปัจจุบันอยู่เหนือวัดเฉลิมพระเกียรติเล็กน้อย) มาทะลุออกแม่น้ำอ้อม (ปากคลองบางกรวยปัจจุบัน) ที่หน้าวัดเขมาภิรตาราม อำเภอมือง จังหวัดนนทบุรี รวมความยาวประมาณ 5 กิโลเมตร ปัจจุบันคลองลัดนี้กลายเป็นส่วนหนึ่งของแม่น้ำเจ้าพระยาไหลผ่านหน้าเทศบาลเมืองนนทบุรี แนวทางของลำน้ำเดิมกลายเป็นคลองแม่ น้ำ อ้อม และคลองบางกรวยซึ่งประชาชนยังใช้เป็นทางคมนาคม และใช้น้ำเพื่อการเกษตร

4.4.7 คลองลัดเกร็ดน้อย ขุดขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ ประมาณ พ.ศ. 2265 ขุดลัดแม่น้ำเจ้าพระยาตรงบริเวณตลิ่งปากคลองบางบัวทอง ที่บ้านเกร็ดตระกราน ตำบลเกาะเกร็ด อำเภอบางเกร็ด ความยาวประมาณ 1 กิโลเมตร ปัจจุบันเป็นส่วนหนึ่งของแม่น้ำเจ้าพระยาในบริเวณที่ไหลผ่านหน้าสุขาภิบาลปากเกร็ด วัดสนาม

¹แหล่งเดิม. หน้า 520.

²แหล่งเดิม. หน้า 520.

บรรจบกับแม่น้ำอ้อม (แม่น้ำเจ้าพระยาเดิม) บริเวณน้ำกรมชลประทานปากเกร็ด แนวลำน้ำทั้งสองได้ใช้เพื่อการคมนาคมและอุปโภคบริโภค ระหว่างแม่น้ำอ้อมเกร็ดกับแม่น้ำอ้อมเมืองนนท์จะมีคลองชมพู¹ เป็นคลองลัดเล็ก ๆ เพื่อเชื่อมลำน้ำทั้งสองให้ถึงกันได้ เพื่อการคมนาคมที่รวดเร็วขึ้น ผลจากการขุดคลองลัดแม่น้ำเจ้าพระยาดังกล่าว (ขุดวันคลองลัดบางกรวย) ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงแนวทางเดินของแม่น้ำเจ้าพระยา ทั้งนี้เนื่องจากกระแสน้ำไหลมาทางคลองลัดที่เป็นเส้นตรงมากกว่า ในที่สุดจึงทำให้แนวของแม่น้ำเก่าต้นเขินและแคบลงกลายเป็นคลองส่วนคลองขุดลัดกลายเป็นแม่น้ำเจ้าพระยาดังสภาพปัจจุบัน

จะเห็นว่าตัวอย่างคลองทั้ง 7 นี้ล้วนเป็นคลองที่มีหลักฐานว่ากษัตริย์อยุธยาได้โปรดให้ขุดไว้ทั้งนี้เพื่อประโยชน์ทางการคมนาคมค้าขาย ผลที่สืบมาจนปัจจุบันคือ คลองบางแห่งกลายเป็นลำน้ำเจ้าพระยา

คลองที่จะได้กล่าวต่อไปจะเป็นคลองทางทิศตะวันตกของอยุธยา ที่ใช้เพื่อการติดต่อกับเมืองบริเวณลำน้ำท่าจีน ลำน้ำน้อย เป็นต้น ดังนี้

4.5 คลองหัวตะพาน เป็นคลองที่อยู่ทางทิศตะวันตกของอยุธยาไม่มีหลักฐานว่าขุดขึ้นเมื่อใดเพียงแต่มีการอ้างอิงถึง เกาะมหาพราหมณ์² ที่อยู่ในคลองสายนี้ตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ซึ่งแสดงว่าเดิมคลองนี้คงมีความกว้างและลึกมาก รวมทั้งมีมาแล้วตั้งแต่ก่อนรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ คลองนี้เริ่มจากลำน้ำบ้านใหม่ (แม่น้ำเจ้าพระยาปัจจุบัน) ตรงที่เรียกว่า หัวคุมน้ำออกแม่น้ำเจ้าพระยาเดิม (คลองบางบาล) ที่เหนือกบเจา ใช้เป็นเส้นทางติดต่อสำหรับไปป่าโมก บ้านแพน (อ.เสนา) เจ้าเจ็ด ปากน้ำ (อ.ผักไห่)³

¹กรมแผนที่ทหาร กองบัญชาการทหารสูงสุด. "แผนที่ 4 มณฑลกรุงเทพฯ ร.ศ. 124," แผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ. 2431 - 2474. 2530.

²พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. แหล่งเดิม. หน้า 18. และประชุมพงศาวดารภาคที่ 63 เมืองกรุงเก่า. 2508. หน้า 105.

³ดูแผนที่ 6 ประกอบ.

เมื่อ พ.ศ. 2521 กรมชลประทานได้สร้างประตูน้ำที่ปากคลองทั้ง 2 ด้าน และยังมีถนนเลียบริมคลอง ดังนั้นปัจจุบันคลองนี้จึงใช้ประโยชน์เพื่อการเกษตรและการชลประทาน เท่านั้น นายทวี เลชะพันธ์¹ ชาวคลองหัวตะพานได้เล่าว่า ปู่ตายายเคยบอกว่าคลองสายนี้คือแม่น้ำเจ้าพระยา มีขนาดใหญ่กว่าปัจจุบันมาก (เท่ากับแม่น้ำเจ้าพระยาบริเวณบ้านกุ่มในปัจจุบัน) เคยมีคนเข้ามาตีอวนหาปลา มีแพซุงล่องมาจากทางเหนือผ่านไปทางอยุธยา คลองนี้ยาวประมาณ 6 กิโลเมตร ไปบรรจบกับแม่น้ำบ้านใหม่มะขามหย่อง (แม่น้ำเจ้าพระยาปัจจุบัน) ที่หัวคุม เดิมกว้างประมาณ 40 เมตร (ปัจจุบันกว้างประมาณ 6 เมตร) นายทวี เล่าอีกว่า ประมาณ 40 ปีก่อน ฤดูน้ำหลากจะมีเรือยนต์แล่นไปมาระหว่างจังหวัดสุพรรณบุรี ผ่านอำเภอบางซ้าย อำเภอสiena และสุดทางที่ตัวจังหวัดพระนครศรีอยุธยา รวมทั้งมีเรือบรรทุกสินค้า เช่น ข้าว ผ่านไปมาอีกด้วย

4.6 คลองบางบาล เดิมเป็นแนวของแม่น้ำเจ้าพระยา อยู่ระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยาปัจจุบันตรงวัดจุฬามณี ตำบลบ้านกุ่ม อำเภอบางบาล ล่องไปทางทิศใต้ถึงบ้านสีกก อำเภอสiena ไหลผ่านไปถึงอำเภอบางไทร ต่อมาประมาณ พ.ศ. 2459 - 2497² กระแสน้ำไหลเข้ามาทางคลองบางบาลเอื่อยกว่าด้านคลองบ้านกุ่ม (แม่น้ำเจ้าพระยาปัจจุบัน) จึงทำให้แม่น้ำเจ้าพระยาเดิมตื้นเขินมีขนาดเล็กลงจนกลายเป็นคลองบางบาล ส่วนคลองบ้านกุ่มขยายกว้างกลายเป็นแม่น้ำเจ้าพระยาในปัจจุบัน (คือบริเวณตั้งแต่วัดจุฬามณีถึงแม่น้ำบ้านใหม่มะขามหย่อง ที่หมู่ 3 ตำบลบ้านใหม่ อำเภพระนครศรีอยุธยา) จากการสนทนากับชาวบ้านริมคลองบางบาลเล่าว่า ปัจจุบันคลองบางบาลกว้าง 28 เมตร (14 วา) เดิมกว้างประมาณ

¹รวบรวมจากการสนทนากับ นายทวี เลชะพันธ์. อายุ 71 ปี บ้านเลขที่ 22 หมู่ 1 ตำบลมหาพราหมณ์ อำเภอบางบาล จังหวัดพระนครศรีอยุธยา อาชีพเดิมรับราชการ ตำแหน่งศึกษาธิการ อำเภอบางบาล เมื่อวันที่ 19 มกราคม พ.ศ. 2534.

²อดุล อัมโธชา. แหล่งเดิม. หน้า 18 - 19.

2 เท่ากว่าของคลองปัจจุบัน นายเพี้ยน¹ เล่าว่าตอนที่อายุประมาณ 11 ปี เห็นคลองบ้านกุ่มเล็กกว่าคลองบางบาล ชาวบ้านริมคลองบางบาล² เล่าอีกว่าก่อนที่จะสร้างเขื่อนเจ้าพระยาที่จังหวัดชัยนาท คลองนี้ใช้เป็นทางคมนาคม ที่สำคัญโดยเฉพาะในฤดูน้ำหลากน้ำจะไม่ไหลเชี่ยวเท่าทางแม่น้ำเจ้าพระยาเรือที่ผ่านไปมาในคลองนี้จะมาจากทางเหนือ เช่น เมืองอุตรดิตถ์ พิชณุโลก นครสวรรค์ บรรทุกสินค้าจำพวกข้าวเปลือก ข้าวสาร ข้าวโพด ถั่ว และลองแพซุง ไปถึงกรุงเทพฯ แต่ในฤดูแล้งน้ำมีน้อยเรือนักจะใช้เส้นทางแม่น้ำเจ้าพระยาแทน ปัจจุบันการขุดทรายเป็นอีกอาชีพหนึ่งของชาวคลองบางบาล คลองสายนี้ปัจจุบันไม่ได้ใช้เป็นทางสัญจรแล้วจะมีเพียงเรือขุดทรายซึ่งบรรทุกทรายผ่านออกมาทางสี่กั๊กอยู่บ้าง แต่ส่วนใหญ่จะใช้รถยนต์บรรทุกทราย สภาพดังกล่าวนี้เริ่มเปลี่ยนแปลงเมื่อประมาณ 20 ปีที่ผ่านมา ทั้งยังมีถนนสายอยุธยา - เสนา ประชาชนจึงนิยมใช้ถนนมากกว่า สภาพคลองจึงตื้นเขินและแคบลงในที่สุด

4.7 คลองบางหลวง หรือคลองโพงเพง เป็นลำคลองที่แยกจากแม่น้ำเจ้าพระยาในบริเวณตำบลโพงเพง อำเภอป่าโมก จังหวัดอ่างทอง ไหลไปทางตะวันตกเฉียงใต้คู้ชานไปกับคลองบางบาล ไปบรรจบกับแม่น้ำน้อยที่บ้านหัวเวียง อำเภอเสนา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ปัจจุบันคลองนี้มีขนาดใหญ่มากกว่าคลองบางบาลเล็กน้อย เป็นคลองที่มีลักษณะคดเคี้ยวมากคลองหนึ่ง นางเต็ม เทพรักษา³ ซึ่งมีบ้านอยู่ที่ปากคลองได้เล่าว่า ก่อนที่จะสร้าง

1นายเพี้ยน จันทลอย. อายุ 73 ปี บ้านเลขที่ 16 หมู่ 2 ตำบลสะพานไทย และนายเลื่อน ดีพร้อม. อายุ 70 ปี บ้านเลขที่ 19 หมู่ 2 ตำบลสะพานไทย อำเภอบางบาล จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เมื่อวันที่ 19 มกราคม พ.ศ. 2534.

2นายไพบูลย์ ชินวัฒน์. อายุ 50 ปี บ้านเลขที่ 118 หมู่ 6 ตำบลพญาขาว อำเภอบางบาล อาชีพเดิมเดิมเรือยนต์ ปัจจุบันค้าขาย และนายสมควร คำสด. อายุ 55 ปี บ้านเลขที่ 22 หมู่ 5 ตำบลชะโน่ อำเภอบางบาล อาชีพทำนา เมื่อวันที่ 19 มกราคม พ.ศ. 2534.

3นางเต็ม เทพรักษา. อายุ 73 ปี บ้านเลขที่ 16/1 หมู่ 2 ตำบลโพงเพง อำเภอป่าโมก จังหวัดอ่างทอง อาชีพเดิมเดิมเรือ และหลวงตาเมี้ยน บัวบาน (ถิธธรรมโม) อายุ 60 ปี วัดก่อไผ่ ตำบลโพงเพง อำเภอบางบาล เมื่อวันที่ 19 มกราคม พ.ศ. 2534.

เขื่อนเจ้าพระยา ในฤดูแล้งคลองนี้จะแห้งเป็นตอน ๆ เรือเดินไม่สะดวก แต่ปัจจุบันคลองนี้ลึกมากเพราะมีการขุดทรายกลางลำคลองไปขาย เมื่อ 30 ปีที่ผ่านมาในฤดูน้ำหลากกระแสน้ำไหลเชี่ยวมากมีเรือสัญจรไปมาระหว่างกรุงเทพฯ อ่างทอง ไปถึงนครสวรรค์ หรือจากสุพรรณบุรีผ่านหัวเวียงไปอยุธยา เรือที่สัญจรในคลองนี้มีเรือโดยสาร เรือบรรทุกสินค้า ได้แก่ ข้าวเปลือก ข้าวสาร แกลบ ข้าวโพด โดยเฉพาะข้าวเปลือกส่วนใหญ่จะมาจากนครสวรรค์ส่งไปเข้าโรงสีที่หัวเวียงจากนั้นจึงส่งเป็นข้าวสารไปกรุงเทพฯ อีกทอดหนึ่ง ประมาณ 15 ปีที่ผ่านมาการสัญจรในคลองนี้มีน้อยลง ปัจจุบันมีเรือโดยสารวิ่งวันละ 1 เที่ยว เป็นเรือหางยาวมีต้นทางอยู่ที่วัดกอไผ่ ซึ่งอยู่บริเวณตอนกลางของลำคลองไปสู่ผู้โดยสารที่ตลาดอำเภอบางไทร และมีเรือบรรทุกทรายผ่านบ้างเล็กน้อย ริมคลองทั้งสองฝั่งมีถนนลูกรังเลียบคลอง และมีรถโดยสารประจำทางจากหัวเวียงถึงตลาดป่าโมกด้วย

4.8 คลองเจ้าเจ็ดหรือคลองบางยี่หน¹ คลองเชื่อมระหว่างแม่น้ำน้อยกับแม่น้ำสุพรรณบุรี ซึ่งเป็นสายเดียวกันกับแม่น้ำท่าจีน คุณตาปลอด กาหลง² เคยได้ยินคนรุ่นก่อนเล่าว่า คลองสายนี้เดิมเป็นเส้นทางช้าง เดินมาก่อนจนในที่สุดกลายเป็นลำคลองดังที่เห็นอยู่ในปัจจุบัน ปากคลองเจ้าเจ็ดอยู่ทางด้านตะวันออกเริ่มตั้งแต่แม่น้ำน้อย (แม่น้ำสีกุก) บริเวณหน้าตลาดบ้านแพน อำเภอสนา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ไปทางทิศตะวันตกจนถึงตำบลไผ่กองดิน อำเภอบางปลาม้า จังหวัดสุพรรณบุรี จึงมีคลองแยกไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้เรียกว่า คลองสาสี ออกแม่น้ำสุพรรณบุรีที่ ตำบลกษณา อำเภอบางปลาม้า ยาว 12 กิโลเมตร อีกคลองแยกไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือเรียกว่า คลองบางยี่หนไปแม่น้ำสุพรรณบุรีที่ตำบลบางยี่หน รวมระยะทางจากคลองเจ้าเจ็ดถึงคลองบางยี่หน ยาวประมาณ 25 กิโลเมตร³

¹ดูแผนที่ 6 ประกอบ

²นายปลอด กาหลง, อายุ 80 ปี สุขภาพแข็งแรงดี เดิมเป็นชาวบ้านแพน ต่อมาย้ายไปอยู่ที่ 39 ตำบลบางไทร อำเภอบางไทร จังหวัดพระนครศรีอยุธยา อาชีพเดิมเป็นนายอากรสุรา สนทนาเมื่อ 8 เมษายน 2534.

³กรมตำรา กระทรวงศึกษาธิการ, ภูมิศาสตร์ประเทศไทย, 2467.

แต่เดิมในฤดูแล้งเรือสำเภาจะมาไม่สะดวกแต่ภายหลังจากร้างเขื่อนเจ้าพระยา รัฐบาลก็ได้เริ่มขุดลอกคลองสายนี้ด้วย การคมนาคมจึงสะดวกและเป็นที่นิยมของประชาชนมาก ประมาณ 20 ปีก่อนชาวสุพรรณบุรี อาศัยคลองสายนี้เดินทางเข้ากรุงเทพฯ ปัจจุบันยังมีเรือสำเภาเข้ามาเป็นจำนวนมาก เพราะไปกรุงเทพฯ ได้เร็วและสะดวกกว่าทางแม่น้ำท่าจีน ทั้งยังปลอดภัยจากโจรผู้ร้ายมากกว่าอีกด้วย โดยจะต้องพักค้างคืนที่บ้านแพนก่อนแล้ว จึงจะเดินทางต่อโดยทางเรือไปถึงกรุงเทพฯ¹ ทว่าเมื่อมีถนนสายมาลัยแมนจากสุพรรณบุรี - กรุงเทพฯ ถนนสายสุพรรณบุรี - อ่างทอง ถนนสายสุพรรณบุรี - อยุธยา และสายสุพรรณบุรี - คลังชัน จึงทำให้การสัญจรในคลองสายนี้ลดลง ปัจจุบันคลองสายนี้ยังมีเรือสำเภาเข้ามาอยู่บ้างแต่ไม่มาก เช่น เรือบรรทุกข้าวสาร เรือทราย เรือเร่ทั่วไป รวมทั้งยังใช้คลองเพื่อการชลประทานโดยจะมีประตูระบายน้ำอยู่ที่ปากคลองทั้งสองด้าน

4.9 คลองบางปลาหม้า หรือคลองลาดชะโดหรือคลองบางคลี เป็นคลองสายเดียวกันแต่เรียกชื่อต่างกันไปตามชื่อชุมชนที่ไหลผ่าน ซึ่งเชื่อมแม่น้ำน้อยกับแม่น้ำสุพรรณบุรีอีกสายหนึ่งเช่นเดียวกันกับคลองเจ้าเจ็ด - บางยี่หน ปากคลองด้านทิศตะวันออก เริ่มตรงบริเวณวัดชีโพน ตำบลผักไห่ อำเภอฟักไห่ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ไปจนจรดแม่น้ำท่าจีนที่วัดกลาง ตำบลบางปลาหม้า อำเภอบางปลาหม้า จังหวัดสุพรรณบุรี รวมยาวประมาณ 20 กิโลเมตร² ลำคลองนี้หากอยู่ในเขตจังหวัดสุพรรณบุรีเรียกว่า คลองบางปลาหม้า โดยมีชื่อท้องถิ่นที่ชาวบ้านเรียกว่า คลองจระเข้ใหญ่ เมื่อถึงบริเวณวัดสูงสุमार (วัดจระเข้ใหญ่) จะมีคลองธรรมชาติแยกไปทางทิศเหนืออีกคลองหนึ่ง ฤดูน้ำหลากเป็นคลองที่ใช้สัญจรไปถึงเขตอำเภอสามเฒ่า วิเศษไชยชาญ จังหวัดอ่างทอง และยังไปถึงเขตอำเภอสรีประจัน จังหวัดสุพรรณบุรีได้ด้วย คลองแยกสายนี้มีชื่อเรียกต่าง ๆ กันไปตามสถานที่ไหลผ่าน เช่น เรียกว่าคลองทับน้ำในช่วงแรกที่แยกมาจากคลองบางปลาหม้า³ เป็นต้น

¹สนทนากับ นางพิณ จงสุภาส. อายุ 75 ปี บ้านเลขที่ 73 หมู่ 1 ตำบลตะค่า อำเภอบางปลาหม้า จังหวัดสุพรรณบุรี เมื่อวันที่ 13 เมษายน พ.ศ. 2534.

²กรมศักรา กระทรวงศึกษาธิการ. แหล่งเดิม. หน้า 44.

³เรียกว่า คลองทับน้ำเมื่อผ่านบ้านทับน้ำ ผ่านบ้านสามหนองเรียกว่า คลองสามหนอง ผ่านบ้านนาคูเรียกว่า คลองนาคู ผ่านบ้านลาดตาลเรียกว่า คลองลาดตาล.

คลองบางปลาแม่น้ำเมื่ออยู่ในเขตจังหวัดพระนครศรีอยุธยาเรียกว่า คลองลาดชะโด (ลำน้าฬักราช ตามที่พงศาวดารระบุ) ซึ่งเป็นชื่อของหมู่บ้านที่มีประชากรอยู่กันหนาแน่นมากถึง 2 ตำบล ได้แก่ ตำบลหนองน้ำใหญ่ และตำบลจักรราช ซึ่งมีมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลาย¹ เนื่องจากคลองนี้มีลักษณะที่ตรงมากเหมือนคลองที่ขุดในยุครัตนโกสินทร์ จึงสันนิษฐานว่าอาจมีการขุดซ่อมใหม่โดยอาศัยการจ้างแรงงานจากชาวจีน² โดยขุดซ่อมตามแนวคลองเดิม ที่บ้านลาดชะโดนี้มีคลองนาคุแยกไปทางทิศเหนือติดต่อกับคลองทับน้ำได้ และทางทิศใต้มีคลองลาดบอนหรือคลองลาดชิตออกสู่มแม่น้ำน้อยได้อีกทางหนึ่งที่บ้านศาลาน อำเภอด่านช้าง ส่วนบริเวณปากคลองทางด้านตะวันออก ตอนที่จะบรรจบกับแม่น้ำน้อยมีชื่อเรียกว่า คลองบางคลี เมื่อประมาณ 20 ปีมาแล้วการสัญจรไปมาในคลองนี้เป็นที่นิยมมาก แต่ปัจจุบันคลองเพราะมีถนนเลียบบคลอง ซึ่งทำให้การไปมาสะดวกรวดเร็วกว่า คลองสายนี้ใช้ประโยชน์ทางการเกษตร และการชลประทานมากกว่าการคมนาคม

4.10 คลองบางปลากรด เป็นคลองที่อยู่ทางทิศตะวันตกของอยุธยาอีกสายหนึ่ง ซึ่งเชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยาที่อำเภอบางไทร จังหวัดอ่างทอง กับแม่น้ำน้อยที่อำเภอด่านช้าง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ด้านทิศตะวันออกปากคลองอยู่ที่ตำบลบางปลากรดฝั่งขวาของแม่น้ำเจ้าพระยา และทิศตะวันตกปากคลองอยู่ที่ตำบลมฤตมั่งซ้ายของแม่น้ำน้อย คลองสายนี้ใช้เป็นทางลัดจากอยุธยาไปสุพรรณบุรี ตลอดคลองสายนี้จะมีคลองเล็ก ๆ แยกอยู่เป็นระยะ เช่น คลองยายบัว แยกข้างวัดโพธิ์เือง ซึ่งอยู่ฝั่งเหนือใช้เป็นเส้นทางลัดไปสู่อำเภอวิเศษชัยชาญ (เมืองอ่างทองเก่า) และคลองนรสิงห์ใช้เป็นทางลัดออกสู่มแม่น้ำเจ้าพระยาไปอ่างทองได้อีกทางหนึ่ง ส่วนทางฝั่งคลองด้านใต้มีคลองเทวา คลองบางใหญ่ เป็นทางลัดไปออกคลองโพรงเพ หรือคลองบางหลวง ปัจจุบันคลองบางปลากรดไม่ใช้เป็นทางคมนาคม เพราะมีถนนเลียบบริมคลองเชื่อมอำเภอทั้ง 2 ให้

¹สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ. ไทยรบพม่า. 2505. หน้า 326. และปรากฏในเอกสารท้องถิ่น ดุริน ทองหล่อ ทองมาก. ประวัติบ้านลาดชะโด. 2529.

²สนทนากับ นายโคร พันเปี. อายุ 73 ปี บ้านเลขที่ 34 หมู่ 2 ตำบลหน้าโคก อำเภอด่านช้าง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา บ้านเดิมอยู่ที่บ้านทับน้ำ ตำบลจระเข้ใหญ่ อำเภอบางปลาม้า จังหวัดสุพรรณบุรี เมื่อวันที่ 1 มกราคม 2534.

ความสะดวกและรวดเร็วกว่า (สร้างขึ้นเมื่อ 20 ปีเศษ) จากการสนทนากับชาวคลองบางปลาคนผู้หนึ่ง¹ ท้าให้ทราบว่าเดิมคลองสายนี้ กว้างประมาณ 30 เมตร (15 วา) ปัจจุบันแคบลง กว้างประมาณ 16 เมตร (8 วา) คลองสายนี้ไม่เคยได้รับการขุดลอกจากทางราชการ กุดน้ำหลากน้ำในคลองจะเซียว มีเรือสัญจรไปมาเป็นจำนวนมาก เพราะปากคลองมีตลาดใหญ่ โดยมีสินค้ามาจากทางเหนือ เช่น กล้วยไข่จากกำแพงเพชร ข้าวเปลือกจากพิษณุโลก พิจิตร นครสวรรค์ เป็นต้น บริเวณปากคลองนี้จึงกลายเป็นศูนย์กลางของสินค้าที่นำมาแลกเปลี่ยนกัน ปัจจุบันคลองบางปลาคนใช้เป็นประโยชน์ทางเกษตรกรรมและใช้เป็นคลองระบายน้ำของกรมชลประทานด้วย

4.11 คลองบางพลับ อยู่ในเขตจังหวัดอ่างทองซึ่งตั้งอยู่ทางทิศเหนือของอยุธยา ปากคลองทางทิศตะวันตกอยู่ที่ตำบลบางพลับ อำเภอโพธิ์ทอง จังหวัดอ่างทอง ปากคลองทางทิศตะวันออก มีคลอง "ลำฟ้าแดง" ไหลมาบรรจบก่อนที่จะออกสู่อำเภอเจ้าพระยาที่เขตอำเภอเมืองอ่างทอง จึงกล่าวได้ว่า คลองบางพลับนี้เชื่อมแม่น้ำน้อย กับแม่น้ำเจ้าพระยาอีกสายหนึ่ง และยังสันนิษฐาน² ได้ว่าคลองสายนี้น่าจะเป็นแนวทางการไหลของแม่น้ำน้อยที่ไหลแยกจากโพธิ์ทองมาทางทิศตะวันออกเฉียงใต้จนถึงบ้านอ่างทองแล้วจึงไหลลงไปทางทิศใต้ผ่านบ้านนรสิงห์ บ้านป่าโมก ไปสู่คลองบางบาลและคลองโพงเผง แต่หลังจากที่ได้มีการขุดคลองเชื่อมแม่น้ำบางแก้ว (แม่น้ำเจ้าพระยาสายเดิม) กับแม่น้ำน้อย หรือลำคลองเดิมสายนี้แล้ว จึงทำให้การไหลของแม่น้ำเกิดเปลี่ยนทางเดินมาทางคลองขุดเชื่อมนี้ จนในที่สุดกระแสน้ำได้กัดเซาะริมฝั่งจนกว้างใหญ่ กลายเป็นลำแม่น้ำเจ้าพระยาดังที่เห็นในปัจจุบัน (หมายถึงบริเวณจากปากคลองบางแก้วถึงวัดจุฬามณีปากคลองบางบาล)

นางสาวดวงตา หงษ์ศิริโพบลย์. อายุ 60 ปี บ้านเลขที่ 381/6 ตำบลป่าโมก อำเภอป่าโมก จังหวัดอ่างทอง มีอาชีพค้าขายในตลาดป่าโมก (เดิมเรียกตลาดบางปลาคน) เมื่อวันที่ 12 พฤษภาคม 2534.

²สันนิษฐานจากการสำรวจพื้นที่และจากข้อมูลจากแผนที่ระวาง 351/4 - 47 กรมแผนที่ สักรวจเมื่อ พ.ศ. 2461 และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. แหล่งเดิม. หน้า 71 - 72.

อึ่งระหว่างแม่น้ำน้อยและแม่น้ำเจ้าพระยาในบริเวณอำเภอโพธิ์ทอง
วิเศษชัยชาญ ป่าโมกและอำเภอผักไห่ มีคลองอยู่เป็นจำนวนมาก เช่น คลองมหาไชย
คลองลาดเค้า เป็นต้น ทำให้การติดต่อไปมาถึงกันได้อย่างสะดวกระหว่างเมืองอ่างทอง
และอยุธยา แนวคลองเหล่านี้เปรียบเหมือนตาข่ายที่โยงถึงกันโดยตลอด

จากการสนทนากับ ตาเทพ พิมพ์¹ ทำให้ทราบว่าเมื่อ 40 ปีมาแล้ว
คลองน้ำใช้สัญจรมีเรือโดยสารจากวิเศษชัยชาญผ่านโพธิ์ทองถึงอ่างทอง รวมทั้งมีเรือบรรทุก
สินค้าต่าง ๆ ผ่านไป - มาอีกด้วย แต่ในฤดูแล้ง (ประมาณเดือนมีนาคม - พฤษภาคม)
น้ำในคลองจะแห้งเป็นตอน ๆ เรือผ่านไม่ได้ชาวบ้านจะใช้เส้นทางบกแทน ในคลองสายนี้ยังมี
วัดเก่ามากคือ วัดขุนอินทประมูล ซึ่งสันนิษฐานว่าสร้างขึ้นในสมัยอยุธยา² ปัจจุบันไม่ใช้คลอง
สัญจรเพราะประมาณ 30 ปีเศษมาแล้วได้มีการทำทึบปิดปากคลองทั้ง 2 ด้านคลองจึงให้
ประโยชน์ร่วมกันกับกรมชลประทานและด้านอ่างทองยังใช้เป็นทางระบายน้ำเสียของเทศบาล
เมืองอ่างทองลงสู่แม่น้ำเจ้าพระยาอีกด้วย

4.12 คลองบางแก้ว เดิมเป็นแนวแม่น้ำเจ้าพระยา ภายหลังได้มีการขุดคลอง
เชื่อมกับแม่น้ำน้อย (แนวคลองบางพลับ) ซึ่งมีผลกระทบอย่างสำคัญที่ทำให้แม่น้ำเจ้าพระยา
เปลี่ยนทางเดิน³ ดังที่เห็นในปัจจุบันและทำให้ลำน้ำบางแก้วต้นเขินแคบลงจนมีสภาพเป็นคลอง
คลองสายนี้กว้างเพียง 15 เมตร ไหลไปบรรจบกับแม่น้ำลพบุรีที่หน้าว่าการอำเภอมหาราช
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา จากการสนทนากับชาวบ้าน⁴ ทำให้ทราบว่าก่อนหน้าที่จะมีเขื่อน

¹นายเทพ พิมพ์, อายุ 90 ปี บ้านเลขที่ 18 หมู่ 2 ตำบลบางพลับ อำเภอ
โพธิ์ทอง จังหวัดอ่างทอง และนางเบื่อง สุนทรนันท์, อายุ 82 ปี บ้านเลขที่ 40
ตำบลตลาดหลวง อำเภอเมือง จังหวัดอ่างทอง เมื่อวันที่ 14 เมษายน 2534.

²ประวัติพระพุทธไสยาสน์ "ขุนอินทประมูล", ม.ป.ป. หน้า 5 - 6.

³พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, แหล่งเดิม, หน้า 72.

⁴นายชั้น ทรัพย์ประสงค์, อายุ 70 ปี บ้านเลขที่ 87 หมู่ 3 ตำบลบ้านขวาง
อำเภอมหาราช จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เมื่อวันที่ 14 เมษายน 2534.

เจ้าพระยาที่ชัยนาท คลองยังใช้เป็นทางสัญจรกันมากทั้งเรือโดยสาร เรือบรรทุกสินค้า รวมทั้งแพซุงด้วย และเนื่องจากในฤดูน้ำหลากกระแสน้ำเชี่ยวมากจึงทำให้คลองนี้ไม่มีการขุดลอกมาจนปัจจุบัน การสัญจรในคลองสายนี้เริ่มน้อยลงเพราะเมื่อประมาณ 20 ปีมาแล้ว มีการสร้างทางหลวงแผ่นดินสายเอเชีย¹ และสายโพธิ์พระยา - ท่าเรือ รวมทั้งยังมีคลองชลประทานขนานไปกับคลองนี้ด้วย จึงทำให้ชาวบ้านได้ใช้คันดินเป็นถนน แม้ว่าปัจจุบันไม่ได้ใช้คลองสัญจรแล้วแต่นักในคลองยังลึกอยู่ถึงแม้จะเป็นฤดูแล้งก็ตาม

4.13 คลองสระบัว เป็นคลองที่ขุดแยกจากคลองคูเมืองด้านเหนือไปออกที่ลำน้ำลพบุรีที่เพนียด (คลองบางขาคปัจจุบัน) เดิมสันนิษฐานว่าคลองนี้จะขุดในสมัยรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ² เพราะโปรดให้เลิกเพนียดที่วัดช่องยายไปตั้งที่ทะเลหญ้า (บริเวณเพนียดปัจจุบัน) แต่จากข้อมูลใหม่³ ส่องผากคลองสระบัวทำให้ทราบว่ามโบริภณสถานอยู่ริมคลองซึ่งมีอายุเก่าก่อนสมัยอยุธยา เช่น วัดเสลียง วัดจงกรม อาจกล่าวได้ว่าคลองนี้มีมาก่อนสมัยอยุธยาหรือสมัยอยุธยาตอนต้นในสมัยนั้นคลองนี้นับเป็นเส้นทางสัญจรที่สำคัญของพระมหากษัตริย์ โดยใช้เป็นเส้นทางเสด็จออกจากพระราชวังด้านทิศเหนือของปากคลองมะกรายใหญ่ (คลองท้อ) แล้วเลี้ยวเข้าคลองสระบัวตรงไปออกคลองบางขาคเสด็จไปเพนียดคล้องช้าง บริเวณใกล้เคียง ๆ ใช้เป็นที่เล่นทุ่ง⁴ รวมทั้งเก็บดอกบัวบูชาพระ เป็นต้น จากหลักฐานทางโบราณคดียังแสดงให้เห็นว่าคลองสระบัวมีความสำคัญมากจนถึงปลายสมัยอยุธยา⁵

¹ปีสร้าง พ.ศ. 2516 และ พ.ศ. 2518 ตามลำดับ.

²พระราชพงศาวดาร ภาค 63 (เล่ม 57). 2512. หน้า 108.

³คุณ น. ฝ ปากน้ำ. "ข้าว - ข้อมูลใหม่," : โบราณสถานสองผากคลองสระบัว : เมืองโบราณ. 13(3) : 105 ; กรกฎาคม - กันยายน 2530.

⁴หมายถึง การเล่นเพลงเรือในท้องทุ่งเมื่อถึงฤดูน้ำนอง.

⁵ดูแผนที่ 4 ประกอบ.

ตาราง 2 ตัวอย่างคลองเชื่อมแม่น้ำลำคลอง

ลำดับ	ชื่อคลอง	ปีที่ขุด/รัชกาล	ที่อยู่	หมายเหตุ
✓ 1	กระมัง ไผ่ลิง	ไม่ปรากฏ หลักฐาน	แม่น้ำป่าสักกับคลองหันตรา อยู่ที่บ้าน พระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรี อยุธยา	ต่อกับคลอง บ้านบาตรและ คลองข้าวเม่า
✓ 2	คูชื่อน้ำ	สมเด็จพระรามา ธิบดีที่ 1 (อู่ทอง)	แม่น้ำลพบุรีกับแม่น้ำเจ้าพระยา อยู่ ที่อำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัด พระนครศรีอยุธยา	กลายเป็น แม่น้ำป่าสัก ในปัจจุบัน
3	โคกขาม หรือ คลองมหาไชย ชลมารค	ขุดซ่อมเมื่อ พ.ศ. 2247 รัชกาล สมเด็จพระพุทธ- เจ้าเสือ	แม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำท่าจีน อยู่ ที่อำเภอมหาไชย จังหวัดสมุทรสาคร ต่อกับเขตบางขุนเทียน กรุงเทพมหานคร	พ.ศ. ไม่แน่นอน
4	เจ้าเจ็ดหรือ คลองบางยี่หน	ไม่ปรากฏ หลักฐาน	แม่น้ำน้อยกับแม่น้ำท่าจีน อยู่ ที่อำเภอเสนา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ต่อกับ อำเภอบางพลาย จังหวัดสุพรรณบุรี	
5	บางกรวย	พ.ศ. 2081 รัชกาลสมเด็จพระ ไชยราชา ธิราช	คลองบางกอกน้อยกับแม่น้ำอ้อมบางใหญ่ อยู่ที่เขตบางกอกน้อย กรุงเทพมหานคร ต่อกับอำเภอบางกรวย จังหวัดนนทบุรี	กลายเป็น คลองบางกอก น้อยในปัจจุบัน พ.ศ. ไม่แน่นอน

ตาราง 2 (ต่อ)

ลำดับ	ชื่อคลอง	ปีที่ขุด/รัชกาล	ที่อยู่	หมายเหตุ
6	บางแก้ว	ไม่ปรากฏ หลักฐาน	แม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำลพบุรี อยู่ที่ อำเภอเมือง จังหวัดอ่างทอง ต่อกับ อำเภอมหาราช จังหวัดพระนครศรี อยุธยา	
7	บางบาล	ไม่ปรากฏ หลักฐาน	แม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำน้อย อยู่ที่ อำเภอบางบาล จังหวัดพระนครศรี อยุธยา ต่อกับอำเภอเสนา จังหวัด พระนครศรีอยุธยา	
8	บางปลากด	ไม่ปรากฏ หลักฐาน	แม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำน้อย อยู่ที่ อำเภอป่าโมก จังหวัดอ่างทอง ต่อกับอำเภอฟักไถ่ จังหวัดพระนครศรี อยุธยา	
9	บางปลาม้าหรือ คลองลาดชะโด	ไม่ปรากฏ หลักฐาน	แม่น้ำท่าจีนกับแม่น้ำน้อย อยู่ที่อำเภอ บางปลาม้า จังหวัดสุพรรณบุรี ต่อกับ อำเภอฟักไถ่ จังหวัดพระนคร ศรีอยุธยา	

ตาราง 2 (ต่อ)

ลำดับ	ชื่อคลอง	ปีที่ขุด/รัชกาล	ที่อยู่	หมายเหตุ
10	บางพลับ	ไม่ปรากฏหลักฐาน	แม่น้ำน้อยกับแม่น้ำเจ้าพระยา อยู่ที่ อำเภอบึงสามพัน จังหวัดอำนาจเจริญ ต่อกับอำเภอบึงสามพัน จังหวัดอำนาจเจริญ	
11	บางหลวงหรือ คลองโพงเพง	ไม่ปรากฏหลักฐาน	แม่น้ำน้อยกับแม่น้ำเจ้าพระยา อยู่ที่ อำเภอสว่าง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ต่อกับอำเภอสว่าง จังหวัด อำนาจเจริญ	
12	ลำโรง และ คลองทับนาง	ไม่ปรากฏหลักฐาน	แม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำบางปะกง อยู่ที่อำเภอบึงสามพัน จังหวัดสมุทรปราการ ต่อกับอำเภอบึงสามพัน จังหวัด ฉะเชิงเทรา	
12	หัวตะพาน	ไม่ปรากฏหลักฐาน	แม่น้ำเจ้าพระยากับคลองบางบาล อยู่ที่อำเภอบึงสามพันหรืออยุธยา ต่อกับ อำเภอบางบาล จังหวัดพระนครศรีอยุธยา	

ตาราง 3 ตัวอย่างคลองลัดแม่น้ำ

ลำดับ	ชื่อคลอง	ปีที่ขุด/รัชกาล	ที่อยู่	หมายเหตุ
✓ 1	ตะเคียนหรือ คลองขุนและครไชย	ไม่ปรากฏ หลักฐาน	แม่น้ำเจ้าพระยา ที่อำเภอพระนครศรี อยุธยา	ยาว 4 ก.ม.
2	บางกอก	พ.ศ. 2065 รัชกาลสมเด็จพระ ไชยราชา	แม่น้ำเจ้าพระยา ที่กรุงเทพมหานคร	พ.ศ. ไม่แน่นอน
3	ลัดเกร็ดน้อย	พ.ศ. 2265 รัชกาลสมเด็จพระ เจ้าอยู่หัวท้ายสระ	แม่น้ำเจ้าพระยา ที่อำเภอปากเกร็ด จังหวัดนนทบุรี	พ.ศ. ไม่แน่นอน
4	ลัดเกร็ดใหญ่	พ.ศ. 2151 รัชกาลสมเด็จพระ เจ้าทรงธรรม	แม่น้ำเจ้าพระยา ที่อำเภอเมือง จังหวัดปทุมธานี	พ.ศ. ไม่แน่นอน
5	ลัดเมืองนนท์	พ.ศ. 2179 รัชกาลสมเด็จพระ เจ้าปราสาททอง	แม่น้ำเจ้าพระยา ที่อำเภอเมือง จังหวัดนนทบุรี	พ.ศ. ไม่แน่นอน
✓ 6	สระบัว	ไม่ปรากฏ หลักฐาน	แม่น้ำลพบุรี (เดิม) ที่อำเภอ พระนครศรีอยุธยา	

บรรดาคลองต่าง ๆ ที่กล่าวมาแล้วตั้งแต่ต้นไม่มีหลักฐานทางที่ทราบได้ว่าขุดขึ้นมาตั้งแต่เมื่อใด รวมทั้งรายละเอียดเกี่ยวกับความกว้าง ความลึก และความยาวของคลองที่ยังไม่ระบุเรื่องการใช้แรงงานในการขุดคลอง จึงสันนิษฐานว่าต้องอาศัยการเกณฑ์แรงงานจากไพร่หัวเมืองในบริเวณใกล้เคียง เมืองหลวง หรือแรงงานที่ได้จากการกวาดต้อนผู้คนจากเมืองประเทศราชในสมัยอยุธยา ทั้งนี้เพราะการจ้างแรงงานขุดคลองเพียงจะเริ่มมีในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น¹

อย่างไรก็ตามแม่น้ำลำคลองที่กล่าวมาทั้งหมดนั้นเป็นเพียงบางส่วนที่มีอยู่เท่านั้น โดยผู้เขียนได้พยายามหาข้อมูลจากหลักฐานด้านเอกสาร การสำรวจพื้นที่รวมทั้งการสนทนากับชาวบ้านที่มีชีวิตอยู่กับแม่น้ำลำคลองดังกล่าวมาโดยตลอด จึงทำให้พอประมาณว่าแม่น้ำลำคลองในบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ดังกล่าวนั้น ล้วนเป็นปัจจัยสำคัญต่อประชาชนมานาน โดยเฉพาะในสมัยอยุธยา หากได้มีการศึกษาในรายละเอียดต่อไปโดยเฉพาะแนวของแม่น้ำลำคลอง เหล่านี้แล้วจะพบร่องรอยของลุ่มน้ำอีกมากที่เป็นเส้นทางใช้ติดต่อระหว่างราชธานีกับหัวเมืองได้เป็นอย่างดี

สภาพแวดล้อมโดยทั่วไปของลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ซึ่งเป็นดินแดนส่วนสำคัญของอาณาจักรอยุธยา มีลักษณะเด่นคือ มีพื้นที่เต็มไปด้วยแม่น้ำลำคลองเป็นเครือข่ายโยงใยไปยังภูมิภาคอื่น ๆ โดยรอบ ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าอยุธยาเป็นบริเวณที่เชื่อมระหว่างหัวเมืองเหนือกับใต้ ตะวันออกกับตะวันตก หรืออาจกล่าวได้อีกนัยหนึ่งว่า เป็นเมืองที่เชื่อมระหว่างแผ่นดินกับทะเลตรงบริเวณอ่าวไทย แม่น้ำลำคลองเหล่านี้นอกจากจะมีประโยชน์ในการอุปโภคบริโภคและการเกษตรแล้วยังเป็นเส้นทางที่ใช้ในการสัญจรติดต่อค้าขาย ซึ่งก่อให้เกิดการผสมผสานทางสังคม และวัฒนธรรมระหว่างท้องถิ่นต่าง ๆ จนทำให้อาณาจักรอยุธยามีความเจริญและมีวัฒนธรรมเป็นเอกลักษณ์ของตน

¹เจ้าพระยาทิพากรณ์. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2. 2504.

ระบบลำน้ากับความมั่นคงของอาณาจักรอยุธยา

พื้นฐานทางจิตใจของมนุษย์ทุกยุคทุกสมัยมีความกลัวจึงมีความต้องการความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน ดังนั้นมนุษย์จึงคิดหาวิธีป้องกันตนเองรวมทั้งชุมชนของตนโดยพยายามอาศัยธรรมชาติและสภาพแวดล้อม อยุธยา ก็เช่นเดียวกัน เนื่องจากมีสภาพแวดล้อมเป็นแม่น้ำสายคลองหนอง บึง ค้างทำได้อธิบายไว้แล้ว ผู้้นคือสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (อู่ทอง) เมื่อเริ่มสถาปนากรุงศรีอยุธยาขึ้นเป็นราชธานี ทรงมองเห็นประโยชน์ของระบบลำน้ที่จะช่วยป้องกันเมือง ก่อนที่จะกล่าวต่อไปจะอธิบายถึงระบบลำน้ว่า หมายถึงลำน้ำต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ และที่มนุษย์ขุดขึ้นเพื่อจุดมุ่งหมายหลายประการ ได้แก่ แม่น้ำ คู คลอง ลำน้ำฝาย ลำปะโดง เป็นต้น ลำน้ำเหล่านี้ได้ประสานเป็นเครือข่ายเชื่อมโยงเป็นระบบซึ่งปรากฏอยู่จริงในพื้นที่บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างมาตั้งแต่ก่อนสมัยอยุธยาจนถึงปัจจุบัน

ก่อนหน้าที่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (อู่ทอง) จะสถาปนากรุงศรีอยุธยาขึ้นเป็นราชธานี บริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างมีชุมชนกระจัดกระจายตามเครือข่ายของลำน้ำอยู่แล้ว เมืองโบราณเหล่านี้ส่วนใหญ่มักจะมีคูน้ำคันดินล้อมรอบ ทั้งนี้จะเห็นได้จากงานของ ชูลีรี จามรมาน หลักฐานด้านโบราณคดีและประวัติศาสตร์สมัยอยุธยาของนครปฐม¹ ท้าว ศุภจรรยา และ ผ่องศรี วณาสิน การศึกษาลักษณะชุมชนโบราณจากภาพถ่ายทางอากาศจังหวัดนครปฐม² ผู้แต่งเดิม เมืองโบราณบริเวณชายฝั่งทะเลเดิมของที่ราบภาคกลาง ประเทศไทย : การศึกษา

¹ชูลีรี จามรมาน. "หลักฐานด้านโบราณคดีและประวัติศาสตร์สมัยอยุธยาของนครปฐม," เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่องประวัติศาสตร์โบราณคดีและศิลปวัฒนธรรมนครปฐม. มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2525.

²ท้าว ศุภจรรยา และ ผ่องศรี วณาสิน. "การศึกษาชุมชนโบราณจากภาพถ่ายทางอากาศจังหวัดนครปฐม," เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่องประวัติศาสตร์โบราณคดีและศิลปวัฒนธรรมนครปฐม. มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2525.

ตำแหน่งที่ตั้งและภูมิศาสตร์สัมพันธ์¹ ผาสุข อินทราวุธ การขุดค้นที่ตำบลพระปะโทน อำเภอมือง จังหวัดนครปฐม² ศรีศักร วัลลิโภคม ศึกษาไว้หลายเรื่อง เช่น ความก้าวหน้าและข้อคิดเห็นใหม่ในการศึกษาโบราณคดีลุ่มน้ำเจ้าพระยา³ นครชัยศรีกับเส้นทางคมนาคมในลุ่มน้ำเจ้าพระยา⁴ เป็นต้น การค้นคว้าเหล่านี้ล้วนแต่ให้หลักฐานว่าเมืองเล็ก ๆ ซึ่งเป็นรัฐอิสระ เช่น เมืองคูบัว เมืองนครชัยศรี เมืองสุพรรณภูมิ เมืองรอกเสน เมืองอโยธยา (เมืองเก่าฝั่งตะวันออกของเกาะ เมืองพระนครศรีอยุธยา) ล้วนแต่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ ภายหลังดินแดนทั้งสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาคอนล่างได้พัฒนาขึ้นมาเป็นเมืองใหญ่ ดังเช่น เมืองเพชรบุรี ราชบุรี สุพรรณภูมิ แพรกศรีราชา ซึ่งอยู่ด้านตะวันตกและเมืองทางด้านตะวันออก ได้แก่เมืองละโว้ อโยธยา⁵ เมืองเหล่านี้ล้วนแต่มีประวัติความสัมพันธ์กันทั้งในด้านสมรส การแลกเปลี่ยนสินค้า และด้านศาสนา ตลอดจนเกี่ยวข้องกับเมืองที่อยู่ไกลออกไปจากบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาคอนล่าง การติดต่อสัมพันธ์นี้ทำให้สะดวกขึ้นเนื่องจากมีระบบเชื่อมโยงถึงกันจนกระทั่งสามารถรวมตัวเป็นเมืองใหญ่ซึ่งตั้งอยู่ตามลุ่มน้ำสำคัญในที่ราบเจ้าพระยาและอื่น ๆ ซึ่งได้แก่ เมืองสุโขทัย และนครศรีธรรมราช ศรีศักร วัลลิโภคม ได้จัดเมืองสุพรรณภูมิ สุโขทัย และนครศรีธรรมราช

¹ผ่องศรี วานสิน และทิวา ศุภจรรยา. เมืองโบราณบริเวณชายฝั่งทะเลเดิมของที่ราบภาคกลางประเทศไทย : การศึกษาตำแหน่งที่ตั้งและภูมิศาสตร์สัมพันธ์. 2528.

²ผาสุข อินทราวุธ. การขุดค้นที่ตำบลพระปะโทน อำเภอมือง จังหวัดนครปฐม. มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2528.

³ศรีศักร วัลลิโภคม. "ความก้าวหน้าและข้อคิดเห็นใหม่ในการศึกษาโบราณคดีลุ่มน้ำเจ้าพระยา," เมืองโบราณ. 10(4) : 6 - 19 ; ตุลาคม - ธันวาคม 2527.

⁴ศรีศักร วัลลิโภคม. "นครชัยศรีกับเส้นทางคมนาคมในลุ่มน้ำเจ้าพระยา," เมืองโบราณ. 10(4) : 6 - 19 ; ตุลาคม - ธันวาคม 2527.

⁵ศรีศักร วัลลิโภคม. "ความก้าวหน้าและข้อคิดเห็นใหม่ในการศึกษาโบราณคดีลุ่มน้ำเจ้าพระยา," เมืองโบราณ. 10 : 18(4) ; ตุลาคม - ธันวาคม 2527.

รวมเป็นกลุ่มที่จีนเรียกว่า "เสียม"¹ ต่างจากกลุ่มที่จีนเรียกว่า ละโว้ ซึ่งมีเมืองสำคัญ ได้แก่ ละโว้ อโยธยา ทว่าหลักฐานเงินในปลายพุทธศตวรรษที่ 19 ปรากฏคำว่า "เสียนลือ" ซึ่งนักวิชาการได้ตีความว่า เนื่องจากเมืองทางฝั่งตะวันตกและตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา คือเมืองละโว้และสุพรรณภูมิได้รวมกัน โดยมีเมืองอโยธยาเป็นศูนย์กลางอำนาจทางการเมือง เศรษฐกิจและคมนาคม หลักฐานของจีนนี้พ้องกับข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ไทย ในประเด็นที่ว่าสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (อู่ทอง) กษัตริย์ผู้ทรงสถาปนาอโยธยาเป็นราชธานีทรงสมรสกับ เจ้าหญิงแห่งสุพรรณภูมิ ภายหลังจากนี้เชื้อสายของกษัตริย์แห่งละโว้และสุพรรณภูมิ ต่างมีบทบาทในการปกครองอาณาจักรอยุธยาอยู่ในระยะหนึ่ง* คนไทยที่สถาปนาอาณาจักรขึ้นในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ได้ใช้ภูมิปัญญาและประโยชน์จากระบบลำนํ้ามาใช้เพื่อความมั่นคงปลอดภัยแก่อาณาจักร ดังจะวิเคราะห์ดังนี้

1. ระบบลำนํ้ากับยุทธศาสตร์

สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (อู่ทอง) แม้ว่าจะเป็นผู้ที่มีความสำคัญในประวัติศาสตร์อยุธยาอย่างมาก ทว่าเรื่องราวเกี่ยวกับพระองค์ยังคงคลุมเครือ ซึ่งวิทยานิพนธ์เล่มนี้จะไม่กล่าวถึงปัญหาทางประวัติศาสตร์ที่ว่าพระเจ้าอู่ทองมาจากไหน แต่จะกล่าวถึงพระองค์ตามหลักฐานจากพระราชพงศาวดารอยุธยาว่าทรงสร้างเมืองอยู่ที่เวียงเหล็ก² (ปัจจุบันคือวัดพุทไธสวรรย์) ก่อนแล้วจึงย้ายมาตั้งเมืองอยู่บริเวณหนองโสนซึ่งอยู่ภายในเกาะเมือง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ปัจจุบัน สถานที่แห่งใหม่คงจะเป็นชัยภูมิที่ดีจึงมีพระราชดำริที่จะประทับอยู่ถาวร ทั้งนี้จะเห็น

1 ริญ พงศ์ศรีเพียร. "ไทยในสายตาอาคันตุกะจากจีนสมัยอยุธยาตอนต้น (ค.ศ. 1349 - ประมาณ 1430) : การวิเคราะห์เอกสารประวัติศาสตร์อยุธยา (2)," ข้อมูลประวัติศาสตร์ไทยสมัยอยุธยาจากเอกสารไทยและต่างประเทศ. 2528. หน้า 9, 26.

*หมายถึงราชวงศ์อู่ทอง (พ.ศ. 1893 - 1952) และราชวงศ์สุพรรณภูมิ (พ.ศ. 1952 - 2112) ปกครองตั้งแต่ พ.ศ. 1893 - พ.ศ. 2112 รวม 219 ปี.

²สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงราชูปถัมภ์. พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1 ตอน 1. 2495 หน้า 168.

ได้จากใบตราหลังเสาหลักเมือง¹ และต่อมาได้ใบตราให้ขุดคูขื่อน้ำ² ปัจจุบันคือ แม่น้ำป่าสัก ซึ่งทำให้เมืองอยุธยาคลายสภาพเป็นเกาะมีแม่น้ำล้อมรอบ ถ้าจะอธิบายถึงสภาพแวดล้อมในปัจจุบันอาจบรรยายได้ดังนี้ กล่าวคือ ทางด้านตะวันออกของเมืองเป็นแม่น้ำป่าสัก ด้านเหนือจะเป็นแม่น้ำลพบุรีซึ่งไหลจากทางเหนือวกมาทางด้านตะวันตกบรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยาตรงบริเวณบ้านหัวแหลม แม่น้ำเจ้าพระยาบริเวณนี้ไหลลงทางใต้ไปบรรจบกับแม่น้ำป่าสักที่บางกะจะ เกาะเมืองนี้คิดเป็นพื้นที่ประมาณ 450 ตารางกิโลเมตร³ ซึ่งในพุทธศตวรรษที่ 19 คงจะมีพื้นที่มากมายในการตั้งถิ่นฐานและพอเหมาะแก่การใช้ระบบลำนํ้าเพื่อป้องกันตนเอง

อย่างไรก็ตามอาจวิเคราะห์ได้ว่า การขุดคูน้ำคันดินล้อมรอบเป็นการปฏิบัติตามความเชื่อของการสร้างเมืองโบราณ ซึ่งจะเห็นได้จากเมืองในบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ความเชื่อนี้อาจเกี่ยวกับความเชื่อเรื่อง "จักรวาลวาทีน" ซึ่งได้รับอิทธิพลจากพราหมณ์ โดยเชื่อกันเรื่องความเป็นใหญ่ของจักรวาลที่มีศูนย์กลางอยู่ที่ภูเขาพระสุเมรุ หรือเขาไกรลาส ซึ่งเป็นที่ประทับของเทพเจ้า มีแม่น้ำสี่พันตรุล้อมรอบ ความเชื่อเช่นนี้สนับสนุนสถานะของผู้นำให้เป็นเสมือนสมมุติเทพ ซึ่งสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (อู่ทอง) ทรงเริ่มต้นบทบาทในฐานะกษัตริย์แห่งอยุธยา ทว่าถ้าวิเคราะห์จากความเป็นจริงแล้วการที่เมืองมีคูน้ำล้อมรอบจะมีผลทางด้านปฏิบัติคือทำให้พลเมืองเกิดความมั่นใจในความปลอดภัยและเป็นที่ครั่นคร้ามต่อศัตรูที่จะเข้าโจมตี ดังนั้นเมืองอยุธยาจึงเป็นเมืองที่มีความเหมาะสมในการตั้งถิ่นฐานตามความเชื่อของคนในสมัยนั้น นอกจากนี้สภาพภูมิประเทศนอกเมือง ถัดจากคูน้ำคันดินออกไปยังคงเป็นที่ลุ่มน้ำท่วมขังในฤดูน้ำหลากและมีแม่น้ำลพบุรีเป็นตาข่ายโยงใยอยู่โดยรอบ จึงทำให้อยุธยาซึ่งนอกจากจะใช้ระบบลำนํ้าเพื่อป้องกันตนเองแล้ว ยังใช้ระบบลำนํ้าสร้างความมั่นคงให้กับอาณาจักรโดยขยายอาณาเขตออกไปตามลำนํ้า ซึ่งจะอธิบายต่อไปคือ

¹ สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช. แหล่งเดิม. 169.

² พระยาโบราณราชธานินทร์. อธิบายแผนที่พระนครศรีอยุธยา. 2509. หน้า 6.

³ เกื้อกุล ยืนยงอนันต์. ความเปลี่ยนแปลงภายในเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา ระหว่าง 2438 - 2500. หน้า 5.

1.1 การใช้ระบบลมน้ำเพื่อป้องกันเมือง

เมื่อตรวจสอบจากพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับต่าง ๆ จะสังเกตได้ว่าประมาณ 200 ปีแรก ตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (อู่ทอง) จนถึงรัชกาลสมเด็จพระไชยราชาธิราช¹ ไม่ปรากฏว่ามีกองทัพชาติใดเค้นทัพเข้าโจมตีถึงพระนครศรีอยุธยา จะมีแค่เพียงกองทัพที่โจมตีบริเวณชายพระราชอาณาจักร* แต่ชนชาติสำคัญที่ทาสงครามกับอยุธยา มาโดยตลอดคือพม่า ซึ่งทำการสู้รบกับอยุธยาครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2081 ที่เมืองเชียงกราน² ตั้งอยู่ชายแดนด้านตะวันตก (ปัจจุบันชื่อเมืองอัครันขึ้นอยู่กับประเทศพม่า) ครั้งนั้นสมเด็จพระไชยราชาธิราชโปรดให้ยกทัพออกจากอยุธยาซึ่งเป็นเวลาในเดือน 11 (ประมาณเดือนตุลาคม) ระดับน้ำในแม่น้ำลคลองของอยุธยาสูงและ เป็นเวลาที่น้ำท่วมซึ่ง น้ำท่วมในลักษณะนี้ชาวบ้านเรียกว่า "น้ำพร่ง"³ กองทัพเรืออยุธยาได้เคลื่อนทัพผ่านไปทางคลองหัวตะพานออกไปยังแม่น้ำเจ้าพระยาสายเก่า (ปัจจุบันเรียกว่าคลองบางบาล) ล่องไปถึงลี้กกแล้วเลี้ยวเข้าคลองเจ้าเจ็ด คลองบางยี่หนจนถึงสุพรรณบุรีแล้วสมทบกับทัพจากสุพรรณบุรีล่องไปตามแม่น้ำท่าว่าจนถึงแม่น้ำพระยีสวมพันซึ่งอยู่ในเขตเมืองกาญจนบุรีแล้วเดินบกต่อไปถึงเมือง เชียงกราน การที่กองทัพของอยุธยาสามารถยกทัพไปถึงชายพระราชอาณาเขตก็เนื่องจากมีน้ำที่เชื่อมโยงไปถึง สงครามครั้งนี้แม้ว่าอยุธยาจะเป็นฝ่ายชนะ แต่มีผลที่ต้องทาสงครามยืดเยื้อกับพม่าต่อมาเป็นเวลานาน โดยทั้งสองฝ่ายต่างก็พยายามใช้ประโยชน์จากน้ำเพื่อโจมตีหรือป้องกันพระนคร ดังจะเห็นได้จากตัวอย่างดังต่อไปนี้

¹กรมศิลปากร. "พระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐ," ประชุมพงศาวดารฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 1. 2506 หน้า 125.

*ในปี พ.ศ. 1994 พระเจ้าติโลกราชแห่งล้านนาได้ยกทัพมาโจมตีเมืองซากังราวซึ่งขึ้นกับอยุธยา และในปี พ.ศ. 2081 พม่าได้ยกทัพมาตีเมืองเชียงกราน ซึ่งเป็นเมืองชายอาณาเขตอยุธยา.

²กรมศิลปากร. แหล่งเดิม. หน้า 125.

³ระดับน้ำเป็นปกติ ไม่มีขึ้น-ลง เพราะอิทธิพลของน้ำทะเลหนุน อันเกิดจากอิทธิพลของดวงอาทิตย์และดวงจันทร์อยู่ในทิศทางตรงข้ามกัน น้ำจึงอยู่ในลักษณะท่วมขัง บางครั้งชาวบ้านเรียกว่าน้ำนอนทุ่ง.

1.1.1 การใช้ระบบลำน้ำในรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ

(พ.ศ. 2090 - 2111)

ในรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ พม่าได้ยกกองทัพมาถึงพระนครศรีอยุธยาเป็นครั้งแรก ทั้งนี้เพราะในขณะนั้นพม่ามีความเข้มแข็งสามารถรวมอาณาจักรอยู่ภายใต้อำนาจของพระเจ้าตะเบ็งชเวตี้¹ และอยุธยาเกิดอู่เนายภายในพระราชวังจึงยกทัพมาโจมตีอยุธยา ซึ่งสนับสนุนมอญที่ทำการต่อต้านพม่า โดยในเดือน 3 (กุมภาพันธ์) พ.ศ. 2091 กองทัพพม่าได้เดินทัพผ่านด่านเจดีย์สามองค์ ถึงกาญจนบุรีแล้วเข้าโจมตีเมืองสุพรรณบุรี หลังจากนั้นพม่าได้ติดตามกองทัพของอยุธยาที่ล่าถอยมาทางลำน้ำสามกัก² (ปัจจุบันอยู่ในเขตอำเภอสามกัก จังหวัดอ่างทอง) ดังจะเห็นได้จากแผนที่แสดงเส้นทางเดินทัพของพม่าในสงครามสมัยแรกกับอยุธยา (หน้าถัดไป) มาจนถึงป่าโมกแล้วข้ามลำน้ำเจ้าพระยา³ ตรงบริเวณบางโพงเผง ขณะนั้นเป็นเดือน 4 (มีนาคม) ชาวนาเก็บเกี่ยวข้าวหมดแล้ว เมื่อกองทัพพม่าข้ามลำน้ำใหญ่ที่คลองบางโพงเผงได้แล้วจึงเดินตัดทุ่งมาถึงทุ่งลุมพลีซึ่งอยู่ชานเมืองทางด้านเหนือของพระนครศรีอยุธยาได้สะดวกแล้วตั้งค่ายตั้งนี้⁴ คือ

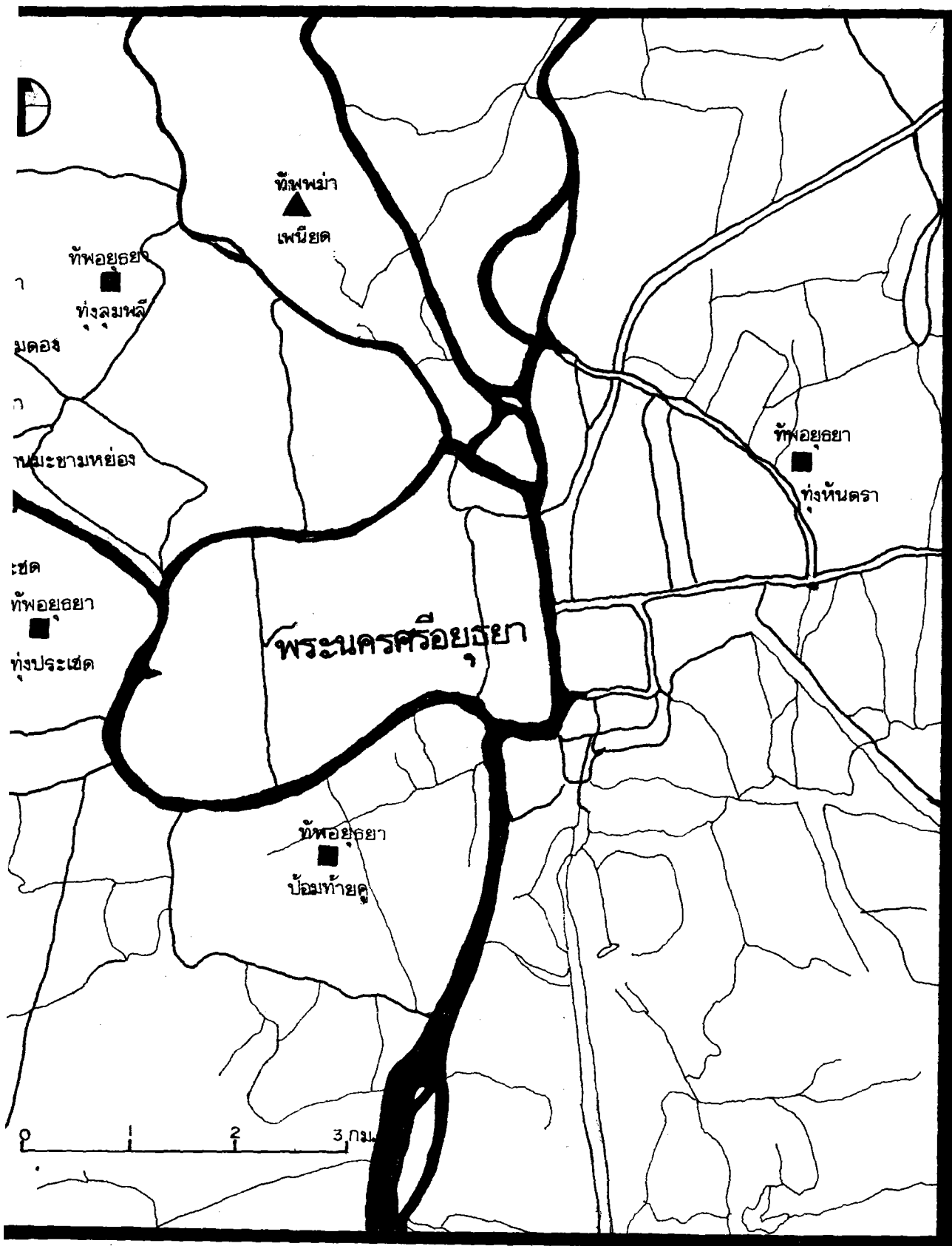
ทัพหลวงของพระเจ้าหงสาวดีตะเบ็งชเวตี้ ตั้งอยู่ที่บ้านกุ่มดอง
(ปัจจุบันคือตำบลบ้านกุ่ม อำเภอบางบาล จังหวัดพระนครศรีอยุธยา)
ทัพพระมหาอุปราช (บุเรงนอง) ตั้งอยู่ที่เพี้ยดคส้องช้าง
ทัพพระเจ้าแปรตั้งอยู่ที่บ้านใหม่มะขามหย่อง
ทัพพระยาพลิม ตั้งอยู่ที่ทุ่งประเชด

¹หม่อง ทินเอ่อง. ประวัติศาสตร์พม่า. 2519. หน้า 67 - 71.

²ลำน้ำสามกักในปัจจุบันหาร่องรอยไม่ค่อยพบมีเพียงเบ่งสามกักเท่านั้น แต่ระหว่างแม่น้ำสุพรรณกับแม่น้ำน้อยในบริเวณเดียวกันนั้นมีลำคลองเชื่อมต่อถึงกันได้ตลอด ปัจจุบันชาวบ้านใช้เพื่อการชลประทานและการเพาะปลูกเท่านั้น

³สมัยนั้นคงจะเรียกว่า แควใหญ่ เพราะปัจจุบันราชฐานท้องถิ่นยังเรียกแม่น้ำเจ้าพระยาว่า แควใหญ่ และเรียกแม่น้ำน้อยว่า แควน้อย.

⁴สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงราชานุภาพ. แหล่งเดิม. หน้า 231.

แผนที่ ๘ แสดงการตั้งค่ายของอยุธยา-พม่า

มา: ดัดแปลงจาก ฉานักเมือง กระทรวงมหาดไทย. ผังเมืองพระนครศรีอยุธยา

ทัพทั้ง 4 ของพม่าปรากฏอยู่ในแผนผังแสดงการตั้งค่ายของทั้งสองฝ่าย โดยกองทัพ

อยุธยาออกไปตั้งรับตีอยู่ชานพระนคร ดังนี้คือ¹

กองทัพพระยาจักรี	ตั้งที่ทุ่งสมพลี
กองทัพพระสุนทรสงคราม	ตั้งที่ทุ่งบ่อมจำปาทุ่งประเซด
กองทัพพระยาพระคลัง	ตั้งที่บ่อมท้ายคู
กองทัพเจ้าพระยามหาเสนา	ตั้งที่ทุ่งหันตรา

เมื่อพิจารณายุทธวิธีของอยุธยา จะเห็นว่าอยุธยาใช้ยุทธวิธีป้องกันพระนครเป็น 2 แนว แนวแรก คือ ลำน้ำรอบพระนคร แนวถัดไป คือ กองทัพที่ออกไปตั้งอยู่รอบพระนคร โดยตั้งอยู่ทางฝั่งนอกของแม่น้ำสายหลักที่ล้อมรอบพระนคร ซึ่งนอกจากจะป้องกันไม่ให้พม่าใช้ลำน้ำเข้ามาประชิดคูเมืองแล้ว อยุธยายังใช้กองทัพเรือออกไปสู้รบกับพม่า ตามลำน้ำที่อยู่รอบพระนคร จนในที่สุดพม่าเริ่มขัดสนเสบียงอาหาร ประกอบกับฤดูฝนกำลังย่างเข้ามา ทั้งพม่ายังเกรงว่าจะถูกตีขนาบจากกองทัพเมืองพิษณุโลกซึ่งเคลื่อนมาจากทางเหนือ พม่าจึงยกทัพกลับ² ไปทางลำน้ำบางแก้วซึ่งไปบรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยา แล้วเดินทางจากบ้านอ่างทองขึ้นไปจนถึงนครสวรรค์ แล้วเดินทางไปตามลำน้ำปิงจนถึงกำแพงเพชร ตาก จากนั้นจึงเดินทางบกออกไปทางด่านแม่ละเมา จังหวัดตากในปัจจุบัน

ในการสู้รบครั้งนี้ นอกจากจะเห็นยุทธวิธีของฝ่ายอยุธยาที่ใช้ลำน้ำป้องกันพม่าแล้ว ยังมีเหตุการณ์ที่แสดงให้เห็นความสำคัญของระบบลำน้ำที่ช่วยป้องกันพระนคร กล่าวคือ พระมหานาคได้ลี้ภัยออกมาเป็นผู้นำราษฎรช่วยกันขุดคลองด้านเหนือนอกกำแพงพระนคร เพื่อป้องกันทัพเรือพม่า³ คลองนี้ชาวบ้านเรียกต่อมาว่า คลองมหานาค

¹สมเด็จพระนารายณ์ทรงราชานุภาพ. แหล่งเดิม. หน้า 230.

²หม่อม ทินอ่อง. แหล่งเดิม. หน้า 72. ในหนังสือนี้บอกแต่เพียงว่า พม่ายกทัพกลับหลังจากทำการสงบศึกแล้ว อยุธยาต้องส่งบรรณาการให้พม่า และอยุธยาไม่ไปยุ่งเกี่ยวกับแคว้นไทยในผู้่อีกหลายปี.

³สมเด็จพระนารายณ์ทรงราชานุภาพ. แหล่งเดิม. หน้า 231.

ต่อมาได้เกิดสงครามอีกครั้งใน พ.ศ. 2106¹ ซึ่งเป็นเวลาหลังจากสงครามครั้ง
ที่แล้วเป็นเวลา 15 ปี สาเหตุมาจากเรื่องช้างเผือกที่ทางฝ่ายอยุธยาไม่ยอมตกลงให้ตามที่ฝ่าย
พม่า (พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง) ขอมมา 2 เชือก (อยุธยาให้ช้างเผือก 7 เชือก) . ภายหลัง
จากที่พระเจ้าหงสาวดี (บุเรงนอง) ได้ยกทัพไปโจมตีหัวเมืองเหนือของอยุธยาได้แล้ว จึงยก
ทัพเรือลงมาล้อมพระนครศรีอยุธยา เส้นทางเดินทัพจะเคลื่อนจากหัวเมืองเหนือลงมาถึง
นครสวรรค์ โดยให้ทัพเคลื่อนลงมาได้แล้วทัพเรือจึงคุมเสบียงตามลงมา ซึ่งเป็นเส้นทาง
เดียวกับที่พม่าใช้เป็นเส้นทางเดินทัพกลับเมื่อครั้งที่มาทำสงครามในปี พ.ศ. 2091 ทั้งนี้เพราะ
ในครั้งนั้นพระเจ้าหงสาวดี (บุเรงนอง) ดำรงตำแหน่งอุปราชได้เดินทัพมาด้วย สงคราม
ครั้งนี้อยุธยายังคงใช้ยุทธวิธีแบบเดิมโดยการตั้งรับอยู่ในพระนคร แม้ว่าอยุธยาจะเป็นฝ่ายขอ
เจรจาสงบศึก ทว่าพม่าไม่อาจจะทำสงครามเบ็ดเสร็จโดยเข้าโจมตีพระนครได้เพราะปัจจัย
ทั้งคือ อยุธยาเป็นเมืองที่มีคูกว้างล้อมรอบอยู่ทั้งสี่ด้าน จึงยากที่ข้าศึกจะเข้าโจมตีพระนครได้
โดยง่าย

1.1.2 การใช้ระบบปล้น้ำในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราช

(ระหว่าง พ.ศ. 2133 - พ.ศ. 2148)

การใช้ระบบปล้น้ำในการป้องกันพระนคร อาจยกตัวอย่างได้อีกใน
รัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราช เมื่อสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงประกาศอิสรภาพจากพม่า
ในปี พ.ศ. 2127 แล้ว จึงเป็นเหตุให้พม่าเตรียมยกทัพมาโจมตีพระนครศรีอยุธยา โดยแบ่ง เป็น
2 ทาง คือ ทางเหนือ โปรดให้พระเจ้าเชียงใหม่ยกทัพบุกทัพเรือลงมาสมทบกับกองทัพพม่าที่
เข้ามาทางด่านเจดีย์สามองค์ ทว่าทัพพม่าที่เข้ามาทางด่านเจดีย์สามองค์เดินทางล่วงหน้ามาก่อน
สมเด็จพระนเรศวรมหาราชจึงโปรดให้กองทัพเรือซึ่งมีพระยาจักรีเป็นแม่ทัพรีบเดินทางไปป้องกัน
พม่าที่เมืองสุพรรณบุรี ขณะนั้นเป็นเวลาเดือนยี่ (มกราคม) นั้กันแม่น้ำล้นคลองยังมีระดับสูง
จึงสันนิษฐานว่ากองทัพเรือของอยุธยาคงจะใช้เส้นทางจากคลองหัวตะพานลัดไปถึง เมืองสุพรรณบุรี
ซึ่งเป็นเส้นทางเดียวกับที่สมเด็จพระไชยราชาธิราชเคยโปรดให้กองทัพอยุธยาไปรบกับพม่าที่
เมืองเชียงกราน ครั้นนี้กองทัพอยุธยาได้ชัยชนะในการสู้รบกับกองทัพพม่าที่เขาคะยาแมน ซึ่งอยู่
ในเขตเมืองสุพรรณบุรีต่อกับชายแดนกาญจนบุรี ดังปรากฏอยู่ในแผนที่แสดงการเคลื่อนทัพของพม่า

และอยุธยา¹ ในหน้าที่ 51

ส่วนกองทัพมาจากหัวเมืองเหนือได้ยกทัพลงมาตามลำน้ำปิงและเจ้าพระยาจนกระทั่งถึงเมืองชัยนาท ครั้งนั้นสมเด็จพระนเรศวรโปรดให้ยกทัพขึ้นไปตามลำน้ำเจ้าพระยา ทางลำน้ำที่ไหลมาทางคลองบางแก้ว จนเกิดปะทะกับกองลาดตระเวนของพม่าในบริเวณบ้านชะโงกและที่ปากน้ำพุทรา จนทำให้กองทัพพม่าถอยออกจากเมืองชัยนาท

ยุทธวิธีของสมเด็จพระนเรศวรก็คือทรงใช้ระบบลำน้ำที่มีอยู่เป็นเส้นทางในการยกทัพเคลื่อนที่เร็วออกไปรับทัพข้าศึกนอกพระนคร โดยเข้าโจมตีก่อนที่จะข้าศึกจะตั้งตัว ซึ่งจะแตกต่างจากยุทธวิธีเดิมที่จะตั้งรับข้าศึกที่ชานพระนคร และใช้คูน้ำเพื่อป้องกันพระนคร ดังนั้นจึงพบว่าการส่งครามในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราชจะใช้ยุทธวิธีรุกบดคอศัตรูเสมอ เช่น

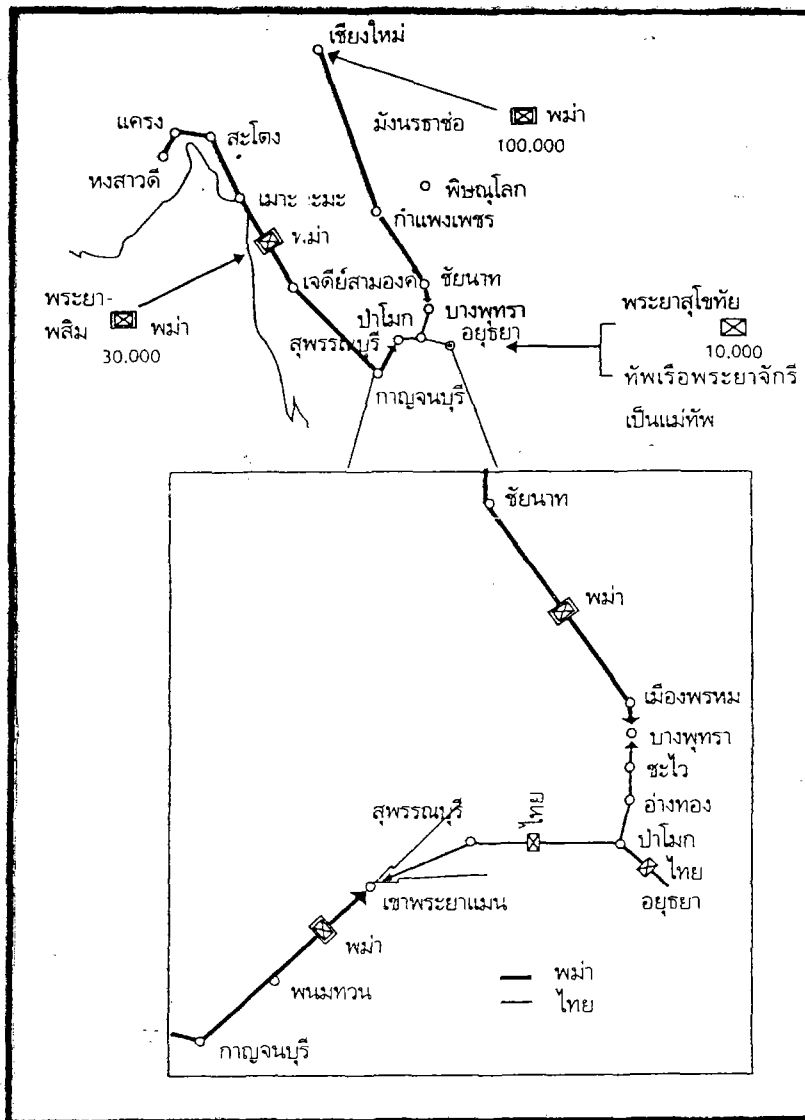
การรบกับพม่าใน พ.ศ. 2128² ซึ่งพม่ายกทัพมาจากทางเหนือมาตั้งที่บ้านสะแกแขวงเมืองวิเศษไชยชาญ (จังหวัดอ่างทอง) ตั้งอยู่ตั้งแต่เดือนยี่ (มกราคม) ถึงเดือน 4 (มีนาคม) ขณะนั้นได้ส่งกำลังไปก่อความไม่สงบที่บ้านทาลองมาจนถึงแขวงรอบกรุงศรีอยุธยา สันนิษฐานว่าคงจะเป็นบริเวณตอนเหนือของพระนครศรีอยุธยา ต่อมาเดือน 5 (เมษายน) กองทัพจากอยุธยาทั้งทางบกและทางเรือจึงยกออกไปสู้รบกับกองทัพพม่าที่ปากคลองป่าโมกน้อย (สันนิษฐานว่าเป็นคลองบางปลาคนปัจจุบัน)

การรบกับพม่าใน พ.ศ. 2129³ พม่ายกทัพล้อมพระนครเมื่อเดือนยี่ (มกราคม) โดยพม่าเคลื่อนทัพมาจากทางเหนือถึงนครสวรรค์จึงเคลื่อนทัพสู่อยุธยาเป็น 3 ทาง ตามแผนที่แสดงการเคลื่อนที่ของกองทัพพม่าที่แบ่งกำลังแยกกันเคลื่อนที่ผ่านทุ่งราบที่เป็นอยู่ชาวภูนาของไทย พ.ศ. 2129 ฝ่ายอยุธยาใช้กลยุทธ์ตั้งกล่าวยับศึกที่ทุ่งชายเคือง ปากน้ำพุทรา (บริเวณตำบลบ้านใหม่) ขอนบางตะนาว จนพม่าต้องถอยทัพกลับไปทางลำน้ำเจ้าพระยา (คลองบางแก้ว) หรือลำน้ำลพบุรี สู่ลำน้ำปิง ออกด่านแม่ละเมา และใช้เส้นทางสุพรรณบุรีออกทางด่านเจดีย์สามองค์

¹จรรยา ประชิตโรมรัน. การสงครามในสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราชและสมเด็จพระเอกาทศรถ. 2534. หน้า 56 - 58.

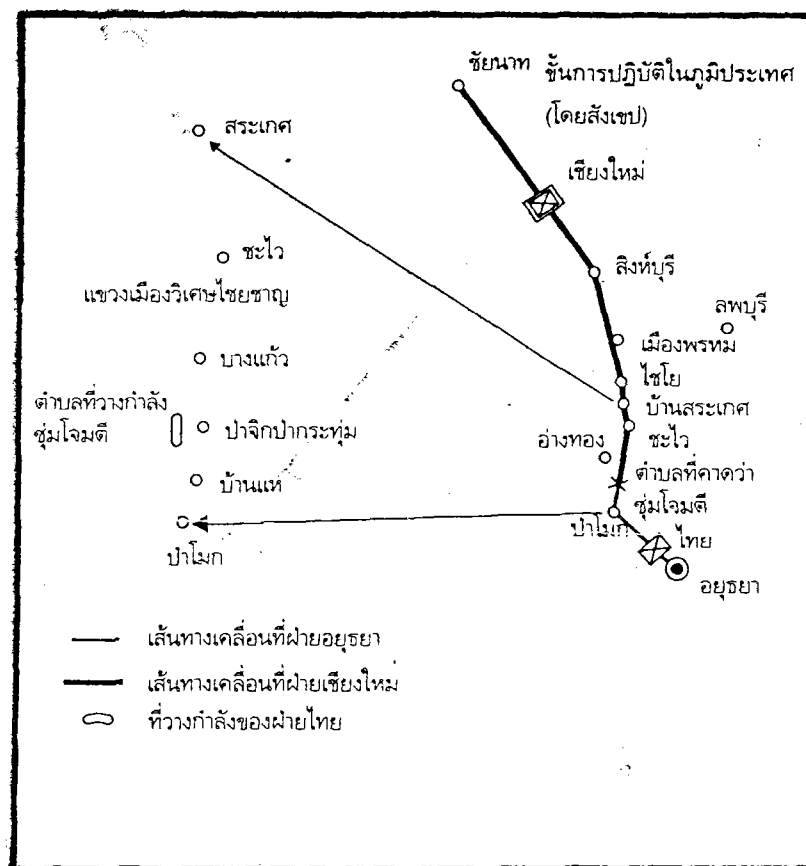
²กรมศิลปากร. แหล่งเดิม. หน้า 134.

³แหล่งเดิม. หน้า 134. และ ไทยรบพม่า. หน้า 120 - 128.

แผนที่ 9 แสดงการเคลื่อนที่ของทั้งสองฝ่ายในการทัพ พ.ศ. 2127 ซึ่งพม่ายกทัพแยกกันมา
เป็น 2 ทาง ทางทิศเหนือและทิศตะวันตก

ที่มา : จรรยา ประชิตโรมรัน. การสงครามในสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราชและสมเด็จพระเอกาทศรถ. 2534. หน้า 57.

แผนที่ 10 แสดงการเคลื่อนที่และการรบใน พ.ศ. 2128

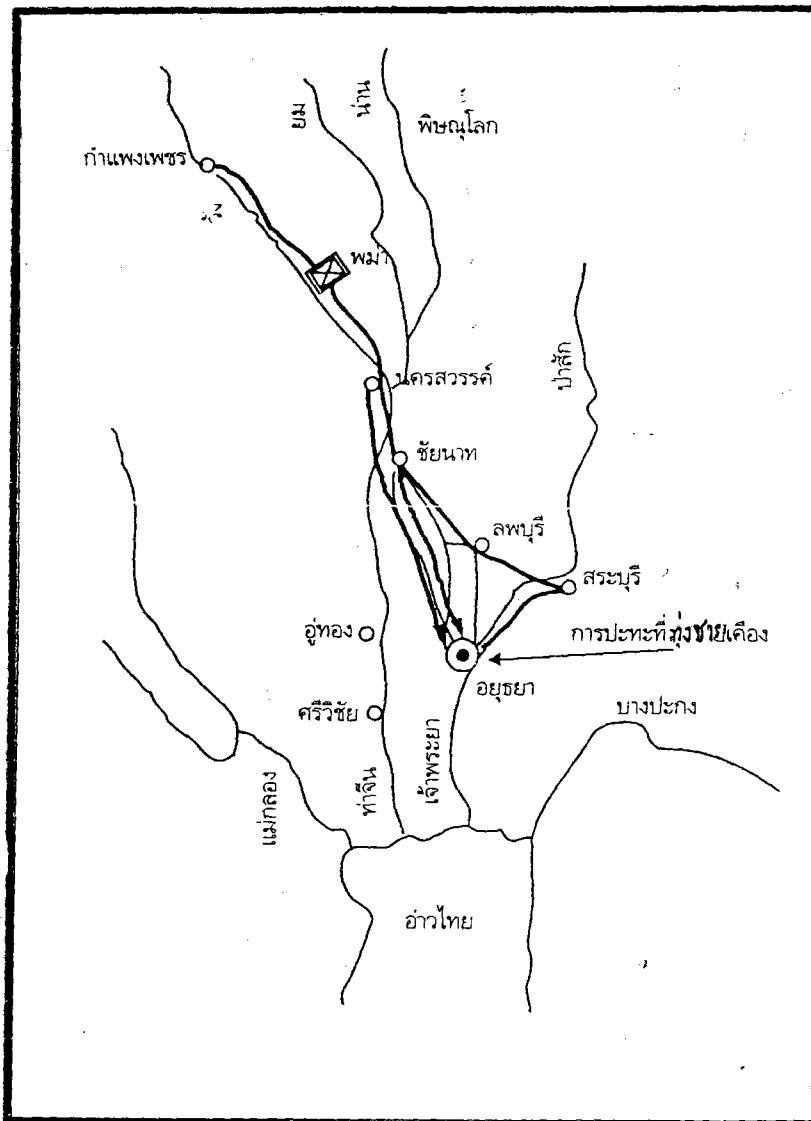
การปะทะที่สะพานแพะขาว อยุธยาในเขตกรุง

การปะทะที่ตำบลปากมกน้อย

การชุมนุมโจมตีที่ปากจิระ

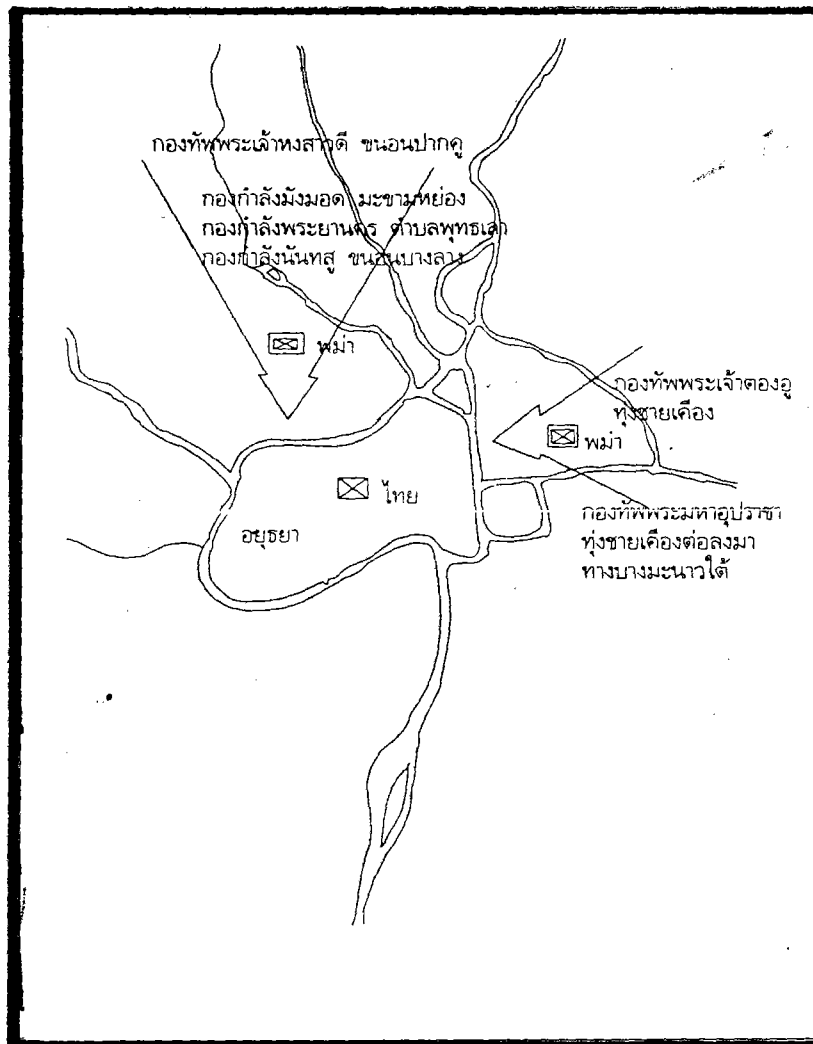
การยึดบ้านสระเกศ

ที่มา : จรรยา ประชิตโรมรัน. แหล่งเดิม. หน้า 69.

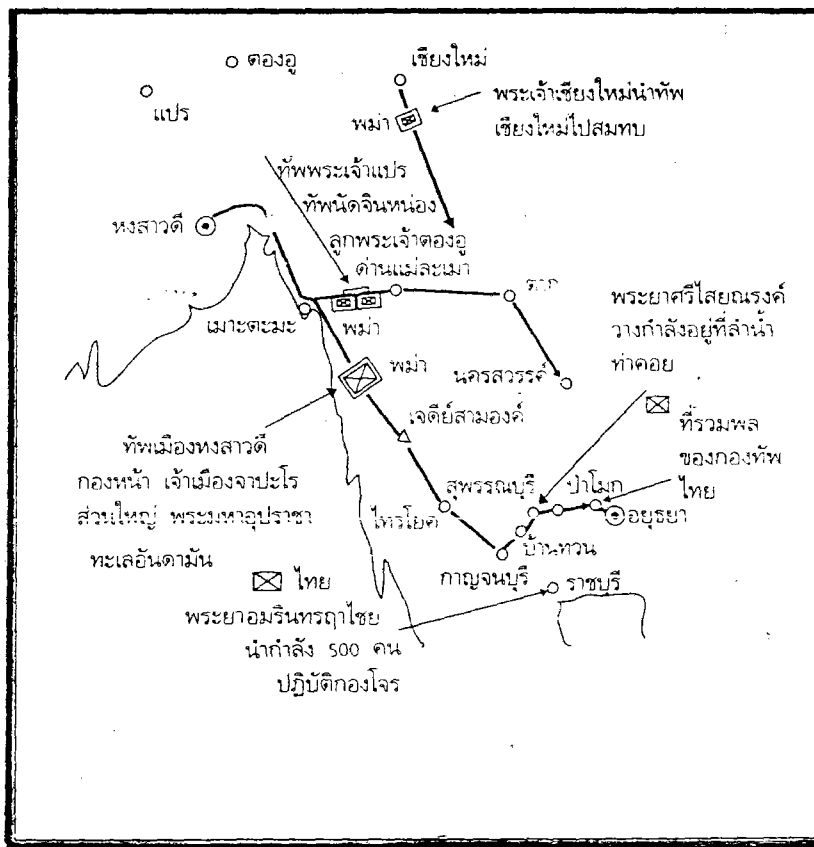
แผนที่ 11 แสดงการเคลื่อนที่ของกองทัพพม่าที่แบ่งกำลังแยกกันเคลื่อนที่ผ่านทุ่งราบที่เป็นที่อาศัย
ของชาวไทย พ.ศ. 2129

ที่มา : จรรยา ประชิตโรมรัน. แหล่งเดิม. หน้า 76.

แผนที่ 12 แสดงการวางกำลังของพม่าเข้าตีกรุงศรีอยุธยาซึ่งเป็นการล้อมเพียง 2 ด้าน
ทางทิศเหนือและทิศตะวันออก พ.ศ. 2129

ที่มา : จรรยา ประชิตโรมรัน. แหล่งเดิม. หน้า 77.

แผนที่ 13 แสดงการเคลื่อนที่ของทั้งสองฝ่ายในสงครามยุทธหัตถี พ.ศ. 2135

ที่มา : จรรยา ประชิตโรมรัน, แหล่งเดิม, หน้า 109.

การรบกับพม่าใน พ.ศ. 2135 สาเหตุมาจากการพ่ายแพ้ศึกในครั้งก่อน ๆ ของพม่า ในเดือนนี้ (มกราคม) พม่ายกมาทางด่านเจดีย์สามองค์จนถึงแดนสุพรรณบุรี กับทางทิศเหนือตามที่เคยยกทัพมาในคราวก่อน สมเด็จพระนเรศวรมหาราชได้เสด็จไปรบศึกที่สุพรรณบุรีโดยข้ามลำน้ำท่าคอย¹ (ปัจจุบันคือลำน้ำท่าว่า) เกิดต่อสู้จนทัพอพยัคฆ์ ฝ่ายอยุธยาเป็นฝ่ายชนะ เกี่ยวกับ การใช้ระบบลำน้ำ อาณาจักรคลองหัวตะพาน เดินทางผ่านลำน้ำสามก่ถึงแม่น้ำสุพรรณบุรี ตามทางที่เคยปฏิบัติมา

1.2 การใช้ระบบลำน้ำเพื่อขยายอาณาเขต

แม่น้ำลำคลองนอกจากจะมีความสำคัญต่ออยุธยาในด้านการป้องกันเมืองแล้ว ยังมีความสำคัญต่อการขยายอาณาจักรอยุธยาด้วย แม้ว่าอยุธยาจะทำการขยายอาณาเขตในเชิงการเมือง เช่นด้วยวิธีสมรหรือเข้าแทรกแซงการเมืองภายใน ทว่าการที่อยุธยาประสบความสำเร็จในการขยายอาณาเขต ก็เนื่องจากระบบลำน้ำเป็นเครือข่ายเชื่อมโยงไปควบคุมเมืองเหล่านั้นได้

การขยายอาณาจักรอยุธยาใน 200 ปีแรก ประมาณระหว่าง พ.ศ. 1893 - 2088 จะมุ่งขยายอาณาเขตไปทางด้านหัวเมืองเหนือ ล้านนา เขมร และ เมืองมะละการวมประมาณ 26 ครั้ง ซึ่งทุกครั้งจะพบว่ามีการใช้ระบบลำน้ำจากพระนครไปตามแม่น้ำลำคลองต่าง ๆ ที่เชื่อมโยงไปถึงเมืองนั้น ๆ กล่าวคือ

1 กรมศิลปากร. แหล่งเดิม. หน้า 136. การทำสงครามยุทธหัตถีครั้งนี้ได้มีผู้เสนอความเห็นว่าการกระทำที่กาญจนบุรี หรือที่ฐานพระนครด้านเหนือของอยุธยา แต่ว่าข้อเสนอนี้ยังไม่มีข้อยุติ วิทยานิพนธ์ฉบับนี้จึงยังคงยึดถือพระราชพงศาวดาร ฉบับหลวงประเสริฐเป็นหลักในการวิเคราะห์การทำสงครามไทย - พม่า ในครั้งนี้.

1.2.1 การขยายอาณาเขตทางทิศเหนือ

ใน พ.ศ. 1914 รัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราช¹ อยุธยาเริ่มขยายอาณาเขตไปทางทิศเหนือเข้าไปในดินแดนซึ่งต่อมาเรียกว่า หัวเมืองเหนือ² และล้านนา ด้วยจุดมุ่งหมายเพื่อความมั่นคงของอาณาจักรและเหตุผลทางเศรษฐกิจ เหตุการณ์ที่เกี่ยวกับการขยายอาณาเขตนี้มีปรากฏในพงศาวดารหลายครั้ง โดยเฉพาะการเสด็จไปหัวเมืองชากังราว (เมืองกำแพงเพชร) ซึ่งเป็นเมืองสำคัญในลุ่มแม่น้ำปิง เป็นต้น อยุธยาได้เคลื่อนทัพโดยยี่ทางน้ำและทางบก แม้ว่าจะใช้ทางบกแต่ก็ต้องเลียบไปตามฝั่งแม่น้ำเพื่อให้ไพร่พล ช้างม้า ได้ใช้น้ำ อย่างไรก็ตามไม่มีหลักฐานระบุไว้ชัดเจนที่ทราบบ้างว่า เส้นทางใดที่อยุธยาใช้เพื่อเดินทางไปยังเมืองเหนือ ทว่าอาจสันนิษฐานได้จากเส้นทางที่อยุธยาและพม่าใช้ในชั้นหลัง³ คือได้ใช้ระบบลำน้ำที่เชื่อมโยงจากอยุธยาถึงนครสวรรค์ ซึ่งมีแม่น้ำสายใหญ่ได้แก่ แม่น้ำเจ้าพระยาและลพบุรี กองทัพที่ออกจากอยุธยาจะต้องผ่านพื้นที่ของเมืองสิงห์บุรี ชัยนาทไปจนถึงนครสวรรค์ แล้วจึงใช้ระบบลำน้ำของแม่น้ำปิง วัง ยม น่าน เพื่อการโจมตีหัวเมืองตามจุดมุ่งหมายต่อไป เช่น ใช้แม่น้ำปิงเพื่อเดินทางไปยังเมืองกำแพงเพชร ใช้แม่น้ำน่านเพื่อเดินทางไปยังเมืองพิษณุโลก หรือแม่น้ำยมเพื่อเดินทางไปยังเมืองสุโขทัย เป็นต้น

¹กรมศิลปากร. แหล่งเดิม. หน้า 116.

²ได้แก่ เมืองพิษณุโลก (เดิมเรียกเมืองสองแคว) เมืองพิจิตร (เดิมเรียกเมืองสระหลวงหรือโอ่งปรี) เมืองสุโขทัย (ราชธานีเดิม) เมืองสวรรคโลก (เดิมเรียกเมืองเขลียง) เมืองพิชัย (เดิมเรียกเมืองทุ่งยั้งบางยม) เมืองเพชรบูรณ์ เมืองกำแพงเพชร (เดิมเรียกเมืองชากังราว หรือเมืองนครชุม) เมืองนครสวรรค์ (เดิมเรียกเมืองบางพระ แต่อาจเป็นเมืองขึ้นของเมืองกำแพงเพชรเหมือนเมืองตากก็ได้) รวม 7 เมือง

³ดูแผนที่ 11 แสดงการเคลื่อนที่ของกองทัพพม่าที่แบ่งกำลังแยกกันเคลื่อนที่ผ่านทุ่งราบที่เป็นอยู่ชาวอุษาคเนย์ของไทย พ.ศ. 2129

1.2.2 การขยายอาณาเขตไปทางตะวันออก

อยุธยาขยายอาณาเขตไปทางตะวันออกโดยมีจุดหมายอยู่ที่กัมพูชา ความพยายามนี้ได้ปรากฏตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดี¹ (อู่ทอง) และแม้กระทั่งปรากฏว่า พระมหากษัตริย์อยุธยาได้สถาปนาพระโอรสองค์หนึ่งไปปกครองกัมพูชา² แม้ว่าพระประสงค์นี้ จะไม่สำเร็จ แต่อยุธยาก็พยายามที่จะเข้าไปมีอิทธิพลในกัมพูชาตลอดมา ทั้งนี้อาจวิเคราะห์ได้ว่า กัมพูชาเป็นแหล่งทรัพยากรของอยุธยา ทั้งเป็นคู่แข่งในด้านการค้ากับนานาชาติ³

การเดินทางจากอยุธยาไปกัมพูชาไม่มีหลักฐานแน่ชัด แต่อาจศึกษาจาก เส้นทางที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงโปรดฯให้ยกทัพไปตีกัมพูชา

สรุปว่าอาจไปกัมพูชาได้ 3 ทาง คือ

1. ทางแรกยกทัพออกจากอยุธยาไปตามลำน้้ำป่าสัก ถึงเขตเมือง สระบุรีแล้วเดินบกต่อไป

2. ออกจากอยุธยาอาศัยล่องลงที่แม่น้ำเจ้าพระยาจนถึงนครนายกแล้ว เดินบกต่อไปทาง เมืองปราจีนบุรีเข้าสู่หัวเมืองเขมร

3. ออกจากอยุธยาล่องลงไปตามลำน้ำเจ้าพระยา ออกอ่าวไทย เลียบชายฝั่งตะวันออกของอ่าวไทยไปจนถึงหัวเมืองเขมรได้มากที่สุด

หนทางซึ่งใช้บ่อยคือยกทัพเรือออกจากอยุธยาไปตามลำน้ำเจ้าพระยา เมื่อออกจากอ่าวไทยแล้วจึงเลียบชายฝั่งทะเลตะวันออกเข้าสู่เมืองท่าของกัมพูชา

การขยายอาณาเขตของอยุธยาก่อนการเสียพระนครศรีอยุธยาครั้งที่ 1 ดูได้จากตาราง 4 หน้าต่อไป

1 กรมศิลปากร. พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)

พระจักรพรรดิพงศ์. 2507. หน้า 2.

2 1 ได้แก่ สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 และสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 (เจ้าสามพระยา).

3 ดูรายละเอียดใน จันทรฉาย ภัคอธิคม. กรุงศรีอยุธยาในเอกสารหลักฐาน สเปน. 2532. หน้า 31 - 35.

ตาราง 4 การขยายอาณาเขตของอยุธยา ก่อนเสียพระนครศรีอยุธยา ครั้งที่ 1

ครั้งที่	เดือน พ.ศ.	รัชกาล	สถานที่ไป	เส้นทางจากอยุธยา
1	ไม่ระบุปี	สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 "	กรุงกัมพูชา กรุงกัมพูชา	ล่องลงด้านตะวันออกของ พระนคร แม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำป่าสัก
2	1914	สมเด็จพระบรมราชา อริราชที่ 1	เมืองเหนือ	แม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำลพบุรี
3	1915	"	เมืองพังคา เมืองแสงเซรา	ไม่ทราบที่ตั้งของเมือง " _____ "
4	1916	"	เมืองชากังราว	แม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำลพบุรี
5	1918	"	เมืองพิษณุโลก	- " -
6	1918	"	เมืองชากังราว	- " -
7	1921	"	เมืองชากังราว	- " -
8	1929	"	เมืองเชียงใหม่	- " -
9	1931	"	เมืองชากังราว	- " -

ตาราง 4 (ต่อ)

ครั้งที่	เดือน พ.ศ.	รัชกาล	สถานที่ไป	เส้นทางจากอยุธยา
10	ไม่ระบุปี	สมเด็จพระรามาธิบดี	เมืองเชียงใหม่	แม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำลพบุรี
11	ไม่ระบุปี	"	กรุงกัมพูชา	ไม่ระบุเส้นทาง
12	1962	สมเด็จพระนครินทร์ (นครินทร์) (อินทราชา)	เมืองพระบาง	แม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำลพบุรี
13	1974	สมเด็จพระบรมราชา ธิราชที่ 2	เมืองนครหลวง	ไม่ระบุเส้นทาง
14	1985	"	เมืองเชียงใหม่	แม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำลพบุรี
15	1987	"	ตำบลปะทาย- เขมม	ไม่ทราบที่ตั้งและเส้นทาง ผู้ทบทวนหนังสือสันนิษฐานว่า เป็นเมืองในเขมร
16	1998	สมเด็จพระบรมไตร- โลกนาถ	เมืองมะละกา	แม่น้ำเจ้าพระยา ทะเล

ตาราง 4 (ต่อ)

ครั้งที่	เดือน พ.ศ.	รัชกาล	สถานที่ไป	เส้นทางจากอยุธยา
17	1999	สมเด็จพระบรมไตร- โลกนาถ	เมืองลิสเบเทิน ตำบลโค่น	พลับพลึง คงชนะ สัมมิชฐาน ว่าคือเมืองลี้ เมืองเกิน ปัจจุบันอยู่ในเขตจังหวัดลำปาง ไม่ทราบที่ตั้งและ เส้นทาง
18	2005	"	เมืองสุโขทัย	แม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำลพบุรี
19	2017	"	เมืองเซียง	แม่น้ำยม
20	2031 เดือน 11 (ตุลาคม)	"	เมืองทวาย	คลองต่าง ๆ ทางทิศตะวันตก ของอยุธยา หรือแม่น้ำ เจ้าพระยา และคลองทาง ทิศใต้ของอยุธยา
21	2058	สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2	เมืองนครลำปาง (ลำปาง)	แม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำลพบุรี
22	2069 เดือน 11 (ตุลาคม)	"	เมืองพิษณุโลก	- " -

ตาราง 4 (ต่อ)

ครั้งที่	เดือน พ.ศ.	รัชกาล	สถานที่ไป	เส้นทางจากอยุธยา
23	2081 เดือน 11 (ตุลาคม)	สมเด็จพระไชยราชาธิราช	เมืองเชียงใหม่ เชียงกราน	คลองทางทิศตะวันตก หรือ แม่น้ำเจ้าพระยา ทิศใต้และ คลองทางทิศใต้ของอยุธยา
24	2088 เดือน 7 (มิถุนายน)	"	เมืองเชียงใหม่	แม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำลพบุรี
25	2089 เดือนนี้ (มกราคม)	"	เมืองลพบุรี	- " -
26	2099 เดือน 12 (พฤศจิกายน)	สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ	เมืองละแวก	แม่น้ำเจ้าพระยา หัวเมืองชายทะเล ฝั่งตะวันออก

ที่มา : กรมศิลปากร. พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐ.

ประชุมพงศาวดาร ฉบับหอสมุดแห่งชาติ. 2506. หน้า 113 - 138.

สมเด็จพระนเรศวรมหาราชานุภาพ. พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา
เล่มที่ 1 ตอน 1. 2595. หน้า 170.

2. ระบบลำนํ้าที่มีผลเสียต่อพระนครศรีอยุธยา

งานประวัติศาสตร์อยุธยาซึ่งเป็นช่วงระยะเวลากว่า 400 ปีนั้น มีเพียง 2 ครั้ง ที่ข้าศึกคือพม่า สามารถโจมตีพระนครศรีอยุธยาสำเร็จ คือในปี พ.ศ. 2112 กับปี พ.ศ. 2310 ซึ่งนักประวัติศาสตร์รุ่นก่อนได้อธิบายสาเหตุว่า เนื่องจากการแตกความสามัคคีระหว่างคนในชาติ นอกจากนี้ยังชี้ให้เห็นว่าเนื่องจากกษัตริย์อ่อนแอ ไม่จัดเตรียมป้องกันบ้านเมือง¹ เหตุผลนี้ได้นำมาใช้อธิบายถึงสาเหตุของการเสียพระนคร ในปี พ.ศ. 2310 ด้วย ซึ่งเป็นเหตุผลที่มอง เห็นได้ชัดเจนจากเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ ต่อมาได้มีนักประวัติศาสตร์ที่พยายามจะอธิบายถึงเรื่องการเสียพระนครศรีอยุธยา ในปี พ.ศ. 2310 เพิ่มเติมว่า เนื่องจากสังคมอยุธยาได้เกิดการเคลื่อนย้ายกำลังไพร่หลวงไปเป็นไพร่สม² ทำให้พระมหากษัตริย์ไม่มีไพร่พลเพียงพอในการป้องกันพระนคร ต่อมาได้มีนักประวัติศาสตร์ไทยที่ศึกษาเอกสารประวัติศาสตร์พม่า ได้ยืนยันว่าในคราวที่พมามาล้อมพระนครในปี พ.ศ. 2310 ฝ่ายอยุธยาได้เตรียมการสู้รบกับพม่าอย่างเข้มแข็ง³ เช่นเดียวกับสงครามครั้งก่อน ๆ ดังนั้นปัจจัยอะไรที่ทำให้พม่าโจมตีพระนครศรีอยุธยาได้สำเร็จ วิทยานิพนธ์ฉบับนี้เสนอว่า ปัจจัยหนึ่งนอกเหนือจากที่กล่าวมาแล้วก็คือ อยุธยาเป็นฝ่ายเพลี่ยงพล้ำในการใช้ระบบลำนํ้า หรืออาจพูดได้อีกประการหนึ่งว่าพม่าเป็นฝ่ายได้เปรียบในการใช้ระบบลำนํ้าในเขตแดนของอยุธยา ซึ่งวิเคราะห์ให้เห็นจริง ได้ดังนี้

¹ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงราชทานภาพ. ไทยรบพม่า. 2514. หน้า 329 - 333.

² นิธิ เอียวศรีวงศ์. การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี. 2529. หน้า 13.

³ สุเนตร ชุตินธรานนท์. สงครามคราวเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 พ.ศ. (2310) :

ศึกษาจากพงศาวดารพม่า ฉบับราชวงศ์คองบอง. 2531. หน้า 55 - 57.

2.1 การเสียพระนครศรีอยุธยาในปี พ.ศ. 2112

หลังจากที่อยุธยาต้องทนสนธิสัญญาสงบศึกกับพม่าในปี พ.ศ. 2106 แล้ว ท้าให้ฝ่ายอยุธยามีความอ่อนแอมากขึ้นเพราะ เมืองเหนือได้ตกอยู่ภายใต้การยึดครองของพม่า รวมทั้งยังเกิดการขัดแย้งขึ้นภายในพระราชวงศ์ ระหว่างพระมหาธรรมราชาธิราชกับพระมหินทราธิราช พม่าจึงถือโอกาสยกทัพกลับมาโจมตีพระนครศรีอยุธยา โดยพระเจ้าหงสาวดี (บุเรงนอง) ได้ใช้ประสพการณ์ในคราวที่แตกทัพมาตั้งอยู่ที่ทุ่งลุมพลี วางแผนโดยยึดหัวเมืองล้านนาและหัวเมืองฝ่ายเหนือเพื่อตัดกำลังไม่ให้ลงมาช่วยอยุธยา กำลังของพม่าจากหัวเมืองเหนือยกลงมาตามลำน้ำมาประชุมทัพอยู่ที่นครสวรรค์ แล้วยกทัพมาตามลำน้ำเจ้าพระยา จนกระทั่งมาถึงค่ายกระเจาไปรบพระนครซึ่งเป็นเวลาประมาณเดือนธันวาคม¹ (ธันวาคม)

ฝ่ายอยุธยาได้เตรียมรับศึกเป็นอย่างดีเหมือนกับทุกครั้ง เช่น กวาดต้อนราษฎรเข้าไปอยู่ภายในพระนคร เตรียมเสบียง จัดกำลังออกไปป้องกันโดยรอบคูเมืองทั้ง 4 ด้าน² เมื่อพม่าล้อมอยุธยาจึงไม่สามารถเข้าโจมตีได้ง่าย ระหว่างที่พม่าล้อมพระนครอยู่นั้นพม่าคงพยายามศึกษาเกี่ยวกับระบบลำน้ำของอยุธยาและ เรียนรู้ที่จะใช้ประโยชน์โดยให้ทัพเรือของพระเจ้าแปรตะเวนไปทางคลองสะพานเผาข้าว (คลองหัวตะพานถึงสี่กั๊ก) จนถึงบางไทร และตั้งกำลังอยู่ที่ขนอนท้ายคูเพื่อตรวจตราไม่ให้เรือขึ้นล่องเข้าหรือออกไป นอกจากนั้นยังแบ่งทัพเรือออกลาดตระเวนตามลำน้ำเจ้าพระยาบริเวณนั้นลงไปยังดอนใต้จนถึงเมืองนนทบุรีธนบุรี³ ดังนั้นอยุธยาจึงเป็นฝ่ายตั้งรับพม่าอยู่ภายในกำแพงเมือง จนในที่สุดเมื่อพม่าสามารถปรับยุทธวิธีจนเป็นผลสำเร็จแล้ว ก็เร่งระดมพลข้ามคูพระนครตรงบริเวณหัวรอ แล้วเข้าเมืองได้ในที่สุด จึงนับว่าพม่าเป็นฝ่ายได้เปรียบในยุทธศาสตร์การใช้ระบบลำน้ำ

¹กรมศิลปากร. พระราชพงศาวดาร ฉบับสมเด็จฯพระพนรัตน์วัดพระเชตุพน. หน้า 96.

²ด้านตะวันออก ตั้งแต่หอรัตนชัยถึงเกาะแก้ว (ปากคลองข้าวสาร) เป็นด้านที่สำคัญที่สุด

ด้านใต้ ตั้งแต่เกาะแก้วถึงประตูชัย

ด้านตะวันตก ตั้งแต่ประตูชัยถึงมูมศาลหลวง (หัวแหลม)

ด้านเหนือ ตั้งแต่มูมศาลหลวงถึงคูขื่อน้ำ.

³สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงราชานุภาพ. ไทยรบพม่า. หน้า 63.

2.2 การเสียพระนครศรีอยุธยา เมื่อ พ.ศ. 2310

ภายหลังจากที่พระเจ้าอลองพญาแห่งราชวงศ์ตองบอง ยึดหัวเมืองมอญไว้ในอำนาจได้แล้ว จึงคิดที่จะโจมตีพระนครศรีอยุธยา เพราะอยุธยาไม่เคยถูกทำลายอย่างเด็ดขาดมาก่อน¹ ทั้งนี้อาจเพื่อให้เป็นตัวอย่างแก่ชนกลุ่มน้อยที่ทำการต่อต้านอำนาจของพระองค์ พระองค์จึงโปรดให้กองทัพพม่ายกเข้ามาทางด่านสิงขร เมื่อ พ.ศ. 2302 ซึ่งได้ปะทะกับกองทัพไทยที่ราชบุรี แล้วเคลื่อนทัพเข้าตีเมืองสุพรรณบุรี ต่อจากนั้นจึงยกทัพมาถึงทุ่งศาลาน ริมลำน้ำจักราช (ปัจจุบันอยู่ในเขตผักไห่ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา) ปะทะกับกองทัพไทยแล้วยกล่วงเข้ามาถึงฐานพระนครต่างฝ่ายต่างใช้ปืนใหญ่ระดมยิงโต้ตอบกัน พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาบันทึกไว้ว่า พระเจ้าอลองพญาบาดเจ็บเนื่องจากปืนใหญ่ระเบิด ทำให้พม่ายกทัพกลับไปแต่พระเจ้าอลองพญาได้สิ้นพระชนม์ระหว่างทาง² ต่อมาในปี พ.ศ. 2308 กษัตริย์พม่าได้รวบรวมกำลังทั้งจากหัวเมืองมอญและหัวเมืองฝ่ายเหนือ โดยแบ่งกองทัพเป็นสองฝ่าย

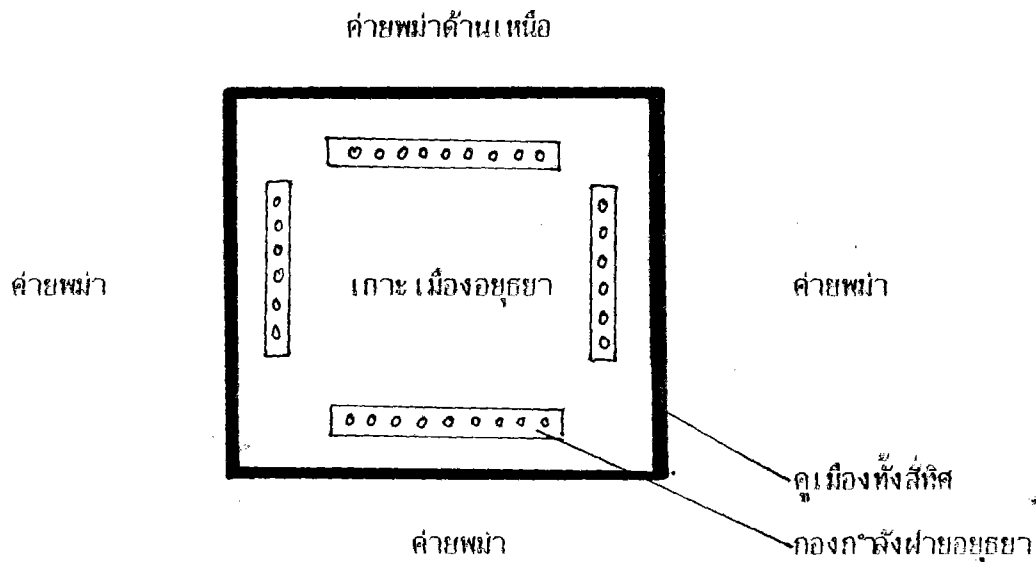
ฝ่ายหนึ่ง มีมังมหานรธาเป็นแม่ทัพ ยกมาทางด่านสิงขร เข้าโจมตีเมืองเพชรบุรี ราชบุรี สุพรรณบุรี กาญจนบุรี ไทรโยค³ แล้วแบ่งกองกำลังส่วนหนึ่งไปยึดเมืองสำคัญที่อยู่ตามลำน้ำแม่กลอง ทำจีน จนถึงเมืองธนบุรีและนนทบุรี⁴ แล้วลงมาตั้งค่ายอยู่ที่สามแยกบางไทร (อำเภอบางไทร จังหวัดพระนครศรีอยุธยา) ส่วนกองทัพพม่าที่มาจากสุพรรณบุรีได้ตั้งค่ายอยู่ที่สีกก จะสังเกตได้ว่าค่ายทั้งสองของพม่าได้ตั้งอยู่ที่แม่น้ำแม่กลองมาบรรจบกัน ที่ตั้งทางยุทธศาสตร์เช่นนี้ทำให้พม่าสามารถควบคุมตรวจตราเรือแพที่ขึ้นลงตามลำน้ำได้สะดวกขึ้น ทั้งนี้คงจะเห็นได้จากแผนที่ซึ่งแสดงการตั้งค่ายพม่าในสงคราม พ.ศ. 2310

¹สุเนตร ชุตินธรานนท์, แหล่งเดิม, หน้า 40.

²พงศาวดารพม่าบอกว่าป่วยเป็นโรคบิดตาย ดูใน หม่อง ทินอ่อง, ประวัติศาสตร์พม่า, 2519, หน้า 108.

³สุเนตร ชุตินธรานนท์, แหล่งเดิม, หน้า 48 - 49.

แผนผังการตั้งค่ายนอกคูเมืองทั้งสี่ด้านในสงครามเสียพระนครศรีอยุธยา พ.ศ. 2112

ฝ่ายพม่า	<u>ด้านเหนือ</u> ได้แก่ กองทัพพระเจ้าหงสาวดี (ตั้งที่บ้านมหาพราหมณ์ต่อมาย้ายไปตั้งที่ วัดมเหยงค์ทางทิศตะวันออก) พระเจ้าตองอู พระยาพลสัม พระยาอภัยคามินี และทัพมอญ เมือง เมาะ ตะมะ	ฝ่ายอยุธยา	<u>ด้านเหนือ</u> ได้แก่ กองทัพพระยาสีหราชเดโชชัยกับพระยาธรรมมา
	<u>ด้านตะวันออก</u> ได้แก่ กองทัพพระมหาอุปราชและกองทัพพระมหาธรรมราชา		<u>ด้านตะวันออก</u> ได้แก่ กองทัพพระยากลาโหม พระยาพลเทพ และพระยามหาเทพ
	<u>ด้านใต้</u> ได้แก่ กองทัพของพระเจ้าอังวะ		<u>ด้านใต้</u> ได้แก่ กองทัพพระยาอินทรนครบาล
	<u>ด้านตะวันตก</u> ได้แก่ กองทัพเจ้าเมืองสารวดี เชียงใหม่ และเจ้าฟ้าไทยใหญ่		<u>ด้านตะวันตก</u> ได้แก่ กองทัพพระท้ายน้ำ

ที่มา : สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงราชานุภาพ. ไทยรบพม่า. หน้า 58 - 59.

คัดแปลงโดย บังอร พันปี.

ส่วนกองทัพทางด้านเหนือซึ่งมีเนเมียวสีหบดีเป็นแม่ทัพได้ยึดหัวเมืองเหนือ ล้านนา และล้านช้าง จากนั้นจึงมารวมกำลังอยู่ที่นครสวรรค์ แล้วแบ่งกำลังส่วนหนึ่งลงมาทางเมืองชัยนาท เมืองอุทัย เมืองสรรค์ แล้วมารวมกันตั้งค่ายอยู่ที่ปากน้ำพระประสบ¹ เดือน 3 (ประมาณเดือนกุมภาพันธ์) ซึ่งเมื่อดูจากแผนที่แล้วจะเห็นว่าพม่าสามารถคุมระบบลำน้ำปิดล้อมพระนครศรีอยุธยาทั้งทางด้านตะวันตกและทางเหนือ ซึ่งมีเวลาให้อยู้อยู่โดดเดี่ยวหมดโอกาสที่จะได้รับความช่วยเหลือทางด้านเสบียงอาวุธและไพร่พลดังเช่นเคย

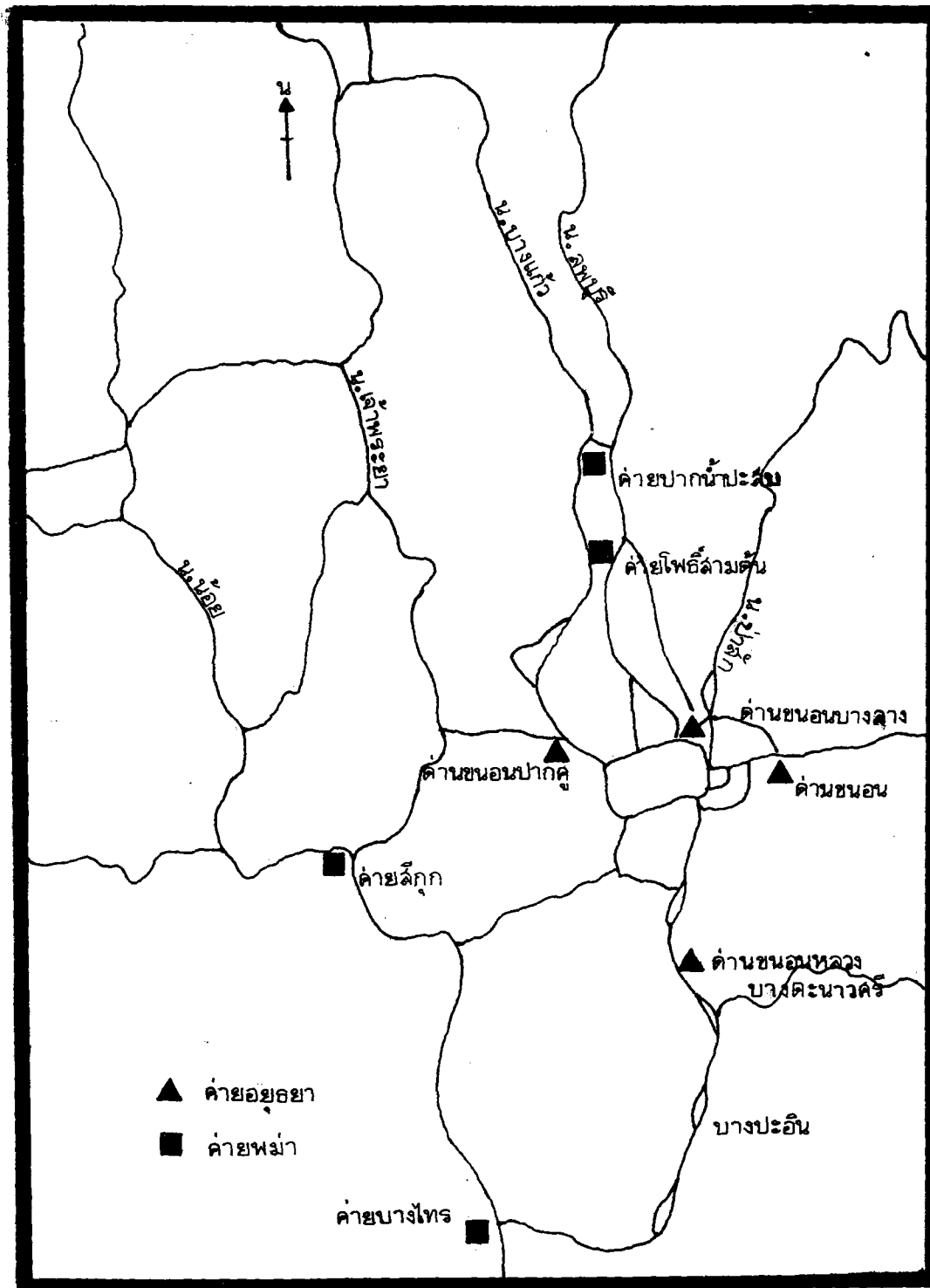
ฝ่ายอยุธยาได้จัดกองทัพออกไปสกัดทัพพม่าในทันทีที่ได้รับข่าวว่ากองทัพพม่าเดินทางเข้ามาในพระราชอาณาเขต อยุธยาจึงให้เกณฑ์กองทัพหัวเมืองปากน้ำ และส่งกองทัพไปตีตามทัพพม่าที่เพชรบุรี ธนบุรี นนทบุรี ตลอดจนตั้งค่ายเผชิญหน้ากับทัพพม่าที่ล้อมอยุธยา เช่น ค่ายวัดโคกใหญ่ ค่ายวัดสังฆาวาด ค่ายวัดชัยวัฒนาราม ค่ายคลองสวนพลู เป็นต้น พร้อมกับสร้างแนวปะทะกับพม่า ดังเช่น อยุธยาได้ยกกำลังไปตามลำน้ำเจ้าพระยา แม่น้ำลำคลองทางทิศตะวันตก รวมทั้งลำน้ำโพธิ์สามต้น ยุทธวิธีของอยุธยาคือพยายามป้องกันไม่ให้ทัพพม่าบุกข้ามคูเมือง เข้ามาประชิดกำแพงพระนคร ขณะเดียวกันก็ได้ร่อนน้ำเหนือหลากเพื่อพม่าจะได้ถอยทัพกลับไปดังเช่นที่เคยเป็นมา พม่าพม่านอกจากจะใช้ยุทธวิธีในการปิดล้อมอยุธยาด้วยระบบลำน้ำของอยุธยาแล้ว ยังได้แก้ยุทธวิธีการรบของอยุธยาที่ถ่วงเวลารอคอยน้ำหลากโดยหาที่ตั้งค่ายอยู่บนที่ดอนตามวัดต่าง ๆ ดังที่กล่าวมาแล้ว พร้อมกับจัดเตรียมเสบียงและเรือไว้เป็นจำนวนมาก และได้จัดการเผากองทัพรือของอยุธยาด้วย ภายหลังเมื่อน้ำลดกองทัพพม่าจึงเร่งโจมตีเมืองจนสำเร็จในเดือนเมษายน 2310 หลังจากทัพพม่าล้อมอยู่ถึง 1 ปี 2 เดือน (กุมภาพันธ์ 2309 - เมษายน 2310) จากเอกสารของชาวต่างชาติที่พำนักอยู่ในอยุธยาขณะนั้นได้กล่าวว่า พม่าได้ลงเรือเข้ามาถึงตัวเมืองในตอนกลางคืนขณะที่น้ำเอ่อ² จึงทำให้เห็นว่าน่าจะเป็นเวลาที่น้ำขึ้นแม่น้ำกำลังอยู่ในระหว่างน้ำขึ้น

¹ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงราชูปถัมภ์. แหล่งเดิม. หน้า 364 - 365.

² ถนอม อานามวัฒน์ และคนอื่น ๆ. ประวัติศาสตร์ไทยยุคก่อนประวัติศาสตร์ไทยถึงสิ้นอยุธยา. 2528. หน้า 353. อ้างอิงมาจาก เจ.เจ. โบเลศ. "บันทึกเหตุการณ์เกี่ยวกับการเสียกรุงศรีอยุธยา พ.ศ. 2310," แกล้งงานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี. 2(2) : 19 - 26 ; 1 พฤษภาคม 2511.

(อิทธิพลจากน้ำทะเล) การใช้เรือจึงสะดวกกว่าตอนกลางวัน ซึ่งน้ำลด และได้รับการต่อต้านจากอยุธยาอย่างเข้มแข็ง

★ การเสียกรุงศรีอยุธยาทั้ง 2 ครั้งนี้ ได้สะท้อนให้เห็นถึงความสำเร็จของระบบลี้ลับที่มีต่อความมั่นคงปลอดภัยของอยุธยา เพราะตราปิดที่อยุธยาเป็นฝ่ายได้เปรียบในการใช้ระบบลี้ลับ และป้องกันศัตรูพระนครไว้ได้ ถึงแม้ว่าพม่าจะมีกำลังมากกว่าก็ไม่อาจตีหักเข้ามาในเมืองได้ ทว่าเมื่อน้ำลดในฤดูแล้งระดับน้ำในแม่น้ำเจ้าพระยาลดลง ปราการที่ช่วยป้องกันอยุธยาที่เสื่อมประสิทธิภาพ จึงเป็นผลให้พม่าเข้าโจมตีพระนครศรีอยุธยาได้สำเร็จ

แผนที่ 14 แสดงการตั้งค่ายของพม่าปี 2310

ที่มา: คัดแปลงจาก ทวีศักดิ์ จริตควร ศึกษาการกระจายของ
ชั้นตะกอนทรายบนฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาในจ.พระนคร-
ศรีอยุธยา. 2533. หน้า 41

ที่มา: คัดแปลงจาก เอ็น ซีตตัน ภูมิศาสตร์สยาม 2469

บทที่ 3

วิเคราะห์ระบบนี้เพื่อพัฒนาการด้านการเมืองการปกครองของอาณาจักรอยุธยา

อาณาจักรอยุธยามีลักษณะทางการเมืองที่ผู้นำมีอำนาจแบบสมบูรณาญาสิทธิราช สถานะของผู้นำคือสมมุติเทพซึ่งพัฒนามาจากคติความเชื่อในลัทธิเทวราชของขอม แม้ว่าชนเผ่าไทยยังมีลักษณะการอยู่ร่วมกันโดยถือครอบครัวเป็นหลัก ดังนั้นผู้นำแบบจารีตจึงเปรียบเสมือนหัวหน้าครอบครัวด้วย ดังจะเห็นได้จากการเรียกผู้นำว่า "พ่อขุน" เช่นผู้นำของอาณาจักรสุโขทัย นอกจากนี้ความเชื่อตามคติพุทธศาสนานิกายหินยาน ซึ่งเชื่อว่าผู้ที่จะเป็นผู้นำหรือเป็นกษัตริย์ได้นั้นจะต้องบำเพ็ญบารมีอย่างมาก ดังเช่น ประวัติพระพุทธรูปเจ้าที่ปรากฏอยู่ใน "ทศชาติชาดก" อีกทั้งความเชื่อในพุทธศาสนาที่ว่าไม่มีสิ่งใดสูงสุดไปกว่าพระรัตนตรัย ดังนั้นแม้ว่าพระมหากษัตริย์จะมีอำนาจเป็นล้นพ้นเหนือชีวิตของราษฎร แต่คุณธรรมของพุทธศาสนา เช่น ทศพิธราชธรรม¹ สังคหวัตถุ²

ประกอบด้วย (1) ทาน คือการให้ (2) ศีล คือการสังวรกายใจให้สุจริต (3) บริจาค คือการเสียสละ (4) อาชวะ คือความซื่อตรง (5) มัทวะ คือความอ่อนโยน (6) ตปะ คือการทรมานตนของพระมหากษัตริย์โดยครบถ้วน (7) อโกละ คือความไม่โกรธ (8) อวิหิงสา คือไม่เบียดเบียนผู้อื่น (9) ชันติ คือความอดทน (10) อวิโรธนะ คือคิดและทำการทั้งปวง โดยปราศจากการนึกถึงตัว

2ประกอบด้วย (1) สัสเมธ คือรู้บำรุงพืชผลในประเทศให้สมบูรณ์ (2) ปริสเมธ คือรู้จักว่าใครดีใครชั่ว (3) สัมมาปาสะ คือต้องรู้จักผูกใจคนทั้งประเทศให้ภักดีต่อพระองค์ ด้วยการปกครองที่ดีและผูกใจคนทั้งประเทศ (4) วาจาเบญชะ คือรับสั่งด้วยคำพูดที่อ่อนหวาน (5) นิรัคคหะ คือถ้าทรงปฏิบัติได้ครบถ้วนทั้งสี่ประการข้างต้นประชากรก็อยู่อย่างเป็นสุข

และจักรวรรดิวัตร¹ ซึ่งเป็นธรรมที่พระมหากษัตริย์ทรงปฏิบัติ ดังนั้นพระมหากษัตริย์อยุธยา จึงมีอำนาจทางการเมือง ผสมผสานจากคติแบบจารีตกับความเชื่อของขอมซึ่ง เคยมีอิทธิพลใน ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างมาก่อน นอกจากนี้อยุธยายังนำรูปแบบการปกครองของขอมมาใช้ ทั้งนี้เพื่ออำนวยความสะดวกในด้านด้านการปกครองแบบรวมศูนย์ อย่างไรก็ตามด้วยอุดมการณ์เพียง แค่นี้ อยุธยาก็คงจะพัฒนาได้เพียงแค่อำนาจจักรล้านนา สุโขทัย โคตรบูรณ์ ทว่าอยุธยามีระบบ ล้ำหน้าที่เป็นเครือข่ายกว้างขวาง จึงทำให้อุดมคติของอำนาจแบบรวมศูนย์ สามารถนำไปสู่ การปฏิบัติ หากให้กษัตริย์อยุธยามีอำนาจแบบสมบูรณ์ตามลัทธิราช และขยายอาณาเขตการปกครอง ได้อย่างกว้างขวาง ดังจะเห็นได้จากพัฒนาการของอาณาจักรอยุธยาได้ดังนี้

1. การพัฒนาขึ้นมาเป็นเมืองอยุธยา

พระยาโบราณราชธานินทร์ได้ตั้งข้อสังเกตจากการที่ได้สำรวจมณฑลกรุงเก่า เมื่อ พ.ศ. 2445 ว่าทางฝั่งตะวันออกของลำน้ำป่าสักตรงข้ามกับเกาะ เมืองอยุธยาในปัจจุบันคือเมืองอโยธยา ดังนั้นการวิเคราะห์ระบบลำน้ำที่มีผลต่อการพัฒนาการเมืองการปกครองของอาณาจักรอยุธยา จึงควรจะย้อนกลับไปศึกษาระบบลำน้ำก่อนที่จะสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (อู่ทอง) จะสถาปนาบริเวณ ภายในเกาะ เมืองให้เป็นศูนย์กลางการปกครอง กล่าวคือในบรรดาแคว้นของชนชาติไทยใน

ประกอบด้วย (1) การอนุเคราะห์คนในราชสำนักและคนภายนอกให้มีความสุข ไม่ปล่อยปละละเลย (2) การผูกไมตรีกับประเทศอื่น (3) การอนุเคราะห์พระราชวงศานุวงศ์ (4) การเกื้อกูลพราหมณ์และผู้คนที่อยู่ในตัวเมือง (5) การอนุเคราะห์ประชาชนในชนบท (6) การอุปการะสมณะพราหมณ์ผู้มีศีล (7) การจัดรักษาฝูงเนื้อ นก และสัตว์ทั้งหลายมิให้ สูญพันธุ์ (8) การห้ามชนทั้งหลายมิให้ประพฤติผิดธรรมและชักนำด้วยตัวอย่างให้อยู่ในกุศลสุจริต (9) การเลี้ยงดูคนจนเพื่อมิให้ประกอบการทำทุจริตเป็นภัยต่อสังคม (10) การเข้าใกล้สมณะพราหมณ์ เพื่อศึกษาบุญและบาป กุศลและอกุศลให้แจ้งชัด (11) การห้ามจิตมิให้ต้องการไปในที่ ๆ พระมหากษัตริย์ไม่ควรเสด็จ (12) การดับความโลภมิให้ปรารถนาสิ่งที่พระมหากษัตริย์ไม่ควร จะได้

พุทธศตวรรษที่ 9 มีแคว้นสำคัญในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา คือ สุโขทัย สุพรรณภูมิ และอโยธยา ดังที่กล่าวมาแล้ว อย่างไรก็ตามบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาดอนล่างมีเมืองสำคัญคือ แคว้นสุพรรณภูมิ และอโยธยา ซึ่งเมื่อพิจารณาจากสภาพภูมิศาสตร์แล้วจะพบว่าแคว้นทั้งสองจะคุมเส้นทางคมนาคมทางน้ำได้ดีกว่าเมืองอื่น ๆ ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าระบบลุ่มน้ำมีความสำคัญต่อการพัฒนาชุมชนทำให้กลายเป็นแคว้นใหญ่ขึ้น¹ และเป็นปัจจัยสำคัญในการขยายอำนาจทางการเมืองไปสู่หัวเมืองต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่บนฝั่งแม่น้ำเดียวกันและบริเวณใกล้เคียงได้โดยสะดวก จนกลายเป็นศูนย์กลางทางการเมืองการปกครองในที่สุด ดังนี้

1.1 แคว้นอโยธยา

แคว้นนี้มีพัฒนาการจากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและการเมืองของแคว้นทวารวดี ด้านวังตะวันตกของลุ่มน้ำเจ้าพระย ซึ่งประมาณพุทธศตวรรษที่ 17 รู้จักกันในนามว่า "ละโว้" หรือที่เรียกว่า "หลอหู่"² ต่อมาประมาณศตวรรษที่ 18 ศูนย์กลางทางการเมืองการปกครองซึ่งอยู่ที่จังหวัดลพบุรีในปัจจุบัน ได้เคลื่อนลงมายังตอนใต้ตรงบริเวณปากน้ำแม่เปี้ย³ ซึ่งอยู่ทางด้านตะวันตกเฉียงใต้ของเกาะเมืองอยุธยาในปัจจุบัน เมืองที่ย้ายมานี้เรียกว่าเมืองอโยธยา ทว่าเอกสารจีนยังคงเรียกว่าหลอหู่เช่นเดิม⁴ บริเวณปากน้ำแม่เปี้ยซึ่งเป็นที่ตั้งของเมืองอโยธยาดังนั้นเป็นที่ซึ่งแม่น้ำป่าสักเคยไหลมาบรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยา

¹Charnvit Kasetsiri. The Rise of Ayudha : A History of siam in the Fourteenth and Fitteenth Centuries. 1973. p. 23 - 24.

²วินัย พงศ์ศรีเพียร. "ไทยในสายตาอาคันตุกะจากจีนสมัยอยุธยาตอนต้น (ค.ศ. 1394 - ประมาณ 1430 : การวิเคราะห์เอกสารประวัติศาสตร์อยุธยา (2)," ข้อมูลประวัติศาสตร์ไทยสมัยอยุธยาจากเอกสารไทยและต่างประเทศ. 2528. หน้า 8.

³ศรีศักร วัลลิโภดม. "กรุงอโยธยาในประวัติศาสตร์ในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ," ข้อขัดแย้งเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทย. 2524. หน้า 35.

⁴ธิดา สาระยา. (ศรี) ทวารวดี : ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ. 2532. หน้า 130.

ดังนั้นเมืองอยุธยาจึงเป็นเมืองที่ตั้งอยู่บนแม่น้ำป่าสักมาก่อน ต่อมาเมื่อสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (อู่ทอง) โปรดให้ขุดคูขื่อน้ำ จึงทำให้น้ำป่าสักเปลี่ยนทางเดิน ดังนั้นแม่น้ำป่าสักสายที่ผ่านเมืองอยุธยาจึงแคบลง เรียกว่า คลองหันตราบ้าง คลองบ้านม้าบ้าง ส่วนในตอนเหนือนอกเกาะ เมืองอยุธยาจะมีแม่น้ำลพบุรีไหลผ่านโดยไหลวกไปทางตะวันตกบรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยาในปัจจุบันเรียกว่าบ้านหัวแหลม กลายเป็นแม่น้ำเจ้าพระยาซึ่งไหลวกไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้สมทบกับแม่น้ำป่าสักสายเดิมที่ปากน้ำแม่เบี้ย ดังนั้นแล้วอยุธยาจึงสามารถคุมเส้นทางที่จะเดินทางไปยังหัวเมืองเหนือ และเส้นทางออกทะเลได้ดีกว่าเมืองอื่น ๆ ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาในสมัยเดียวกัน จึงตั้งข้อสังเกตว่าการที่ศูนย์กลางการเมืองการปกครองของละโว้ย้ายมาอยู่ที่แคว้นอยุธยาก็เพราะบริเวณนี้มีระบบน้ำที่เป็นเครือข่ายกว้างขวางกว่าและที่สำคัญคือสามารถเชื่อมติดต่อกับทะเลซึ่งหมายความว่าสามารถเชื่อมไปติดต่อค้าขายกับจีนได้สะดวกขึ้น นอกจากนี้บริเวณที่ตั้งของแคว้นอยุธยาก็มีความอุดมสมบูรณ์ เหมาะแก่การเพาะปลูกโดยเฉพาะการปลูกข้าวซึ่งเป็นอาหารหลักของราษฎร ดังนั้นบริเวณนี้จึงเป็นชุมชนที่มีผู้อยู่อาศัยหนาแน่นมาตั้งแต่โบราณ การวิเคราะห์ที่นี้อาจใช้หลักฐานทางโบราณคดียืนยันได้ว่าบริเวณปากน้ำแม่เบี้ย¹ และพื้นที่ใกล้เคียงมีความเจริญมาก่อน พ.ศ. 1893 ซึ่งเป็นปีที่มีการสถาปนาพระนครศรีอยุธยาเป็นราชธานี ทั้งนี้จะพบวัดที่ทำการก่อสร้างมาก่อนสมัยอยุธยาซึ่งได้แก่ วัดพนัญเชิง วัดสมณโกษ วัดกุฎีขาว วัดอโยธยาหรือวัดเดิม วัดสพสวรรค์ วัดธรรมมิกราช นอกจากนี้ยังมีข้อมูลประวัติศาสตร์จากตำนาน เช่น ตำนานมูลศาสนา ชินกาลมาลีปกรณ์ และนิทานพื้นบ้าน เรื่องเจ้าชายสาหร่ายนี้ึ่งกับนางสร้อยดอกหมาก กฎหมายเก่าและพงศาวดารต่าง ๆ เช่น พงศาวดารไทยใหญ่ และจารึก ที่ล้วนแต่ให้ร่องรอยว่ามีแคว้นอยุธยามาก่อนอยุธยา เช่น จารึกหลัก 11 ซึ่งพบที่เขากบ นครสวรรค์ เอ่ยถึงชื่ออโยธยาศรีรามเทพนคร² นอกจากนี้พงศาวดารเขมรยังเอ่ยถึงชื่อพระนครศรีอยุธยา ก่อน พ.ศ. 1893 และเมื่อวิเคราะห์กฎหมายที่ประกาศใช้ในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1

¹ศรีศักร วัลลิโภดม. กรุงอโยธยาในประวัติศาสตร์ในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ : ข้อขัดแย้งเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทย. 2524. หน้า 35.

²คณะกรรมการพิจารณา และจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์. "หลัก 11 ศิลাজารึกวัดเขากบ," ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 1. สำนักนายกรัฐมนตรี, 2521.

(อุททอง) แสดงว่าแคว้นอโยธยาจะต้องมีการปกครองที่มั่นคงอยู่แล้ว จึงสามารถประกาศใช้กฎหมายที่ซับซ้อนเพื่อสร้างความเป็นระเบียบ¹ ให้กับสังคม อย่างไรก็ตามแม้ว่าปัญหาเรื่องที่ตั้งของ เมืองอโยธยายัง ไม่ยุติแน่ชัดแต่ทว่าที่ตั้งอยู่ในระบบลำนํ้าตรงบริเวณใต้ของบริเวณหนึ่งฝั่งลำนํ้าเจ้าพระยาทางด้านตะวันออก

1.2 แคว้นสุพรรณภูมิ

แคว้นนี้พัฒนาจากการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและการเมืองของอาณาจักรทวารวดีด้านตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา แต่เดิมนั้นเมืองสุพรรณภูมิตั้งอยู่บนสองฝั่งแม่น้ำสุพรรณบุรี ซึ่งเป็นลำนํ้าสายใหญ่ที่สามารถใช้เป็นเส้นทางสัญจรติดต่อกับดินแดนฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาได้อย่างกว้างขวาง กล่าวคือสามารถติดต่อกับเมืองที่อยู่ชายทะเลโดยเดินทางไปตามลำนํ้าท่าจีนหรือลำนํ้าสุพรรณบุรี จากปากน้ำเข้ามาถึง เมืองสุพรรณภูมิอาจเดินทางต่อไปถึงหัวเมืองเหนือและแคว้นล้านนาได้² อาณาเขตของแคว้นนี้กระจายอยู่ทั่วไปตามลำนํ้าท่าจีน แม่กลอง เพชรบุรี และแม่น้ำน้อย ซึ่งเป็นที่ตั้งของเมืองสำคัญ ได้แก่ ราชบุรี เพชรบุรี แพรกศรีราชา สิงห์บุรี แม้ว่าเมืองเหล่านี้จะตั้งอยู่บนแม่น้ำต่างสายแต่ทว่ามีคลองหลายสายเชื่อมติดต่อกันระหว่างแม่น้ำต่าง ๆ เหล่านี้ แคว้นสุพรรณภูมียังมีความสัมพันธ์กับแคว้นนครศรีธรรมราชและสุโขทัย รวมทั้งยังติดต่อกับจีนมาตั้งแต่สมัยราชวงศ์หยวน ดังปรากฏในเอกสารจีนที่เรียกแคว้นนี้ว่า "เสียน"³ (Hsien) เรื่องราวของแคว้นสุพรรณภูมียังปรากฏในเอกสารจีนอีกว่าได้รวมกับแคว้นอโยธยาเมื่อปี 1893 จีนจึงเรียกว่า "เสียน หลอหู่"⁴ ซึ่งเป็นเวลาเดียวกับที่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (อุททอง) ทรงสร้างราชธานีแห่งใหม่ที่หนองโสน ชื่อนานนามว่ากรุงพระนครศรีอยุธยา

1ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช. "กฎหมายสมัยอยุธยา," รวมปาฐกถางานอนสรณ์ อยุธยา 200 ปี เล่ม 1. 2510. หน้า 74.

2ธิดา สารยา. แหล่งเดิม. หน้า 123. และศรีศักร วัลลิโภดม. "นครไชยศรีกับเส้นทางคมนาคมในลุ่มน้ำเจ้าพระยา," ใน เอกสารประกอบการสัมมนา เรื่องประวัติศาสตร์โบราณคดีและศิลปวัฒนธรรมนครปฐม. 2525. หน้า 3.

3วินัย พงศ์ศรีเพียร. แหล่งเดิม. หน้า 9.

4Yoneo Ishii. Thailand : A Rice Growing Society. 1978. P 29.

อยุธยาจึง เป็นเมืองใหม่ซึ่ง เกิดจากการรวมตัวของแคว้นอโยธยาและสุพรรณภูมิใน พุทธศตวรรษที่ 19 การรวมตัวของสองแคว้นนี้ เนื่องจากเหตุผลทางด้านการเมืองและความสัมพันธ์ทางด้านสมรส ซึ่งเป็นรูปแบบของความสัมพันธ์ระหว่างแคว้นอิสระ ทว่าในการที่มีแคว้นสุพรรณภูมิมีฐานะลดลงจนกลายเป็นเมืองหนึ่งของอาณาจักรอยุธยาอย่างเห็นได้ชัด ดังนั้นการที่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (อู่ทอง) ทรงสามารถรวมแคว้นสุพรรณภูมิเข้ากับอโยธยาได้ทั้งทางทฤษฎีและปฏิบัติ นอกจากจะทรงมีอำนาจแล้วยังสามารถแผ่อำนาจไปยังบริเวณใกล้เคียงได้โดยง่าย เพราะมีระบบลำนํ้าเป็นเครื่องมือสำคัญในการเชื่อมโยงอำนาจ จึงทำให้อาณาจักรอยุธยาสามารถทำการปกครองแบบรวมศูนย์ มีการปกครองที่เป็นระเบียบจนกลายเป็นอาณาจักรสำคัญแห่งหนึ่งในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในเวลาต่อมา

2. อาณาเขตของอยุธยา

คำว่า "อาณาเขต" เป็นความคิดตามทฤษฎีเกี่ยวกับรัฐชาติสมัยใหม่ (Modern State) ที่เพิ่งจะปรากฏในพุทธศตวรรษที่ 25 ดังนั้นการศึกษาเกี่ยวกับอาณาเขตอยุธยา จึงเป็นเรื่องยากเพราะ ไม่ได้กำหนดไว้เหมือนดังประเทศในปัจจุบัน การทำสงครามในสมัยอยุธยาจึงมีเรื่องการกวาดต้อนผู้คน¹ ปรากฏอยู่ในเอกสารเสมอมากกว่าที่จะยึดครองพื้นที่ ซึ่งสะท้อนให้เห็นการขาดแคลนกำลังคนในดินแดนที่มีพื้นที่ราบมากมาย ดังเช่น อาณาจักรอยุธยา ถึงกระนั้นแม้ว่าอาณาเขตอยุธยาจะไม่แน่นอน แต่มีหลักเกณฑ์บางประการที่ทำให้ทราบถึงความเป็นอาณาจักร คือการบริหารราชการแผ่นดินโดยแบ่งเมืองออกเป็น เมืองราชธานี เมืองในส่วนภูมิภาค และ เมืองประเทศราช ซึ่งวิทยานิพนธ์ฉบับนี้จะใช้วิธีศึกษาทั้งเมืองราชธานี เมืองในส่วนภูมิภาคซึ่งมีฐานะ เปลี่ยนแปลงแตกต่างออกไปในแต่ละรัชกาลและเมืองประเทศราช โดยตั้งข้อสงสัย เกิดว่าเมืองเหล่านี้จะตั้งอยู่บนฝั่งแม่น้ำ คลองและชายฝั่ง

¹ดังเช่น การกวาดต้อนผู้คนในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (อู่ทอง) เมื่อครั้งที่ชนะกัมพูชา การกวาดต้อนผู้คนจากหัวเมืองเหนือในรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 (พะจู้) และในรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 3 (เจ้าสามพระยา) ได้กวาดต้อนคนจากกัมพูชา เข้ายาใหม่ เป็นต้น.

ทะเลทั้งล้น เพื่อที่จะสรุปว่าแม่น้ำลาลองเป็นปัจจัยสำคัญในการเชื่อมโยงสถานที่สำคัญใน
ราชธานี เชื่อมโยงราชธานีกับหัวเมืองในส่วนภูมิภาคและเมืองประเทศราช และกำหนด
ขอบเขตของอาณาจักรอยุธยาได้ดังนี้คือ

2.1 เมืองราชธานี

สภาพทางภูมิศาสตร์ของพระนครศรีอยุธยาเป็นเกาะที่ตั้งริมแม่น้ำแล้ว แต่
ภายในเกาะ เมืองยังมีลาลองไหลผ่านเป็นลักษณะคล้ายกับตาราง ทั้งนี้จะเห็นได้จากร่องรอย
ของลาลองในเขตอำเภอพระนครศรีอยุธยาที่ยังหลงเหลืออยู่ รวมทั้งภาพถ่ายทางอากาศและ
ภาพวาดของชาวต่างประเทศในพุทธศตวรรษที่ 23 ดังนั้นลักษณะทางกายภาพของพระนครศรี
อยุธยาจึงคล้ายกับเกาะซ้อนเกาะ¹ ซึ่งเป็นรูปแบบของเกาะ เมืองรัตนโกสินทร์เช่นเดียวกัน
เมืองพระนครศรีอยุธยาในขณะนั้นจะต่างจากราชธานีของอาณาจักรไทยอื่น ๆ ในอดีต เช่น
สุโขทัย เชียงใหม่ ตรงที่มีลาลองเป็นจำนวนมากผ่านใจกลางเมือง ดังนั้นโดยธรรมชาติ
ชาวอยุธยาจึงผูกพันอยู่กับน้ำ²

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพระราชหัตถเลขา³ ได้กล่าวถึงเหตุการณ์
เมื่อแรกสร้างพระนครศรีอยุธยาว่า สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (อู่ทอง) ทรงโปรดให้สร้าง
พระราชวังในบริเวณหนองโสน (ปัจจุบันยังมีร่องรอยหนองน้ำขนาดใหญ่ที่เรียกว่าบึงพระราม)
ต่อมาในปี พ.ศ. 2002 สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถโปรดถวายพระราชวังให้เป็นวัด⁴ แล้วย้าย
วังถัดขึ้นไปทางตอนเหนือติดกับฝั่งแม่น้ำลพบุรี (ปัจจุบันเรียกว่าคลองเมือง) พระราชวังนี้จะถูก
ขนาบด้วยคลองซึ่งไม่มีหลักฐานระบุว่าขุดขึ้นเมื่อไร แต่มีร่องรอยเห็นชัดคือด้านตะวันตกเป็นคลอง

¹พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์. จดหมายเหตุลาลูแบร์ เล่ม 1.
2505. หน้า 6.

²กรมศิลปากร. ไทยในจดหมายเหตุแกมบ์เฟอร์. 2508. หน้า 42.

³สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. พระราชพงศาวดาร
ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1 ตอน 1. 2495. หน้า 169.

⁴คือ วัดพระศรีสรรเพชญ์.

ใหญ่ชื่อคลองจะ โกรใหญ่ ซึ่งมีชื่อท้องถิ่นว่าคลองท้อ ปากคลองท้อด้านเหนือจะอยู่ตรงกันข้ามกับวัด
เชิงท่า (เดิมเรียกวัดตีนท่า) น้ำจากแม่น้ำลพบุรีจะไหลเข้าสู่คลองจะ โกรใหญ่แล้วไปบรรจบกับ
แม่น้ำเจ้าพระยาบริเวณซึ่งฝั่งตรงกันข้ามคือวัดพุทธโสวรรค์

ส่วนคลองด้านตะวันออกได้แก่คลองจะ โกรน้อย น้ำจากแม่น้ำลพบุรีจะไหลเข้าตรง
ปากคลองด้านเหนือซึ่งเป็นบริเวณทุ่งพระเมรุไหลลงมาบรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยาซึ่งฝั่งตรงกันข้าม
คือปากคลองคูจาม (ปัจจุบันคือบริเวณชุมชนอิสลามวัฒนาและชุมชนชาฟีอี) ส่วนตอนใต้ของ
พระราชวังมีคลอง เช่นกันแต่ปัจจุบันตื้นเขิน

พระราชวังหลวง เปรียบเสมือนหัวใจของราชธานีหรืออาณาจักร เนื่องจากเป็นที่ประทับ
ของกษัตริย์ซึ่งเป็นสมมุติเทพ ดังนั้นพระราชวังจึงมีลักษณะคล้ายกับเทวสถาน ซึ่งมีขนบธรรมเนียม
พิธีกรรมต่าง ๆ ตลอดจนภาษาและกฎเกณฑ์ซึ่งเรียกว่ากฎมณเฑียรบาลต่างจากประชาชนทั่วไป
ดังนั้นเขตพระราชวังหลวงซึ่งเป็นที่พักของพระมหากษัตริย์ พระราชวงศ์ตลอดจนข้าราชการ
จึงมีความแตกต่างจากโลกภายนอก ทั้งนี้เนื่องจากสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (อู่ทอง) ทรงมี
พระราชประสงค์จะให้สถานะของกษัตริย์มั่นคงขึ้น จึงนำคติความเชื่อของขอม¹ เกี่ยวกับเทวราชา
มาใช้ และเพื่อความปลอดภัยของพระมหากษัตริย์ด้วย² เพราะถ้ามีผู้สามารถยึดพระราชวังได้
ย่อมหมายความว่ามียุทธธรรมในการเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ดังนั้นการซึ่งราชย์สมบัติในสมัยอยุธยา
จึงพบว่าส่วนใหญ่มุ่งยึดพระราชวังหลวงเป็นสำคัญก่อน

ในบริเวณราชธานีนอกจากจะมีคลองใหญ่คือ คลองจะ โกรใหญ่ (คลองท้อ) คลอง
จะ โกรน้อยแล้วยังมีคลองเทพนิม คลองประตูจีนและคลองนายท้าย (ในไก่หรือคลองมะขามเรียง)³
ซึ่งเป็นคลองที่ขุดน้ำจากแม่น้ำลพบุรีไหลลงมาบรรจบกับแม่น้ำป่าสักใกล้กับบริเวณป้อมเพชร คลองนี้
ไม่มีหลักฐานแน่ชัดว่าขุดขึ้นเมื่อไร แต่สันนิษฐานว่าชื่อนายท้ายนั้นเป็นชาวจีน เพราะตรงปากคลอง
ด้านล่างตรงแม่น้ำป่าสักเป็นชุมชนชาวจีนซึ่งอยู่คนละฝั่งกับชุมชนชาวจีนที่วัดพนัญเชิง นอกจากนี้ยังมี
คลองเล็กคลองน้อยอีกเป็นจำนวนมาก⁴ จึงทำให้ผู้คนที่ย้ายอยู่ในราชธานีเดินทางไปมาติดต่อถึงกัน
ได้โดยสะดวก นอกจากนี้ราษฎรที่อยู่ชานพระนครยังเดินทางเข้ามาในพระนครได้ง่าย โดยอาจหา

¹ณรงค์ พ่วงพิศ. ประวัติศาสตร์การปกครองและการเมืองไทย. ม.ป.ป. หน้า 21.

²แหล่งเดิม. หน้า 7 - 8.

³คูแผนที่ 16 ประกอบ.

⁴พระยาโบราณราชธานินทร์. ตำนานกรุงเก่า. 2502. หน้า 35 - 37.

ซื้อสินค้าซึ่งวางขายเป็นย่าน ๆ¹ ซึ่งใช้แม่น้ำเจ้าพระยาเป็นเส้นทางลัด ดังนั้นระบบแม่น้ำในราชธานี ได้ช่วยทำให้พระนครศรีอยุธยาเป็นนครที่มีผู้คนเดินทางไปมาค้าขายอยู่เป็นอันมาก ดังปรากฏใน เอกสารของชาวต่างชาติที่เข้ามาในสมัยอยุธยาซึ่งเป็นระยะเวลาต่างกัน เช่น จดหมายเหตุการเดินทางของโตเม ปิเรส² จดหมายเหตุของ โยส เซาเต็น³ งานของนิโกลาส์ แชรแวงส เรื่องประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม⁴ จดหมายเหตุลาลูแบร์⁵ และไทยานจดหมายเหตุแกมบีเฟอร์⁶ เป็นต้น

2.2 เมืองในส่วนภูมิภาค

เมืองในส่วนภูมิภาค คือเมืองที่ล้อมรอบพระนครศรีอยุธยาซึ่งมีหน้าที่ป้องกัน ราชธานี โดยแบ่งเป็น เมืองหน้าด่าน หัวเมืองชั้นใน และหัวเมืองชั้นนอก บางครั้งอาจ เรียกว่าเป็น เมืองลูกหลวง เมืองหลานหลวง หรือเมืองพระยามหานคร ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับ การบริหารปกครองของกษัตริย์แต่ละพระองค์ เช่น สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ สมเด็จพระ รามาธิบดีที่ 2 สมเด็จพระนเรศวร เป็นต้น เมืองเหล่านี้มีฐานะไม่เท่ากัน ทั้งนี้ขึ้น อยู่กับความสำคัญของ เมืองนั้นต่อราชธานีแม้ว่าจะมีการเปลี่ยนแปลงฐานะของเมือง แต่จะ

1ปรีดา ศรีชลาลัย, "คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม เอกสารจากหอหลวง," แฉ่งงานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี. 3(2) : 55 ; มกราคม 2512.

2พัฒนาพงศ์ ประคัลภ์พงศ์ (แปล). "จดหมายเหตุการเดินทางของโตเม ปิเรส ต่อเนื่องเกี่ยวกับสยาม," ข้อมูลประวัติศาสตร์ไทยสมัยอยุธยาจากเอกสารไทยและต่างประเทศ. 2528. หน้า 1 - 5.

3"จดหมายเหตุของโยส เซาเต็น," ประชุมพงศาวดาร ภาค 75 - 77 (เล่ม 47). 2513. หน้า 157 - 162.

4นิโกลาส์ แชรแวงส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม. 2506. หน้า 64 - 68.

5นราธิป ประพันธ์พงศ์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ. จดหมายเหตุลาลูแบร์. 2505. หน้า 120.

6ไทยานจดหมายเหตุแกมบีเฟอร์. 2508. หน้า 25.

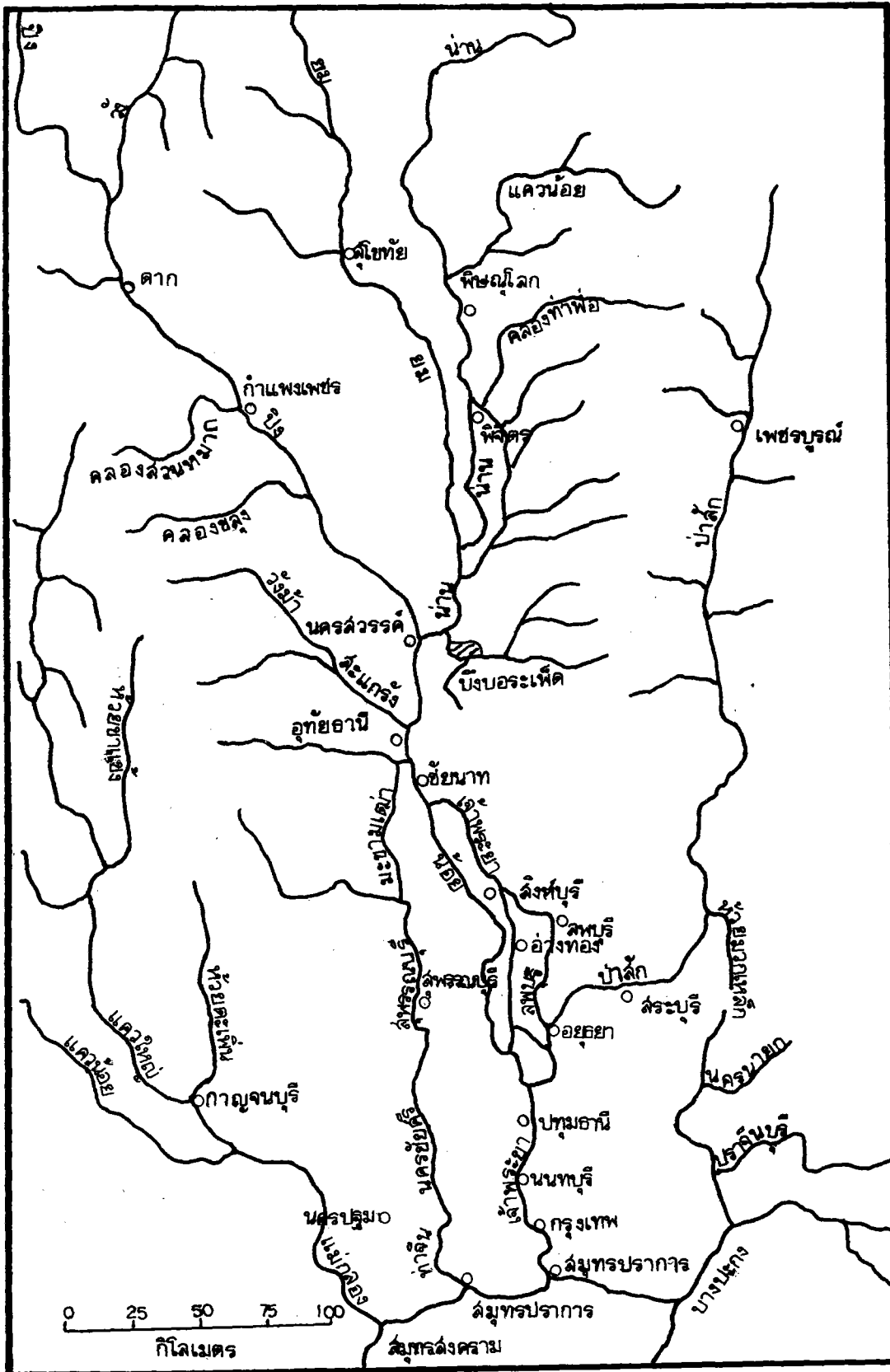
สังเกตได้ว่าเมืองต่าง ๆ เหล่านี้จะตั้งอยู่บนฝั่งแม่น้ำและทะเลเป็นสำคัญ ดังนี้

2.2.1 หัวเมืองชั้นใน

หัวเมืองชั้นใน ประกอบด้วยเมืองหน้าด่าน มีอยู่ 4 ทิศ รอบพระนคร ได้แก่ เมืองลพบุรีอยู่ทางทิศเหนืออยู่ริมแม่น้ำลพบุรี เมืองนครนายกอยู่ทางทิศตะวันออก ตั้งอยู่ริมแม่น้ำนครนายก เมืองพระปะแดงอยู่ทางทิศใต้ ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา และเมืองสุพรรณภูมิทางทิศตะวันตก ตั้งอยู่ริมแม่น้ำสุพรรณบุรี เมืองชั้นในซึ่งมีอยู่เป็นจำนวนมากและทั้งหมดก็ตั้งอยู่ริมแม่น้ำหรือริมทะเลทั้งสิ้น ได้แก่ เมืองปราจีนบุรี พระรถ (พนัสนิคม) ชลบุรี เพชรบุรี ราชบุรี แพรก (สรรคบุรี) สิงห์บุรี ชัยนาท พรหมบุรี จันทบุรี เป็นต้น ทั้งเมืองหน้าด่านและเมืองชั้นในนี้ถือว่าเป็นหัวเมืองที่อยู่ใกล้เขตพระนครมากกว่าเมืองประเภทอื่น ๆ จึงทำให้การติดต่อเป็นไปได้อย่างง่ายและสะดวก เพราะแม่น้ำทุกสายรวมทั้งทะเลที่บรรดาหัวเมืองตั้งอยู่ล้วนเชื่อมโยงถึงพระนครหรืออยุธยาได้ทั้งสิ้น ซึ่งศาสตราจารย์ โยเนโอะ อิชิอิ ได้พยายามศึกษาจากกฎหมายตราสามดวง แล้วแบ่งเมืองต่าง ๆ เหล่านี้ออกตามลำน้ำต่าง ๆ¹ ดังนี้

1. ลุ่มแม่น้ำป่าสัก ได้แก่เมืองสระบุรี กาฬราณ ชัยบาดาล บัวชุม ท่าโรง (เพชรบูรณ์)
 2. ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาทางด้านเหนือ แบ่งเป็น สายลำน้ำเจ้าพระยา ได้แก่ เมืองอ่างทอง พรหมบุรี สิงห์บุรี ชัยนาท อุทัยธานี มานรรมย์ สายลำน้ำน้อย ได้แก่ อ่างทอง สรรคบุรี ชัยนาท ส่วนทางใต้ ได้แก่ นนทบุรี ปากน้ำ
 3. ลุ่มแม่น้ำลพบุรี ได้แก่ ลพบุรี
 4. ลุ่มแม่น้ำท่าจีน ได้แก่ ท่าจีน นครชัยศรี สุพรรณบุรี
 5. ลุ่มแม่น้ำแม่กลอง ได้แก่ ท่าจีน แม่กลอง ราชบุรี กาญจนบุรี
- ศรีสวัสดิ์ ไทรโยค
6. ลุ่มแม่น้ำบางปะกง ได้แก่ ฉะเชิงเทรา ปราจีน นครนายก

¹โยเนโอะ อิชิอิ. "อาณาเขตของอยุธยาในกฎหมายตราสามดวง," ธรรมศาสตร์. 9(2) : 151 - 152 ; ตุลาคม - ธันวาคม 2522. และแผนที่ 17 แสดงแม่น้ำที่สำคัญและจังหวัดในภาคกลาง.

แผนที่ 17 แสดงแม่น้ำลำคลองสำคัญในภาคกลาง

ที่มา : คัดแปลงจากแผนที่ประกอบอักษรานุกรมภูมิศาสตร์ไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน

โดยกรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ

7. เขตชายทะเลอ่าวไทย แบ่งเป็นด้านชายฝั่งตะวันออก ได้แก่ ปากน้ำ ชลบุรี บางละมุง และเมืองระยอง ส่วนชายฝั่งด้านตะวันตก ได้แก่ ปากน้ำ เพชรบุรี ปรากฏบุรี และเมืองกุย เมืองเหล่านี้สามารถติดต่อไปยังดินแดนอื่น ๆ ได้ต่อไปอีกด้วย

2.2.2 หัวเมืองชั้นนอก

หัวเมืองชั้นนอก ประกอบด้วยหัวเมืองที่อยู่ไกลออกไปจากราชธานี ไกลจากหัวเมืองชั้นในออกไปอีก บางครั้งเรียกหัวเมืองประเภทนี้ว่าเมืองพระยามหานคร เป็นเมืองที่ตั้งอยู่บนริมฝั่งแม่น้ำสำคัญ และทะเลด้วย เจ้าเมืองมีอำนาจในการปกครองตนเองมากกว่าเมืองชั้นใน ฐานะของเมืองแตกต่างกันตามความสำคัญ ซึ่งศาสตราจารย์ โยเนโอะ อิชิอิ ได้แบ่งออกเป็นเมืองชั้นที่ 1 ชั้นที่ 2 และชั้นที่ 3 ตามลำดับ กล่าวคือ เมืองชั้นที่ 1 ได้แก่

เมืองพิษณุโลก เป็นเมืองที่กำหนดขอบเขตอาณาจักรอยุธยาทางด้านเหนือ มีความสำคัญเปรียบเสมือนค้ำกันทางเหนือ เป็นเมืองที่ตั้งอยู่บนแม่น้ำน่าน ซึ่งต่อกับแม่น้ำเจ้าพระยา อันเป็นเส้นทางสู่ราชธานีได้และยังเป็นเส้นทางสู่เมืองในอาณาจักรล้านนา ล้านช้างได้ต่อไป

เมืองนครศรีธรรมราช มีความสำคัญเช่นเดียวกับเมืองพิษณุโลกแต่อยู่ทางทิศใต้บนแหลมมลายู เมืองตั้งอยู่ริมฝั่งทะเลด้านตะวันตกของอ่าวไทย นอกจากจะเป็นเมืองค้ำกันแล้วยังปกครองไปถึงเมืองอื่น ๆ¹ ได้ดังนี้ คือ ปะหัง ตรัง กานู จันตึนสาย ปัตตานี ไมศาราม คาลนาโฮ บานคา (Banqa) โชโตมุจ (Chotomuj) เพชรบุรี ปันโกราย (Pangoray) เป็นต้น ส่วนเมืองชั้นที่ 2 และ 3 ได้แก่ เมืองสวรรคโลก สุโขทัย กำแพงเพชร เพชรบูรณ์ พิษณุ พิจิตร นครสวรรค์ เมืองเหล่านี้มีมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย แต่เมื่ออยุธยาแผ่อำนาจขึ้นมา เมืองเหล่านี้จึงถูกรวมเข้ากับอาณาจักรอยุธยาต่อมาและมีการติดต่อกับพระนครศรีอยุธยาโดยลำน้ำที่เมืองเหล่านี้ตั้งอยู่ ซึ่งเชื่อมต่อกับแม่น้ำเจ้าพระยาถึงพระนครศรีอยุธยา แต่ไม่สะดวกเท่ากับหัวเมืองชั้นในดังกล่าวแล้ว นอกจากนี้ยังมีเมืองนครราชสีมา

¹พัฒนาพงศ์ ประคัลภ์พงศ์. แหล่งเดิม. หน้า 3.

เมืองตะนาว จันทบุรี ไซยา พัทลุง ชุมพร สำหรับเมืองนครราชสีมาซึ่งเป็นหัวเมือง
กำหนดเขตทางด้านตะวันออกอันติดต่อกับอาณาจักรเขมร เนื่องจากตั้งอยู่ในพื้นที่ดอน การไป
มาติดต่อกับพระนครศรีอยุธยาจึงใช้การเดินบกแล้วมาลงเรือที่สระบุรี โดยมีเส้นทางปากเป็น
เส้นทางคมนาคมต่อถึงพระนครศรีอยุธยา สำหรับเมืองตะนาวเป็นเมืองประจักษ์ของพระราช
อาณาจักรทางด้านตะวันตกมาแต่โบราณ อยู่ริมฝั่งทะเลอันดามัน สามารถติดต่อค้าขายไปถึง
หัวเมืองกุจراتของอินเดีย หัวเมืองมลายูและหัวเมืองในเกาะสุมาตราได้¹

ถัดจากเมืองขึ้นนอกดังกล่าวจะถึงเมืองประเทศราช ได้แก่ ดินแดนของชนต่างชาติ
ต่างภาษาที่อยู่ใกล้เคียงกับอาณาจักรอยุธยา มีเจ้านายของชนชาตินั้นปกครองเองตามจารีต
ประเพณีของเมืองนั้น ต้องปฏิบัติตามกฎของอยุธยา ซึ่งได้แก่ การตั้งเจ้าเมืองต้องทูลขอให้
พระเจ้าแผ่นดินที่กรุงศรีอยุธยาทรงแต่งตั้ง ต้องถวายต้นไม้เงินต้นไม้ทองกับเครื่องราชบรรณาการ
มีกำหนด 3 ปีต่อครั้ง เช่น เมืองศรีสัตนาคนหุต เชียงกราน เชียงแสน เชียงรุ่ง เชียงจาย
แสนหวี แพร่ น่าน มะละกา มลายู² แม้ว่าเมืองดังกล่าวจะไม่ได้อยู่ในบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยา
แต่ก็มีระบบลุ่มน้ำที่ช่วยติดต่อถึงกันได้ซึ่งบางครั้งต้องใช้ในการเดินทางบกด้วย แต่มองเห็นได้ว่า
เมืองเหล่านี้จะถูกเมืองพิษณุโลก นครศรีธรรมราช นครราชสีมา ตะนาวศรี ปกครองดูแล
แทนราชธานี ซึ่งจะมีระบบลุ่มน้ำ ทะเล ซึ่งกล่าวมาแล้วช่วยให้เกิดการประสานระหว่าง
เมืองราชธานี หัวเมืองขึ้นใน หัวเมืองขึ้นนอก และประเทศราชได้ในที่สุด

ฉะนั้นจึงกล่าวโดยสรุปว่า แม่น้ำลำคลองช่วยทำให้เกิดการติดต่อไปมาประสานประโยชน์
ระหว่างหัวเมืองกับราชธานีได้เป็นอย่างดี โดยราชธานีสามารถใช้แม่น้ำลำคลองติดต่อปกครอง
ดูแลไปถึงหัวเมืองขึ้นใน ขึ้นนอก ตลอดจนประเทศราช จึงเกิดการโยกอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง
ได้อย่างดียิ่ง สามารถควบคุมหัวเมืองได้อย่างรัดกุมและทั่วถึง ทำให้เกิดประโยชน์ต่าง ๆ กับ
กรุงศรีอยุธยาดังนี้

¹เมืองเคะห์ บาเซ เบตร์ เป็นต้น

²ณรงค์ พ่วงพิศ. แหล่งเดิม. หน้า 38. อ้างจาก กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1.

2.2.4 ประโยชน์จากการโยงอำนาจเข้าสู่ส่วนกลางมีหลายด้าน คือ

ก. ความปลอดภัยของราชอาณาจักร การปกครองโดยมีศูนย์กลางอยู่ที่ พระนครศรีอยุธยาแล้วใช้ระบบลัทธิเป็นปัจจัยสำคัญในการช่วยควบคุมบังคับบัญชาไปถึงหัวเมือง ได้อย่างรัดกุม มีความพยายามใช้วิธีการสอดแนมจากเจ้าเมืองในระดับต่าง ๆ เมืองใหญ่ดูแล เมืองเล็ก ๆ พยายามลดอำนาจของพระราชวงศ์และขุนนาง ทำให้อำนาจของกษัตริย์สูงสุด ในการบังคับบัญชา และวางนโยบายในการบริหารแต่เพียงผู้เดียว ปลอดภัยจากหัวเมืองชั้นใน เพราะการอยู่ใกล้ราชธานีรวมทั้งการมีระบบลัทธิอยู่มากจึงทำให้การติดต่อเป็นไปได้อย่าง รวดเร็ว แม้เมื่อมีกบฏเกิดขึ้น เช่น กบฏยามพิเชียร¹ กบฏธรรมเถียร กบฏญวกว้าง² ระบบลัทธิได้ถูกฝ่ายกบฏใช้ทั้งเพื่อการเคลื่อนไหวและการกระจายข่าวเพื่อหาแนวร่วม แต่ฝ่ายปกครองก็ส่งกำลังไปตามลัทธิด้วย เพื่อปราบปรามจนได้ผลสำเร็จ ความไม่ปลอดภัย ของราชบัลลังก์หรือราชธานีมักเกิดจากพระราชวงศ์และขุนนางในราชธานีทั้งสิ้น รวมทั้งการส่ง ราชวงศ์ไปปกครองหัวเมืองด้วย ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับลักษณะเฉพาะขององค์พระมหากษัตริย์ด้วย เช่น อ่อนแอ พระชนมายุน้อย เป็นต้น

ข. เพิ่มรายได้ให้แก่ราชธานี ระบบลัทธิทำให้การปกครองโยง เข้าสู่ราชธานีมากขึ้น พร้อมกันนั้นระบบลัทธิยังเปรียบเสมือนเส้นทางที่ทำให้รายได้จากส่วน ภูมิภาคไหลเข้าสู่ราชธานี ด้วยระบบการเก็บส่วย³ โดยราชธานีสามารถควบคุมการเก็บส่วย จากเจ้าเมืองได้รัดกุมขึ้น ดังนั้นเจ้าเมืองที่จะฉ้อราษฎร์บังหลวงจึงทำได้ยากขึ้น ทั้งนี้ราชธานี มีระบบควบคุมและตรวจสอบได้โดยส่งข้าราชการจากส่วนกลางไปอยู่ในหัวเมืองนั้น ๆ หลาย ตำแหน่ง เช่น ยกกระบัตร ปลัดเมือง เป็นต้น ฝ่ายราชธานีจะนำส่วยที่ได้จากหัวเมือง ส่วนหนึ่งไปขายเป็นสินค้าให้ชาวต่างชาติ เช่น ข้าวเปลือก ข้าวสาร ไม้ฝาง ดีบุก

¹กบฏนี้เกิดในรัชกาลพระมหาธรรมราชา (พ.ศ. 2112 - 2133) ปี พ.ศ.ยังระบุ แนนอนไม่ได้ จึงถือตามพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐไปพลางก่อน คือ พ.ศ. 2124

²กบฏ 2 ครั้งนี้เกิดในรัชกาลพระเพทราชา (พ.ศ. 2231 - 2246) ไม่สามารถ ระบุปี พ.ศ.ที่แน่นอนได้ กล่าวเพียงว่าเกิดในตอนต้นรัชกาลเท่านั้น

³ส่วย หมายถึง หางข้าว สิ่งของจากไพร่ส่วย เครื่องบรรณาการ.

ตะกั่ว กลือสินเธาว์ และรังนก เป็นต้น ทำให้การค้าทั้งภายในและภายนอกขยายตัวมากขึ้น จึงทำให้รายได้มาจากการเก็บภาษี อากรต่าง ๆ ตามมาอีกมากมาย

ค. การเกณฑ์แรงงานเพื่อป้องกันและทํานุบำรุงราชธานี ระบบลําน้ำช่วยย้ําการควบคุมกำลังคนโดยระบบรับราชการที่เรียกว่า "เข้าเดือนออกเดือน" โดยไพร่ต้องให้แรงงานกับราชการปีละ 6 เดือน ระบบลําน้ำก็จะมีผลสำคัญในฐานะใช้เป็นเส้นทางเข้าสู่ราชธานี และการส่งข้าราชการจากราชสำนักไปปฏิบัติราชการในหน้าที่ต่าง ๆ นอกเหนือจากการรบในหัวเมือง เช่น เจ้าหน้าที่ยกกรมพระสุรัสวดี¹ เจ้าหน้าที่ยกตุลศตมภ์ทั้ง 4 เป็นต้น การเกณฑ์แรงงานส่วนหนึ่งเข้ารับราชการในพระองค์ ทําทุอย่างที่ต้องประสงค์ให้ทํา ส่วนหนึ่งต้องถูกใช้ทํานานโยธาต่าง ๆ และอีกส่วนทํานานรับใช้ขุนนาง² จึงเท่ากับว่าระบบลําน้ำช่วยให้การเกณฑ์แรงงานเป็นไปได้อย่างกว้างขวางและรัดกุมมากขึ้น จนราษฎรเกิดความไม่พอใจในบางรัชกาล จนเกิดเป็นกบฏที่กล่าวแล้ว ซึ่งกบฏทั้งสามล้วนมีพวกไพร่เป็นหัวหน้า และไพร่เป็นกำลังสนับสนุนที่สำคัญ และมักเกิดขึ้นหลังจากที่บ้านเมืองได้ผ่านเหตุการณ์วิกฤต เช่น สงครามระหว่างอาณาจักรอยุธยากับพม่า พ.ศ. 2112 และการจลาจลในปลายสมัยสมเด็จพระนารายณ์ เป็นต้น รวมทั้งเกิดการหลบหนีการเกณฑ์แรงงานดังกล่าว อันเป็นผลให้อาณาจักรอ่อนแอจนขาดกำลังต่อสู้ข้าศึกได้

ฉะนั้นระบบลําน้ำอันเป็นปัจจัยสำคัญที่ช่วยย้ําการปกครองแบบโยงอำนาจเข้าสู่ส่วนกลาง (Centralization) เป็นไปได้อย่างรัดกุมที่สุด อำนาจของราชธานีเข้าไปสัมพันธ์กับส่วนภูมิภาค ทำให้ราชธานีได้รับประโยชน์ทางด้านความมั่นคงมากขึ้น รายได้แผ่นดินเพิ่มขึ้น ทว่าก็อาจก่อให้เกิดผลเสียทางอ้อมได้ เพราะประชาชนถูกกดขี่ทั้งแรงงานและทรัพย์สินมากขึ้น อันเป็นเหตุอันน่าให้เกิดการหลบเลี่ยงจากการถูกเกณฑ์แรงงานไพร่ ทำให้มีแรงงานน้อยไม่สามารถป้องกันคูเมืองอันเป็นปราการสำคัญที่ต้องสู้กับข้าศึกได้ ในที่สุดอาณาจักรอ่อนแอและขาดความมั่นคง จนต้องเสียให้กับศัตรูจนอาณาจักรอยุธยาต้องล่มสลายไป

¹มีหน้าที่คือการจัดทํานานย้ํา เร่งรัดตรวจตราให้ผู้บังคับกรมต่าง ๆ ขนขยายหาคนมาขึ้นทะเบียน รวมทั้ง เป็นพนักงานกะเกณฑ์พลในเวลาที่มีการทัพศึก

ระบบลำนํ้าในฐานะ เส้นทางเศรษฐกิจของอยุธยา

อยุธยาเป็นเมืองที่คนจีนเรียกว่า "เสียน" ซึ่งคงจะมาจากคำว่า สยาม ส่วนชาวอาหรับเรียกว่า ซาริเนา¹ (Sarnau / Sar-i-nau) ซึ่งอาจแปลได้ว่าเป็นเมืองใหม่ หรืออีกความหมายหนึ่งว่าเมืองแห่งนาва ในขณะที่ยังไม่อาจชี้ชัดได้ว่าความหมายใดเป็นความหมายที่ถูกต้อง แต่ความหมายทั้งสองก็ได้สะท้อนให้เห็นภาพของอยุธยา กล่าวคือถ้าอยุธยามีความหมายว่าเป็นเมืองแห่งนาва ก็จะทราบว่าสภาพแวดล้อมของอยุธยามีระบบแม่น้ำตลอดเป็นเครือข่ายเชื่อมโยงทั้งในพระนคร และระหว่างพระนครกับชานเมือง มีเรือแพสัญจรไปมาคับคั่ง แต่ถ้ากล่าวถึงความหมายที่ว่า อยุธยาเป็นเมืองใหม่ก็ดูสมเหตุผลเพราะเป็นเมืองที่สืบเนื่องมาจากเมืองอโยธยาและ เพิ่งจะสถาปนาเป็นราชธานีในปลายพุทธศตวรรษที่ 19 แม้ว่าอยุธยาจะเป็นเมืองที่ปรากฏตัวขึ้นอย่างช้า ๆ ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง แต่ดินแดนแห่งนี้เป็นแหล่งชุมชนที่มีความเจริญมาก่อนแล้ว ถึงแม้ว่าสภาพทางกายภาพของอยุธยาจะเป็นที่ลุ่มมีน้ำขังเกือบทั้งปี ทว่าพื้นที่ซึ่งเกิดจากการทับถมของตะกอนปากน้ำเป็นดินแดนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำเจ้าพระยา (Chao Phraya Delta) ก็มีความอุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การเพาะปลูก ดังนั้นจึงมีผู้คนเข้ามาตั้งถิ่นฐานแล้วพยายามปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อมโดยการสร้างบ้านเสาสุงหรืออาศัยอยู่ในเรือนแพ รู้จักปลูกข้าวพันธุ์ขึ้นน้ำ² (Floating Rice) และพืชผลอื่น ๆ ซึ่งได้ผลผลิตดีกว่าพื้นที่ดินที่เป็นที่ดอน³ ระบบลำนํ้าจึงเป็นปัจจัยที่ช่วยสนับสนุนให้อยุธยามีลักษณะ เป็นอาณาจักรทางการเกษตร ในเวลาต่อมาเมื่ออยุธยามีความมั่นคงอันเนื่องมาจากการปกครอง ที่เป็นระบบ จึงมีผู้คนจากชุมชนอื่นเข้ามาตั้งถิ่นฐาน⁴ ทากั้

¹ดิเรก กุลสิริสวัสดิ์. สาเกตนิพนธ์สมัยอยุธยา. 2527. หน้า 27.

²Yoneo Ishii. op.cit. p. 26.

³ธีเอการุ ทานาเบ้. "การชลประทานเพื่อการเกษตรในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย," ธรรมศาสตร์. 5 : 2(172) ; ตุลาคม 2518 - มกราคม 2519.

⁴Yoneo Ishii. op.cit. p. 26.

ชุมชนซึ่งเป็นที่ตั้งของราชธานีอยุธยาเติบโตขึ้นเรื่อย ๆ นอกจากนี้อยุธยายังมีลักษณะของที่ตั้ง ซึ่งเป็นศูนย์กลาง สามารถควบคุมดินแดนทั้งสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาและสาขา รวมทั้งเส้นทางไปสู่ทะเล โดยมีแม่น้ำหลายสายตลอดจนลำคลองธรรมชาติและคลองที่ขุดเชื่อมต่อกับทะเล ทำให้อยุธยาสามารถติดต่อกับต่างชาติได้สะดวกเช่นเดียวกับชาวต่างชาติที่เดินทางเข้ามาค้าขายกับอยุธยา ในสมัยอยุธยาตอนต้นก่อนที่ชาวยุโรปจะเดินทางเข้ามายังอยุธยา ชาวต่างชาติที่พำนักอยู่ในราชธานีจำนวนมากได้แก่ คนจีน นอกจากนี้มีพวกที่มาจากอินเดีย อาหรับ เปอร์เซีย และจากหัวเมืองมลายู คนต่างชาติเหล่านี้มีจุดมุ่งหมายส่วนใหญ่ว่าเพื่อการติดต่อค้าขาย¹ ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าอยุธยาเป็นอาณาจักรแห่งการค้าด้วย การที่อยุธยาเป็นทั้งอาณาจักรเกษตรที่มีพืช ผลอุดมสมบูรณ์และสามารถทำการค้าติดต่อกับต่างประเทศได้อย่างกว้างขวาง² ก็เนื่องมาจากมีระบบชลประทานที่ดี ดังจะได้อธิบายเพิ่มเติมดังนี้

1. อยุธยาในฐานะที่เป็นอาณาจักรเกษตรกรรม

ที่ราบอันกว้างขวางในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ซึ่งเป็นที่ตั้งของราชธานีอยุธยาอุดมไปด้วยข้าวปลาอาหารและได้ทำการเพาะปลูกพืชผลดังนี้

1.1 ข้าว

อาหารหลักของคนเฒ่าไทยคือข้าว คนอยุธยารับประทานข้าวเจ้า ข้าวที่ปลูกในบริเวณที่ราบแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างจะปลูกในที่ลุ่ม (Backswamp) ซึ่งอยู่ถัดจากหมู่บ้านไปทางด้านหลัง นอกจากนี้ยังรู้จักคัดเลือกพันธุ์ข้าวเจ้าที่เหมาะสมในการปลูกในที่ลุ่มสามารถเจริญเติบโตในปริมาณน้ำสูงที่ท่วมท้องทุ่งในฤดูน้ำหลากทุกปี ปัจจุบันเรียกพันธุ์ข้าวนี้ว่าพันธุ์ข้าวขึ้นน้ำ (Floating Rice) ซึ่งพ่อค้าริวกิวบรรทุกไว้ว่าเป็นข้าวพันธุ์พิเศษ ซึ่งที่จริงแล้วข้าวชนิดนี้

¹ประชมพงศาวดาร ภาค 75 - 77 (เล่ม 47). หน้า 155 - 156.

²พัฒนาพงศ์ ประคัลภ์พงศ์. แหล่งเดิม. หน้า 3 - 6.

ปลูกอยู่ที่บ้านที่ลุ่มของภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เช่น ที่ราบลุ่มแม่น้ำโขง แม่น้ำแดง แม่น้ำอิรวดี รวมทั้งแม่น้ำเจ้าพระยาด้วย ชาวชนดินนั้นนอกจากจะปลูกบริเวณฐานพระนครศรีอยุธยาแล้วยังปลูกในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา บริเวณเมืองสุพรรณบุรี อ่างทอง แพรก อินทร์บุรี พรหมบุรี สิงห์บุรี เป็นต้น มากกว่าทางด้านแม่น้ำป่าสัก เช่น ที่เมืองลพบุรี สระบุรี ซึ่งเป็นที่ดอนมากกว่า การปลูกข้าวในระยะแรกเป็นการปลูกเพื่อเก็บไว้บริโภคภายในครอบครัว และเสียภาษีที่บ้านเมือง เรียกว่า "ภาษีทางข้าว"¹ ถ้าเหลือกินเหลือใช้ก็จะใช้วิธีแลกเปลี่ยนข้าวกับสินค้าอื่น ๆ ต่อมาได้มีหลักฐานว่าอยุธยาเริ่มส่งข้าวเป็นสินค้าออกไปขายในเกาะชวา เมืองปัตตาเวีย² ซึ่งรับซื้อโดยบริษัทอีสต์อินเดียตะวันออก ของฮอลันดา (V.O.C) ซึ่งเป็นเหตุการณ์ในพุทธศตวรรษที่ 23 ต่อมาในพุทธศตวรรษที่ 24 อยุธยาได้ส่งข้าวไปขายยังเมืองจีน เนื่องจากขณะนั้นจีนประสบปัญหาการขาดแคลนข้าว ซึ่งมีผลมาจากการที่ประชากรเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว การที่อยุธยามีปริมาณข้าวอย่างพอเพียง กบฏชาวนาหรือที่เรียกว่ากบฏไพร่ที่เกิดขึ้นจึงไม่ได้มีสาเหตุจากความอดอยาก ดังเช่นที่เกิดขึ้นในประเทศจีนหรือในยุโรป ซึ่ง แชรวาส บันทีกเกี่ยวข้องกับคนอยุธยาไว้ว่า คนที่ต้องขอทานเขากันคือคนทุพพลภาพและนักโทษ ซึ่งถือว่าเป็นเรื่องที่เคราะห์ร้ายมาก³

การปลูกข้าวในบริเวณที่ราบลุ่มมีน้ำท่วมขัง มักจะทํานานว่าซึ่งต้องอาศัยน้ำมาก เกษตรกรจะได้น้ำจากน้ำฝนและน้ำท่วมขัง เป็นการทํานาปีละครั้ง โดยจะเริ่มลงมือไถนา เรียกว่าไถตะ เมื่อไถน้ำฝนพรมดินให้ชุ่มชื้นบ้างแล้วจึงไถอีกครั้งเรียกว่า ไถแปล แล้วจึงลงมือทํานานข้าว กิจกรรมดังกล่าวจะทํานาในระยะประมาณเดือน 5 - 7 (เมษายน - มิถุนายน) เมื่อฝนตกปริมาณเพียงพอข้าวก็ก่เริ่มงอกงามขึ้น หากเป็นข้าวเบาจะใช้เวลาเพียง 3 เดือนก็เก็บเกี่ยวได้ (ประมาณเดือนสิงหาคม - กันยายน) ถ้าเป็นข้าวกลางใช้เวลาประมาณ 4 เดือน จึงเก็บเกี่ยวได้ และถ้าเป็นข้าวหนักซึ่งออกรวงช้าที่สุด ใช้เวลาเติบโต 6 เดือน

สูง

¹ ทรินิตี ลีปัดตะ และพรนิภา พุดินารากร. "ข้าว : ไร่ปลายอยุธยา พ.ศ. 2199 - 2310," ข้าวไพร่-ข้าวเจ้าของชาวสยาม. 2531. หน้า 136.

² พลับพลึง มูลศิลป์. ความสัมพันธ์ไทย - ฝรั่งเศสสมัยอยุธยา. 2523. หน้า 10.

³ นิโกลาส์ แชรวาส. ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม. 2506. หน้า 131.

จึงเก็บเกี่ยวได้ ข้าวเบาจะเก็บเกี่ยวในระยะเวลาตรงกับเทศกาลสารทไทย ข้าวกลางเก็บเกี่ยวในเวลากลางปี (เดือน 11 - 12 หรือตุลาคม - พฤศจิกายน) ซึ่งตรงกับระยะเทศกาลออกพรรษา ทอดกฐิน และลอยกระทง ส่วนข้าวหนักเก็บเกี่ยวได้ในระยะเวลากว่าสิ้นปี จึงเรียกขานาปี¹ และเป็นข้าวที่นิยมปลูกมากกว่าสองประเภทแรก เพราะให้ผลผลิตดีกว่า และสามารถเก็บเกี่ยวได้ในเวลาที่เหมาะสมแล้ว ระยะเวลาของการปลูกข้าวตั้งแต่เริ่มแรกจนถึงเวลาเก็บเกี่ยวนั้นเป็นวงจรที่กระทำกันเช่นนี้ทุกปีมาช้านาน จึงเป็นความสัมพันธ์ของการดำเนินชีวิตอันก่อให้เกิดวัฒนธรรมประเพณีต่าง ๆ ดังจะกล่าวถึงรายละเอียดในบทต่อไป

1.2 ผลไม้

กลุ่มซึ่งมีน้ำแซ้ง เก็บทุกปีนั้นเป็นอุปสรรคต่อการปลูกพืชผักและผลไม้ แต่ในข้อเท็จจริงแล้วสองฝั่งของแม่น้ำลำคลองจะเป็นที่ดอนซึ่งเรียกว่าเป็นคันดินธรรมชาติ (Natural Levee) ซึ่งอำนวยการระบายน้ำให้คนในสมัยอยุธยาที่มีที่ดอนสำหรับสร้างที่อยู่อาศัย และปลูกพืชผักผลไม้ ดังนั้นการตั้งถิ่นฐานของอยุธยาจึงเป็นลักษณะการตั้งถิ่นฐานตามเส้นทางคมนาคม² (Linear or String Settlement) โดยกระจายเป็นแนวไปตามสองฝั่งแม่น้ำลำคลอง คันดินธรรมชาติที่ใช้เป็นที่ปลูกผักผลไม้ต่าง ๆ หากให้คนอยุธยาสมัยนั้นมีผลไม้บริโภคตลอดปี ดังปรากฏอยู่ในบันทึกของ เดอ ลาลูแบร์ ว่า มีสวนผลไม้อยู่ทั่วไปตั้งแต่เมืองบางกอกกระจายไปตามลำน้ำจนถึงตลาดขวัญ³ (จังหวัดนนทบุรี) ผลไม้ ได้แก่ ส้ม ทุบิม แดง (โม) กล้าย หนาม - พลุ ฝรั่ง ขุนน มังคุด ทุเรียน มะม่วง มะขาม อ้อย สับปะรด มะพร้าว⁴ แอ้วหน่า และมะละกอ⁵ เป็นต้น ซึ่งเป็นผลไม้ที่คนไทยนิยมบริโภคมาจนถึงปัจจุบัน

¹ขุนวิจิตร มาตรา. สองฝั่งลำน้ำเจ้าพระยา. 2509. หน้า 23.

²อภิศักดิ์ โสมอินทร์. ภูมิศาสตร์ชนบท. 2522. หน้า 35.

³พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์. จดหมายเหตุลาลูแบร์ เล่ม 1. 2505. หน้า 11, 99 - 103.

⁴เดอ ลาลูแบร์. พระราชอาณาจักรสยาม เล่ม 2. 2510. หน้า 89 - 97.

⁵นิกรลาส แชรแวงส. แหล่งเดิม. หน้า 19 - 21.

การทาสวนในบริเวณนี้ยังคงทำต่อมา ดังปรากฏในกฎหมายที่ระบุถึงเมืองที่
ข้าหลวงออกไปรับวัดสวนเพื่อเรียกเก็บอากร ได้แก่กรุงเทพฯ นนทบุรี นครเขื่อนขันธ์
สมุทรปราการ นครชัยศรี ละโว้เมืองเก่า นครบุรี สมุทรสงคราม ราชบุรีและเพชรบุรี
และระบุถึงต้นไม้ที่ต้องเสียอากรได้แก่ หมาก พลู มะพร้าว มะปราง มะม่วง ทุเรียน
มังคุด และลางสาด

1.3 พืชและสัตว์น้ำที่ใช้เป็นอาหาร

คนไทยมักจะพูดคำสรวลของคำว่า กินข้าว คือ "กินปลา" แสดงว่านอกจาก
ข้าวแล้วปลาก็คืออาหารที่ใช้รับประทานเป็นกับข้าวในชีวิตประจำวัน ในบริเวณแม่น้ำเจ้าพระยา
และที่ราบลุ่มภาคกลางจะมีปลาชนิดนานาชนิด เช่น ปลาเทโพ เทพา นวลจันทร์ กราย
อ้ายบ้า หนวดพราหมณ์ เนื้ออ่อน สังกะวาด สวาย¹ ปลาไหล ปลาอุบ ปลากะตัง²
ปลาช่อน³ เป็นต้น นอกจากนี้ยังมี กุ้ง หอย ปู กบ เป็นอาหารอีกด้วย ดังนั้นได้ดูบ้าน
ซึ่งปลูกอยู่ริมแม่น้ำคลองจะมีเครื่องมือจับปลา เช่น สั้งแห ลอบ เบ็ดเก็บไว้ สัตว์น้ำ
ที่จับได้ถ้ามีจำนวนมากก็จะนำไปขายที่ตลาด เอกสารสมัยอยุธยาตอนปลายระบุว่ามีการขาย
ปลาหมอเกราะ⁴ หรือนำปลามาทำเป็นปลาแห้ง ปลาดุกแห้ง (ปลาเค็ม) ทาปลาร้า⁵

1เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร. ประชุมกาพย์เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร. 2469. หน้า 8 - 9.

2พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์. แหล่งเดิม. หน้า 149.

3นิโกลาส์ แชรแวล. แหล่งเดิม. หน้า 8.

4ปรีดา ศรีชลาลัย. "คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม เอกสารจากหอหลวง,"
แถลงงานประวัติศาสตร์เอกสารโบราณคดี. 3(2) : 59 ; มกราคม 2512. ปลาหมอมี
2 ชนิด คือ ปลาหมอไทย จะมีลำตัวยาว และปลาหมอเกราะ ซึ่งภาษาท้องถิ่นเรียกว่า
ปลาหมอกอ ปลาหมอข้างเขี้ยว ปลาหมอไค้ มีลักษณะคล้ายปลานิลแต่สีอ่อนกว่า จากการ
สัมภาษณ์ นางบรรจง พันปี อายุ 63 ปี ชาวบ้านหน้าโคก อำเภอฟักน้ำ จังหวัดพระนครศรี
อยุธยา เมื่อวันที่ 1 มกราคม 2534.

5พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์. แหล่งเดิม. 151.

ไว้รับประทานตลอดทั้งปี ส่วนพืชที่ใช้เป็นอาหาร ได้แก่ ผักบุ้ง ผักกระเฉด สายบัว ซึ่งหาได้ในบริเวณที่อยู่อาศัย

ในบริเวณชานพระนครศรีอยุธยา มีท้องทุ่งที่ใช้ปลูกข้าวที่สำคัญคือ ทุ่งลุ่มพลี ทุ่งภูเขาทอง ทุ่งแก้ว ทุ่งขวัญ ทุ่งประเซด ทุ่งปากกราม และทุ่งหันตรา ซึ่งอยู่ตรงบริเวณด้านเหนือ ด้านตะวันตก และด้านตะวันออก นอกเกาะเมือง ที่ราบเหล่านี้จะเป็นที่ตั้งของหมู่บ้านชานาซึ่งมีความอุดมสมบูรณ์ด้วยอาหารและผลไม้ เป็นหมู่บ้านที่พึ่งพาตนเองได้และมีความเกาะเกี่ยวกันในด้านความสัมพันธ์ทางเครือญาติ มีการนับถือผี¹ โสยศาสตร์ และพุทธศาสนา แต่หมู่บ้านชานาเหล่านี้ไม่ใช่เป็นชุมชนปิดตั้ง เช่นหมู่บ้านชานานานที่ดอนหรือหุบเขา เพราะสามารถเดินทางไปมาติดต่อชุมชนชานาอื่น ๆ และกับราชธานี โดยใช้เรือเป็นพาหนะไปตามลำน้ำคลอง ทั้งยังสามารถเดินทางไกลออกไปใต้ราบเท่าที่มีแม่น้ำคลองเชื่อมโยงต่อกันไป

2. อยุธยาในฐานะที่เป็นอาณาจักรทางการค้า

อยุธยาตั้งอยู่ไม่ไกลจากทะเล มีแม่น้ำเจ้าพระยาที่ช่วยให้เดินทางล่องเรือไปถึงปากน้ำเจ้าพระยาได้สะดวก จึงปลอดภัยจากการโจมตีของโจรสลัด ซึ่งแตกต่างจากเมืองที่ตั้งอยู่ริมทะเล ดังเช่นมะละกา พ่อค้าชาวต่างชาติพากันเข้ามาค้าขาย และอยุธยามีการปกครองที่มีประสิทธิภาพเพราะเป็นแบบศูนย์รวมอำนาจ จึงทำให้เกิดความเข้มแข็งได้เป็นอย่างดี อันเป็นปัจจัยในการสนับสนุนการค้าขายให้เจริญขึ้นอย่างรวดเร็ว อยุธยามีอาณาเขตที่กว้างขวางจรดดินแดนหัวเมืองมอญ ล้านนา เขมร เป็นต้น จึงทำให้มีสินค้าจากที่ต่าง ๆ เข้าสู่พระนครอย่างหลากหลาย เพื่อผลประโยชน์ด้านการค้าขายเป็นสำคัญ อยุธยาจึงตั้งพระคลังสินค้าเพื่อทำหน้าที่ด้านติดต่อค้าขายกับพ่อค้าต่างชาติ และยังทำหน้าที่จัดเรือสำเภาลงบรรทุกสินค้าไปขายยังดินแดนอื่น ๆ เหตุผลดังกล่าวจึงทำให้อยุธยาสลายเป็นอาณาจักรการค้า กล่าวได้ดังนี้

¹ เช่น การไหว้ผีบรรพบุรุษในพิธีแต่งงาน การไหว้ผีประจำตระกูลที่เรียกว่า "ผีหม้อ" และ "ผีโพง" ของชาวบ้านในบางท้องถิ่นของอำเภอผักไห่ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา และในอำเภอวิเศษไชยชาญ จังหวัดอ่างทอง.

2.1 การค้าภายในราชธานี

ภายในราชธานีเป็นบริเวณที่มีตลาดอยู่มากทั้งแนวคลองจากด้านเหนือไปสู่ด้านใต้ และจากตะวันออกไปสู่ตะวันตกจึงทำให้คลองมีหน้าที่เหมือนถนนในกรุงเทพฯ ปัจจุบันซึ่งทำให้ประชาชนไปมาค้าขายตามตลาดซึ่งมีอยู่เป็นจำนวนมากและติดต่อถึงกันได้อย่างสะดวก ตลาดในสมัยอยุธยาตอนต้นน่าจะอยู่แถวย่านคนจีนบริเวณปากคลองมะขามเรียง (ในโก) และบริเวณวัดพนัญเชิง ส่วนตลาดในสมัยอยุธยาตอนกลางน่าจะขยายออกไปอยู่ตามย่านชาวต่างชาติ ซึ่งอาศัยอยู่คือ ด้านใต้ของอยุธยา บริเวณฝั่งขวาของแม่น้ำเจ้าพระยา มีหลักฐานทำให้ทราบได้อย่างแน่นอนว่าอยุธยาตอนปลายมีตลาดอยู่เป็นจำนวนมาก ในศกให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมได้แบ่งตลาดในสมัยนั้นเป็น ตลาดบก และตลาดเรือ¹ (น้ำ)

บริเวณตลาดน้ำที่ขนาดใหญ่มีอยู่ 4 แห่ง คือ ที่บางกะจะ หน้าวัดพนัญเชิง ปากคลองคูจาม ปากคลองคูไม้ร้อง ปากคลองวัดเค็ม (วัดอโยธยา) ตลาดน้ำเหล่านี้มีความสัมพันธ์กับตลาดบกและตลาดที่อยู่ในเกาะเมืองด้วย เช่น ตลาดน้ำปากคลองคูไม้ร้องจะสัมพันธ์กับตลาดบกบริเวณสองฝั่งคลองสระบัว² (ทุ่งแก้ว ทุ่งขวัญ) ซึ่งอยู่ทางด้านเหนือของคลองเมืองใกล้ ๆ กับวัดหน้าพระเมรุ ในบริเวณตรงข้ามซึ่งเป็นเกาะ เมืองก็มีคลองจะโกร (คลองท่อ) คลองขวาง คลองประตูข้าวเปลือก ซึ่งเชื่อมต่อไปได้ตลอดทำให้มีการติดต่อเข้าถึงชุมชนภายในเมืองซึ่งมีย่านขายของต่าง ๆ เช่น ย่านคนจีนที่บ้านสามม้าบริเวณปากคลองในโก (มะขามเรียง) ด้านใต้ซึ่งเป็นแหล่งผลิตและจำหน่ายสินค้าเครื่องหยาบ เครื่องโลหะ และยังติดต่อไปถึงตลาดน้ำบางกะจะ ได้ เชื่อมต่อไปถึงตลาดวัดเกาะแก้ว ตลาดปากคลองข้าวสาร เป็นต้น สิ่งของที่ตลาดบกตลาดน้ำในคันเหนือเกาะเมืองผลิตและจำหน่าย ได้แก่ สกตน้ำมันจากลูกกะเบา สารโรง ถั่ว การทำสวนประกอบต่าง ๆ ที่ใช้ปลูกบ้าน หล่อเหล็กให้เป็นเครื่องใช้ครัวเรือน ปั้นอุปกรณ์เครื่องใช้ในครัวเรือน นาสั่งของที่ใช้เป็นอุปกรณ์กินหมาก เลื่อยไม้ ทำแป้งกะแจะ นี้อบ ทำตะปู ทำกระดาดช้อย เป็นต้น ดังจะเห็นได้จากตาราง 5 ดังนี้

¹ปรีดา ศรีชลาลัย, แหล่งเดิม, หน้า 55.

²เช่น ตลาดแหลมคลองมหา วัดขุนยวนศาลาปูน คูไม้ร้อง หลังโรงเรือพระที่นั่งวัดตะโกรข้างวัดควายวัดวัว ป่าเหล็กหลังบ้านเขมรโยมพระ วัดครุฑ คลองฝาริมวัดป่าแดง เป็นต้น

ตาราง 5 แสดงความสัมพันธ์ระหว่างตลาดบกและตลาดน้ำ

ตลาดน้ำเอก	ตลาดบกนอกกำแพง	หัวเมืองที่นำสินค้ามาขายที่ราชธานี		
		ตลาดน้ำ	ตลาดบก	ชนิดของสินค้า
ตลาดน้ำบางกะจะ หน้าวัดเจ้าพระนางเชิง (วัดพนัญเชิง)	ตลาดวัดจันทรนาราม หลังวัดกล้วย	พิษณุโลก		น้ำอ้อย ยาสูบ
	ตลาดหลังดึกห้า วิไลนดา	ตาก		ขี้ผึ้ง ครั่ง กายาน
	ตลาดวัดสิงห์หน้าดึกญี่ปุ่น	เพชรบูรณ์		เหล็ก ใต้ หวาย
		หัวเมือง -		น้ำมันยาง เขาสี
		ปากใต้		หนังสัตว์ หน่อ งา
		อ่างทอง		(สี)
		ลพบุรี		น้ำตาลทราย
		อินทร์		น้ำตาลกรวด
		พรหม		สาธู กะมะถัน
		สิงห์ สรรค์		จันทร์แดง
ตลาดปากคลองคูจาม ท้ายสุพรรณ	ตลาดวัดทองถนนสายสอง	สุพรรณ		ข้าวเปลือก
	ตลาดวัดท่าราบหน้าบ้านเจ้าสัวชี			
	ตลาดบ้านปูนวัดเขียนถนนสายสอง			
	ตลาดบ้านจีนปากคลองขุนและครไชย			
	ตลาดบ้านกานลวดช่อง			
	ตลาดบ้านบ่อทรายนอกปากคู			
	ตลาดท่าเรือจาง วัดธรรมมา			

ตาราง 5 (ต่อ)

ตลาดน้ำเอก	ตลาดบกนอกกำแพง	หัวเมืองที่นำสินค้ามาขายที่ราชธานี		
		ตลาดน้ำ	ตลาดบก	ชนิดของสินค้า
ตลาดปากคลองคูไม้ร้อง	ตลาดแหลมคลองมหานาค ถนนบึงพิศย์ ตลาดวัดขุนยวนศาลาปูน ตลาดคูไม้ร้องหลังโรง เรือนพระที่นั่ง ตลาดหน้าวัดตะ ไกรลงมาทำวัด พระ เมรุ ตลาดข้างวัดควายวัดวัว ถนนบ้าน ทาหมื่อ ตลาดป่าเหล็กหลังบ้านเขมรโยมพระ ตลาดวัดครุฑ ตลาดคลองผ้าลายริมวัดป่าแดง หลังวังพักเจ้าลาว ตลาดริมบ้านโรงกูบ หน้าวัดกุฎีทอง ตลาดวัดโรงฆ้อง ตลาดหน้าวัดป่าคนที ตลาดป่าเหล็กท่าโขลง ตลาดวัดมะพร้าวริมบ้านขุนทะเล เล			

ตาราง 5 (ต่อ)

ตลาดน้ำเอก	ตลาดบกนอกกำแพง	หัวเมืองที่นำสินค้ามาขายที่ราชธานี		
		ตลาดน้ำ	ตลาดบก	ชนิดของสินค้า
ตลาดปากคลองวัดเตม (วัดอโยธยา)	ตลาดหน้าวัดพระธาตุหลังชนอนบางหลวง ตลาดลาวเหนือวัดคูหาสวรรค์ ตลาดริมคลองน้ำยา ตลาดป่าปลาเชิงหามบรอ ตลาดหน้าวัดแคลงและวัดตะพานเกลือ ตลาดท่าเรือจำวัดนางชี ตลาดบ้านบาตรวัดพิไชย		นครราชสีมา พระตะบอง	น้ำรัก ขี้ผึ้ง ผ้าตาราง ผ้าสายบัวฯ หนังสือตัว เอ็นสีตัว เนื้อแผ่น ครั่ง ไหม ก้ายาน ดิบ ก หนอง (สีตัว) กระวาน ผ้าปูมแพรววน พลอยแดง ฯลฯ

ที่มา : บริดา ศรีชลาลัย. "คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม เอกสารจากหอหลวง,"

แถลงงานประวัติศาสตร์เอกสารโบราณคดี. 3(2) : 53 - 65 ; 1 มกราคม 2512.

จากตารางที่แสดงความสัมพันธ์ของตลาดทั้ง 2 ประเภทนั้น ทำให้เห็นว่าทั้งตลาดบก และตลาดน้ำทุกที่มีการติดต่อถึงกันได้โดยแม่น้ำสายหลัก 3 สาย ที่ล้อมรอบพระนคร และคลองต่าง ๆ¹ เช่น คลองสระบัว คลองบางซัด คลองบ้านบาตร คลองข้าวสาร คลองคูจาม คลองขุนละครไชย คลองหัวตะพาน ซึ่งเป็นคลองรอบนอกพระนคร คลองประตูข้าวเปลือก คลองฉะไกรใหญ่ คลองฉะไกรน้อย คลองนาไก่ เป็นต้น เป็นคลองภายในพระนคร ราษฎรทั้งในเกาะ เมืองและรอบเกาะ เมืองจึงใช้เรือเป็นพาหนะไปซื้อขายสินค้ากันได้อย่างทั่วถึง นอกจากนี้ยังมีพ่อค้าจากหัวเมืองเหนือ เมืองนครราชสีมา พระตะบอง เมืองปากาใต้ และเมืองในบริเวณใกล้เคียงพระนคร นำสินค้าจากเมืองนั้น ๆ มาขาย เช่น น้ำอ้อย ยาสูบ ชีพิ้ง ครั่ง กะขาน เหล็กต่าง ๆ ไม้ หวาย ชัน น้ำมันยาง เขาและหนังสัตว์ เป็นสินค้าจากหัวเมืองเหนือ ส่วนสินค้าจากเมืองปากาใต้ ได้แก่ มะพร้าว ไม้แสม เปลือกทะเล น้ำตาลทราย น้ำตาลกรวด สาครู กะมะกัน จันท์แดง หวายชนิดต่าง ๆ เป็นต้น

การค้าในเขตพระนครจะใช้เรือและเรือนแพเป็นจำนวนมาก ซึ่งแสดงให้เห็นว่าการค้าขายในแม่น้ำลำคลองเป็นสิ่งสำคัญ เพราะอยุธยาแม่น้ำต่าง ๆ มาก ชาวบ้านจึงอาศัยอยู่ตามริมฝั่งน้ำมีการใช้เรือเป็นพาหนะที่สำคัญของคนอยุธยา

2.2 การค้าระหว่างหัวเมือง

การค้าระหว่างหัวเมืองมีมาตั้งแต่แรกสถาปนาพระนครศรีอยุธยา และพระมหากษัตริย์ก็ได้ให้ความสำคัญมากซึ่งสังเกตจากกฎหมายตราสามดวงหลายมาตรา เช่น พระโอยการลักขณผ้าเมีย²

¹ใช้แผนที่ 18 ประกอบ.

²กฎหมายตราสามดวง. 2521. หน้า 279

มาตราหนึ่ง ทิ้งโคผัวไปราชการ แลไปด้วยกิจธุระค้าขายต่างเมือง อยู่ภายหลัง มีผู้ซื้อขายอันแลพี่น้องแห่งฉัวจับชายผู้นั้นได้ใช้ ทานว่าให้กฎหมายไว้ยังแห่งแห่งสุภาจา เมืองให้รู้ ต่อเมื่อโคผัวมาจากหาความมาให้หาโดยขนาด ถ้าพ่อแม่พี่น้อง ชายผู้เฝ้าค้า ดีพันแห่งชายผู้มีบาดเจ็บใช้ ให้ไหมโดยด่าตีบาดเจ็บ ถ้าถึงตายให้ฆ่าผู้พันแห่งนั้นให้ ตกไปตามกัน*

พระ โอยการทาส

มาตราหนึ่ง เศรษฐีคบตีทาสราษฎรกรมใด ๆ มีทาสมากหลายใช้ไปค้าทางบกทางเรือ ทางเหนือทางใต้หนีไปในสถานที่ใด ๆ ก็ได้ แลทาสนั้นต้องพันภาษ้อยความอยู่ใน กระลาการทางที่จะไปมาหากันได้ แลเจ้าทาสมิรู้อยู่เป็นช้านาน แลมีผู้ไปแก้พันภาษ แลช่วยเอากลางกระลาการ และอยู่จาเนียรนานมาเจ้าทาสพบจะเอาตัวไป แลให้ ผู้แก้พันภาษาเอาสินแก่เจ้าทาสซึ่งช่วยมาจงบเทม แล้วให้มันแต่งเข้าตอกดอกไม้สมทำน ผู้แก้พันภาษ โดยควรแล้วให้ส่งตัวทาสนั้น ให้แก่เจ้าทาสนั้นคืน ถ้าแลทาสนั้นทาสทรัพย์สิ่ง สิ้นสิ่งใดแตกหักทาสให้ใช้ทรัพย์ทำนนั้น¹

การค้าทาสในเจริญรุ่งเรืองโดยลำดับ ขุนวิจิตรมาตรากล่าวว่า² ในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถมีความรุ่งเรืองอย่างมากจนเป็นสาเหตุหนึ่งทำให้เกิดการปฏิรูปการปกครองแผ่นดิน เพราะพ่อค้าราษฎรมีการติดต่อกับเจ้าพนักงาน ด้วยการค้าการภาชีอากรและอื่น ๆ มากขึ้นกว่าเดิม จากนั้นมาการค้าทั้งภายในและต่างประเทศก็เจริญขึ้นเป็นลำดับ โดยมีแม่น้ำ ลาวลง เป็นปัจจัยหลักในการติดต่อค้าขาย

*สะกดตามต้นฉบับ.

¹กฎหมายตราสามดวง. 2521. หน้า 331.

²ขุนวิจิตรมาตรา. ประวัติการค้าไทย. 2516. หน้า 95.

สินค้าจากหัวเมืองจะใช้น้ำเป็นเส้นทาง ขนส่งเข้าสู่พระนครทั้งสิ้น ได้แก่จากหัวเมืองพิษณุโลก¹ มาตามแม่น้ำน่าน แล้วมาตามแม่น้ำเจ้าพระยาต่อเข้าแม่น้ำลพบุรี หรือมาเข้าคลองบางแก้ว (แม่น้ำเจ้าพระยาเดิม) สู่อุทยา (ที่หน้าวัดกล้วยลงถึงปากคลองเกาะแก้ว) สินค้าจากเมืองตากมาตามลำน้ำแม่ปิง ถึงนครสวรรค์เข้าสู่แม่น้ำเจ้าพระยาแล้วเข้าสู่อุทยาทางแม่น้ำลพบุรี ต่อแม่น้ำป่าสัก (ปากคลองสวนพลู) สินค้าจากเมืองเพชรบูรณ์ลงมาตามลำน้ำป่าสัก จนถึงปากคลองสวนพลู สินค้าจากเมืองสวรรคโลกลงมาตามลำน้ำยม ต่อแม่น้ำเจ้าพระยาที่นครสวรรค์ แล้วอาจเข้าทางแม่น้ำลพบุรี หรือทางลำคลองบางแก้วจนถึงอุทยา (หน้าวัดมหาธาตุ)

ส่วนสินค้าจากหัวเมืองปากใต้ เช่น บ้านอ่าวพา บ้านยี่สาร สมุทรสงคราม บ้านแหลม เมืองเพชรบุรี ก็อาจมาได้ทั้งทางปากน้ำเจ้าพระยา ผ่านพระประแดง บางกอกใหญ่ ถึงอุทยา (ท้ายวัดพนัญเชิง) หรือมาทางปากน้ำท่าจีน แล้วมาตามคลองโคกขาม (คลองมหาชัย) ออกเมืองบางกอก (ธนบุรี) แล้วขึ้นมาตามลำน้ำเจ้าพระยา หรือคลองลัดบางกรวย ออกเมืองนนทบุรี ถึงอุทยา (ท้ายวัดพนัญเชิง)

เมืองที่อยู่ใกล้ราชธานี เช่น ชาวเมืองอ่างทอง ลพบุรี อินทร์บุรี พรหมบุรี สิงห์บุรี สรรค์ และเมืองสุพรรณบุรี ขนส่งข้าวเปลือกเข้าสู่อุทยา (เจดีย์สามปลื้มถึงบริเวณวัดใหญ่ชัยมงคล) โดยอาศัยระบบลำน้ำที่มีอยู่จำนวนมาก เช่น แม่น้ำน้อย แม่น้ำลพบุรี และลำคลองต่าง ๆ ที่เป็นทั้งคลองเชื่อมแม่น้ำ คลองลัดแม่น้ำ เข้าสู่อุทยาทางด่านขนอนปากคู และขนอนบางหลวง

รายการสินค้าตามที่ระบุไว้ในหลักฐานดังที่กล่าวมานั้น ส่วนมากจะเป็นของป่าโดยเฉพาะสินค้าจากหัวเมืองเหนือและหัวเมืองเขมร (ดูในตาราง 5) ซึ่งเป็นสินค้าที่พ่อค้าต่างชาติต้องการมาก และส่วนหนึ่งจึงกลายเป็นสินค้าออกด้วย นอกจากนี้ยังมีประเทศราชของอุทยาได้กลายเป็นดินแดนภายใน (hinder land) ที่ส่งส่วยมาให้อุทยา แล้วอุทยาจึงส่งเป็นสินค้าขายต่อไปอีก ส่วยของประเทศราชมีแล้วแต่จะมีการตกลงกัน ซึ่งส่วนมากจะเป็นสิ่งของที่ผลิตขึ้นในเมืองนั้น และเป็นที่ต้องการของอุทยา

¹ ราชบัณฑิต 19 ประกอบ.

2.3 การค้ากับต่างประเทศ

บริเวณที่เป็นกรุงศรีอยุธยา ก่อนหน้าที่จะมีการสถาปนาเมืองแห่งนี้ขึ้น ได้มีหลักฐานว่าเป็นเมืองใหญ่ตั้งที่กล่าวมาแล้ว ชุมชนที่เกิดขึ้นมีลักษณะ เป็นเมืองท่า และมีชุมชนของพ่อค้าจีนด้วย ซึ่งมีหลักฐานทางโบราณคดีปรากฏอยู่ และยังมีตำนานที่เล่ากันถึงเรื่อง เจ้าชายสายน้ำผึ้ง โดยเฉพาะพ่อค้าจีนที่ต้องเข้ามาติดต่อกับละโว้ และสุโขทัย ต้องผ่านบริเวณนี้ด้วย และในทางตรงข้ามพ่อค้าในยุคนั้นจะ ไปจีนก็ต้องผ่านบริเวณนี้ด้วย เพราะอาศัยลำน้ำเจ้าพระยา ลพบุรี ในการติดต่อดังกล่าว จากลักษณะที่เป็นเมืองท่ามาแต่เดิมจึงทำให้อยุธยาเมืองใหม่แห่งนี้เจริญรุ่งเรืองโดยมีรายได้จากการค้าเป็นสำคัญ พระมหากษัตริย์จะหาหน้าที่เป็นพ่อค้าใหญ่¹ ด้วย โดยการแต่งเรือสำเภาบรรทุกสินค้าซึ่งได้มาจากการเก็บส่วยในแผ่นดินส่งไปขายยังต่างประเทศ เช่น จีน ชวา มะละกา เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีพ่อค้าจากต่างประเทศเข้ามาติดต่อดำขายกับอยุธยาด้วย ได้แก่ พ่อค้าจากตะวันออก และจากตะวันตก

2.3.1 การค้ากับพ่อค้าทางตะวันออก

พ่อค้าที่มาจากตะวันออก เช่น จีน เปอร์เซีย อาหรับ อินเดีย ญี่ปุ่น เป็นต้น พ่อค้าเหล่านี้จะค้าขายกันอย่างกว้างขวางในทะเลจีนใต้ ทะเลอ่าวเบงกอล มาก่อน แล้วจึงเข้ามาค้าขายกับอยุธยา โดยเฉพาะชาวจีนได้ติดต่อกับอยุธยาก่อนชาติอื่น ๆ จึงทำให้มีชาวจีนมาตั้งภูมิลำเนาในอยุธยา² จนเกิดความผูกพันกันอย่างใกล้ชิดจนมีตำแหน่งหน้าที่ไปกับเรือสำเภา เช่น จุนจู ล้าต้า เป็นต้น เช่น บริเวณคลองสวนพลู ย่านในใกล้สินค้าจากจีนจะถูกอยุธยากระจายต่อไปยังดินแดนส่วนในของแผ่นดินโดยการใช้ระบบลำน้และใช้ทะเลไปสู่ดินแดนหัวเมืองชายทะเล อยุธยายังเป็นศูนย์รวมสินค้าสำหรับจีนด้วย โดยเมืองภายใน (hinder land) จะส่งสินค้าด้วยระบบลำน้ทั้งสิ้น ไม่ยกเว้น เป็นต้น ส่วนสินค้า

¹พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์. แหล่งเดิม. หน้า 155.

²พัฒนาพงศ์ ประคัลภ์พงศ์. แหล่งเดิม. หน้า 3.

ที่อยุธยาหาซื้อจากจีน ได้แก่ เครื่องถ้วยชาม ทองคำ ผ้าแพร ไหมดิบ ใบชา เป็นต้น โดยเฉพาะเครื่องถ้วยชามนั้นได้มีชาวจีนเข้ามาเป็นช่างปั้นหม้อที่แหล่งผลิตเครื่องปั้นดินเผาที่แม่น้ำน้อย (สิงห์บุรี) และได้ทำกิจการนี้มาจนตลอดสมัยอยุธยา¹ ส่วนการค้ากับพ่อค้าอินเดียและมุสลิม เริ่มจากหัวเมืองในคาบสมุทรมลายูก่อน เช่น ไซยา นครศรีธรรมราช ปัตตานี แล้วจึงติดต่อถึงอยุธยา สินค้าที่นำเข้ามามีได้แก่ ทองแดง พรอท ชาค ผ้าไหม แพร (จากเมกกะ) ขมิ้น น้ำมันกุนลาบ ผ้า (จากแคมเบอร์) สินค้าบางรายการนี้อยุธยาได้ค้าขายต่อไปในจีน ความสัมพันธ์ใกล้ชิดระหว่างชาติทั้ง 2 จนพ่อค้าอินเดียและมุสลิมได้รับราชการในตำแหน่งที่ปรึกษาขององค์พระมหากษัตริย์ ถือว่าเป็นตำแหน่งอันทรงเกียรติสูงที่สุดของชาวต่างชาติด้วย²

2.3.2 การค้ากับพ่อค้าทางตะวันตก

ระบบลำนํ้านอกจากจะชักให้พ่อค้าจากตะวันออกเข้ามาค้าขายกับอยุธยาแล้วยังช่วยนำพ่อค้าที่มาจากทางตะวันตกด้วย กล่าวคือ พ่อค้าตะวันตกเข้ามาติดต่อกับอยุธยา เพราะการค้าของแขกมัวร์ จึงชักให้โปรตุเกส สเปน ฮอลันดา อังกฤษ เดนมาร์ก และฝรั่งเศส เข้ามาติดต่การค้าขายกับอยุธยาตามลำดับ สินค้าที่ซื้อได้แก่ ข้าว ดีบุก งาช้าง กายาน คราม ครั่ง ไม้ยาง ไม้กฤษณา หนังสัตว์ เป็นต้น และถือได้ว่ามีเพียงฮอลันดาชาติเดียวที่ประสบผลดีมากกว่าชาวตะวันตกชาติอื่น แม้บางครั้งอาจมีปัญหาระขัดแย้งกับทางอยุธยาบ้าง แต่ฝ่ายอยุธยาก็ยังต้องการติดต่ออยู่เสมอ อาจเป็นเพราะได้กำไรและผลประโยชน์ด้านการเมืองด้วย

จากที่กล่าวมาทั้งหมดทำให้เห็นความสำคัญของระบบลำนํ้าในฐานะเส้นทางเศรษฐกิจได้อย่างชัดเจนว่า แม่น้ำคลองในอยุธยาได้ช่วยทำให้การค้าติดต่อค้าขายในราชธานี หัวเมือง และกับต่างชาติได้ขยายไปอย่างกว้างขวางมาก จนทำให้อยุธยามีเศรษฐกิจที่เจริญรุ่งเรืองขึ้นตามลำดับ กลายเป็นตลาดค้าขายที่สำคัญแห่งหนึ่งในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในยุคนั้น

¹สาธิต ไพรชาญจิตร, เดาแม่น้ำน้อย, 2531, หน้า 66.

²ดิเรก กุลสิริสวัสดิ์, สาเกตพิธีศรีสุลัยมาน, 2527, หน้า 32.

บทที่ 5

ระบบลำน้ำ : บ่อเกิดแห่งวัฒนธรรมอยุธยา

พระนครศรีอยุธยาตั้งอยู่ในบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำลพบุรีมากจึงทำให้ประชาชนทั่วไปตั้งบ้านเรือนอาศัยอยู่ตามริมฝั่งแม่น้ำลพบุรี แม่น้ำลพบุรีจึงเข้ามามีส่วนสำคัญต่อชีวิตความเป็นอยู่ของชาวอยุธยา กิจกรรมและขนบธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ จึงขึ้นอยู่กับปัจจัยที่ต้องอาศัยน้ำเข้ามามีส่วนประกอบที่สำคัญ ดังจะกล่าวได้ดังนี้

1. วัฒนธรรมในชีวิตประจำวัน

1.1 ที่อยู่อาศัย การสร้างที่อยู่อาศัยของชาวอยุธยาจะใช้วัสดุที่มีอยู่ในท้องถิ่น¹ ได้แก่ ไม้จาก ทุเรียน ทุเรียนเทศ ต้นไผ่ รวมทั้งไม้เนื้อแข็ง ชาวบ้านเรียกว่า "ไม้จริง" ซึ่งได้จากป่าไม้ทางตอนเหนือแล้วส่งลงลงมาตามลำน้ำ ส่วนมากใช้ปลูกบ้านของชนชั้นสูง ซึ่งได้แก่ เจ้านาย ขุนนาง และผู้มีฐานะมั่งคั่ง เรียกว่าเรือนเครื่องสับ หลังคามุงกระเบื้องดินเผา ลักษณะของบ้านเป็นแบบยกพื้นสูง เพื่อให้พ้นจากระดับน้ำท่วม และเข้าอยู่ประมาณ 5 - 6 เดือน เป็นเช่นนี้ทุกปี บ้านของอยุธยาคล้ายกับบ้านไทยในภาคกลางซึ่งมีลักษณะเป็นบ้านชั้นเดียว หากสร้างจากไม้ไผ่หลังคามุงจากหรือมุงด้วยแฝกเรียกว่า กระโจม หรือเรือนเครื่องผูก ซึ่งจะเป็นบ้านของราษฎรโดยทั่วไป ใต้ถุนบ้านจะใช้เป็นที่เก็บอุปกรณ์ในการทำนา เช่น ไม้ ส้อมเกียน กระบุง พ้อม (ที่เก็บข้าวเปลือก) เป็นต้น นอกจากนี้ยังใช้เก็บเครื่องมือจับสัตว์น้ำ เช่น ฝัก ไซ ชุก แห สลิง เบ็ด เป็นต้น ในฤดูแล้งเมื่อน้ำไม่ท่วม ใต้ถุนบ้านจะเป็นที่ทอผ้า หัตถกรรม เลี้ยงสัตว์ พักผ่อน ต้อนรับแขกอย่างไม่เป็นทางการ ใต้ถุนสูงยังช่วยระบาย

¹สมภพ ภิรมย์. บ้านไทยภาคกลาง. 2514. หน้า 41.

อากาศร้อนได้อีกทางหนึ่งด้วย¹ หน้านี้ท่วมเอาไว้จอตเรือ แยกครัว หรือเรือนครัวไทยต่างหาก หน้าจั่วบ้านเรือนไทยมีทรงสูงเพราะต้องการให้อากาศถ่ายเทได้ดี และทำให้ลมฝนไหลลงได้อย่างรวดเร็ว ทากที่ฝนไม่รั่ว รอบหลังคามีสายคายาวออกไปพันตัวบ้านเพื่อกันฝนสาด² สำหรับในบริเวณที่เป็นชุมชนการค้าขายซึ่งมักจะ ได้แก่บริเวณปากคลอง เช่น บริเวณปากคลองข้าวสาร ปากคลองสวนพลู เป็นต้น ที่อยู่อาศัยจะมีลักษณะ เป็นบ้านลอยน้ำ หรือเรือนแพ ซึ่งใช้เป็นที่อยู่อาศัยและเป็นร้านค้าไปด้วยพร้อมกัน ในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมกล่าวว่า³ ที่บ้านนี้คนบางกะจะมีแพของคนไทย จีน แขกเทศ แขกจาม ชายของต่าง ๆ อยู่สองฝั่งแม่น้ำ ตั้งแต่ท้ายปากคลองวัดสุวรรณคารามจนถึงหน้าพระราชวังหลังในฝั่งพระนคร ส่วนฝั่งตรงข้ามมีแพตั้งแต่วัดพนัญเชิง ฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา รวมทั้งด้านฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาดังแต่หมู่บ้านโปรตุเกสไปจนถึงวัดพุทธไสยาสน์ เลียบจากนี้จะมีเป็นระยะ ๆ และสองฝั่งน้ำเจ้าพระยาตรงปากน้ำแม่เปี้ยได้ บางกะจะลงไป เหล่านี้คือบริเวณที่มีแพอยู่มากมาย ไม่ต่ำกว่าสองหมื่นหัวแขวงรอบกรุง เรือนแพจะสร้างอยู่บนลูกบวบไม้ไผ่ แล้วผูกแพไว้กับเสาหลักที่ปักลงไปในน้ำเพื่อไม่ให้ลอยไปในที่อื่น ๆ เรือนแพสะดวกในการเคลื่อนย้ายไปมาได้ง่ายแต่ต้องระวังดูแลการเปลี่ยนลูกบวบเมื่อลำไผ่หมดอายุใช้งาน และตอนฤดูน้ำหลาก เพราะกระแสน้ำจะไหลเชี่ยวมาก ทั้งเรือนแพและเรือนบกก็มีบันลัม⁴ ที่คล้ายกับรูปหางปลาและหางเหรา เหล่านี้คือความสันทัดที่ผูกพันอยู่กับน้ำนั่นเอง เรือนทั้ง 2 ประเภทดังกล่าวนี้ต่างจากเรือนชาวบ้านในภาคอื่น ๆ เช่น ภาคเหนือ ภาคอีสาน กล่าวคือ ภาคอื่นได้ถุนบ้านจะไม่สูงนัก เพราะไม่ต้องบลูกลงให้พ้นระดับน้ำที่ท่วมขังอยู่เป็นเวลานาน และลักษณะที่เป็นเรือนแพจะไม่ปรากฏในบริเวณอื่นที่ไม่ใช่บริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา

¹สมภพ ภิรมย์, แหล่งเดิม, หน้า 36.

²สุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา, น้ำ : บ่อเกิดแห่งวัฒนธรรมไทย, 2529, หน้า 98.

³ปรีดา ศรีชลาลัย, แหล่งเดิม, หน้า 58.

⁴ส่วนประกอบหลังคาตรงหน้าจั่ว.

1.2 อาหารการกิน

อยุธยาอยู่ในพื้นที่อุดมสมบูรณ์มีทั้งข้าว ผัก ผลไม้ กุ้ง หอย บัว ปลา ที่นำมาประกอบอาหารประจำวันได้ อาหารนั้นมีทั้งชนิดที่ต้องผสมผสานกับของกินอื่น ๆ และรับประทานได้โดยไม่ต้องผสมสิ่งอื่น ซึ่งแบ่งเป็นอาหารคาว หวาน และผลไม้ ซึ่งได้มาจากล้งทั้งทางตรงและทางอ้อมทั้งสิ้น คือ

อาหารคาวเป็นอาหารที่มีส่วนประกอบมาจากสัตว์ เช่น ปลา กุ้ง และมีผักผสมด้วยเป็นต้น เป็นของที่ใช้กินกับข้าว (ข้าวสุก) ได้แก่แกงเผ็ดที่ต้องมีเครื่องแกงผสมเครื่องเทศและสมุนไพรด้วย เช่น พริก พริกไทย กระเทียม กะปิ หอม กานพลู จันทน์เทศ¹ เป็นต้น เวลาแกงส่วนมากจะต้องมีกะทิผสมด้วย เพราะมีมะพร้าวห้าวมากซึ่งนอกจากจะกินเป็นผลไม้แล้วยังตัดแปลงมาทำเป็นอาหาร นอกจากนี้ยังมีผักผสมลงไปบ้าง เช่น มะระ มะเขือ เป็นต้น หรือบางทีก็ใช้ผักกินกับปลาร้า ปลาเจ่า น้ำพริก ตัวอย่างอาหารคาว ได้แก่ น้ำยา แกงขม พะแนงไก่ ห่อหมก แกงบอน แกงบอน ยำพวาย ไส้กรอกปลาแนม ข้าวแช่

อาหารหวาน หมายถึง ขนมหวาน และผลไม้ ขนมนี้ทำจากการผสมของแป้ง (ข้าวเจ้าและข้าวเหนียว) น้ำตาล และมะพร้าวเป็นหลัก วิธีทำมีหลายแบบ ได้แก่ แบบต้ม แบบอบแห้ง แบบกวน แบบทอด เช่น ขนมต้ม ขนมปลากริม ขนมบัวลอย ขนมปัง ขนมหม้อแกง ขนมทองม้วน ขนมเปี๊ยะ ขนมเปียกปูน และขนมกง เป็นต้น

การบริโภคอาหารใช้มือหยิบ หยิบจับ กับข้าวทุกอย่าง เพราะอาหารที่เป็นกับข้าวมักจะทำมาจากปลา จึงต้องใช้มือเพื่ออย่างที่จะหยิบก้างปลาออกได้ สามีก่อนกินก่อนอ้อมแล้วกรรยาจึงกิน แล้วสุก ๆ กินสุดท้าย (ไม่รวมข้าวโพ่) ขณะกินอาหารจะเงิบมาก²

โดยทั่วไปคนในยุคอยุธยาจะกินหมาก การกินหมากต้องกินพร้อมกับพลูโดยป้ายปูนเล็กน้อย แล้วจับพลูโดยม้วนเพื่อให้เข้าปากได้ง่าย³ แล้วเคี้ยวหรืออมไปตลอดจนหมากจืดก็จะกิน

¹นิโกลาส์ แชรแอส. ประวัติศาสตร์ธรรมชาตและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม. 2506. หน้า 97.

²แหล่งเดิม. หน้า 95.

³พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์. แหล่งเดิม. หน้า 101.

าหม ส่วนน้ำหมากต้องปั้นหึ่ง กินหมากเพื่อให้ฟันดำเพราะเชื่อว่าภูตผีจะกลัวไม่มาทําร้าย นอกจากนี้ยังช่วยให้อาตุณท้องดี รักษาฟันป้องกันกลิ่นปาก¹ เป็นต้น

การรักษาโรคในสมัยนั้นจะใช้ยาสมุนไพรต่าง ๆ ซึ่งสังเกตได้จากตำราพระโอสถ ซึ่งรัชกาลที่ 2 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ โปรดให้รวบรวมขึ้น² เมื่อพิจารณาถึงส่วนประกอบของยาต่าง ๆ จะมีสมุนไพรซึ่งปะปนไปกับกับข้าวอยู่หลายชนิด เช่น กระวาน ขมิ้น กระชาย หอม กระเทียม ดอกจันทร์ ขิง กานพลู อบเชย พริกไทย ผิวมะกรูด เป็นต้น

1.3 การแต่งกาย การนุ่งห่มในยามปกติใช้ผ้าเพียง 2 ผืน คือ ผ้านุ่ง 1 ผืน และผ้าห่มอีกหนึ่งผืน สำหรับหญิง ส่วนของชาย ใช้นุ่ง 1 ผืน กับผ้าคาดอีก 1 ผืน³ เนื่องจากอากาศร้อน ผ้านุ่งเป็นแบบโจงกระเบนทั้งหญิงและชาย คงต้องการให้สะดวกกับการขึ้น-ลงเรือ นอกจากนี้ยังมีการนุ่งจีบ ซึ่งเป็นวิธีแต่งกายสำหรับผู้หญิงชาววัง ราชฎรนิยมเดินเท้าเปล่า ทรงผมทั้งชายและหญิงในระยะแรกของอยุธยาผมยาวเกล้ามาวย จึงมีเครื่องประดับที่เรียกว่า "ศิราภรณ์"⁴ หลายแบบ ต่อมาผู้ชายจึงใช้ผมสั้น และผู้หญิงก็ไว้ผมประบ่า ใช้เครื่องประดับโฉม เช่น กระแจะ แป้มหอม น้ำมันหอม⁵

1.4 เรือ เป็นพาหนะที่ใช้มากที่สุด สำหรับภูมิประเทศซึ่งเป็นที่ลุ่มมีน้ำท่วมขังเกือบทั้งปี อยุธยาใช้เรือใช้หลายประเภท ทั้งเรือหลวงใช้เมื่อเสด็จประพาสตามลำน้ำ และออกศึก มักทําคาการชุดต้นซุง จึงมีลักษณะยาว ๆ ใช้ฝีพายประมาณ 50, 60 คน หญิงมีสกุลจะนั่งเรือกัญญา เรือที่ชาวบ้านใช้ได้แก่ เรือม้า เรือบด เรือมาด เป็นเรือที่เกิดจากชุดจากต้นซุงด้วย

¹นิโกลาส์ แชรเวส. แหล่งเดิม. หน้า 16, 104.

²กรมศิลปากร. ตำราพระโอสถครั้งรัชกาลที่ 2. 2516. หน้า 1 - 30.

³สมภพ จันทรประภา. อยุธยาอาภรณ์. 2526. หน้า 20.

⁴แหล่งเดิม. หน้า 2 - 19.

⁵นิโกลาส์ แชรเวส. แหล่งเดิม. หน้า 102.

ถ้าเป็นเรือขนาดใหญ่ต้องใช้การแจว ถ้าขนาดเล็กก็ใช้พาย หากต้องเดินทางไประยะไกลต้องใช้เรือขนาดใหญ่¹ มีประทุนไว้บังแดด และเพื่อหลบฝนตอนค่ำคืน เรือจึงถือว่าเป็นของใช้ที่สำคัญอย่างหนึ่งทุกบ้านต้องมีไว้ใช้² เมื่อถึงฤดูแล้งจึงมีการซ่อมแซมเรือ โดยใช้อุปกรณ์ที่สำคัญคือ ชันผสมน้ำมันยางยาเรืออุดรอยรั่ว และทาสีเรือด้วยน้ำมันยางเป็นการรักษาเนื้อไม้มิให้ผุเร็วก่อนเวลาอันควร

1.5 ความเชื่อในสิ่งที่เกี่ยวกับน้ำ ชาวอยุธยา มักจะเชื่อว่าน้ำคือสิ่งที่ก่อให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ จึงพยายามให้มีสัญลักษณ์ของสิ่งที่แทนน้ำ ไม่ว่าจะเป็นอะไรต้องมีอยู่ด้วย เช่น การสร้างบ้าน สร้างวัด ที่หลังคาจะมีสัญลักษณ์นาค เพราะเชื่อว่าพญานาค หรือนาค³ คือความสมบูรณ์ หรือหมายถึงน้ำ และมีความเกี่ยวข้องกับพุทธประวัติ ฉะนั้นการได้อยู่ใกล้ ๆ หรือได้เห็นสิ่งนั้น ๆ เสมอ ๆ ทำให้ชีวิตสมบูรณ์มีความสุขด้วย

นอกจากนี้ยังมีความเชื่อในเรื่องการลอยกระทง ซึ่งนอกจากจะเป็นพุทธบูชาแล้วชาวบ้านจะคิดในอีกด้านหนึ่งคือ การเห็นความสำคัญของน้ำทำให้คุณประโยชน์ตลอดทั้งปี จึงเท่ากับเป็นการขอโทษขอภัยที่ได้ล่วงเกิน โดยทิ้งของเน่าเสียลงไป ก็จะไม่มีการใช้น้ำซึ่งต้องจัดการขอโทษในช่วงน้ำเต็มฝั่ง (วันเพ็ญขึ้น 15 เดือน 12) การมีความเชื่อดังกล่าวจึงมีการเล่นในงานลอยกระทงอีกด้วย เช่น เล่นแข่งเรือ เพลงสักรา เป็นต้น ดังจะเห็นได้จากประเพณีไทยในรอบปีดังนี้

¹นิโกลาส์ แชรเวส. แหล่งเดิม. หน้า 108.

²ดิเรก กุลสิริสวัสดิ์. แหล่งเดิม. หน้า 50.

³สุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา. แหล่งเดิม. หน้า 102.

ตาราง 6 แสดงประเพณีไทยในรอบปี

เดือนจันทรคติ	เดือนสุริยคติ	ระดับน้ำใน แม่น้ำลาลอง	การทำนา	ประเพณี
เดือน 5	เมษายน	น้ำน้อย น้ำนองคล่อง	เริ่มไถนา	สงกรานต์ สงฆ์พระ ก่อพระทราย
เดือน 6	พฤษภาคม	น้ำน้อย น้ำนองคล่อง	ไถนา หว่านข้าว	พืชแรกนาขวัญ วิสาขบูชา แต่งงาน บวชนาค
เดือน 7	มิถุนายน	น้ำเริ่มสูงขึ้น	ดูแลปรานศัตรูพืช	บวชนาค
เดือน 8	กรกฎาคม	น้ำมาก	ดูแลปรานศัตรูพืช	บวชนาค เข้าพรรษา
เดือน 9	สิงหาคม	น้ำมาก เสมอฝั่ง	ดูแลปรานศัตรูพืช	แต่งงาน
เดือน 10	กันยายน	ท่วมทุ่ง	ข้าวเบาเริ่มเก็บเกี่ยว	สราท กวนข้าวทิพย์

ตาราง 6 (ต่อ)

เดือนจันทรคติ	เดือนสุริยคติ	ระดับน้ำใน แม่น้ำลำคลอง	การทำนา	ประเพณี
เดือน 11	ตุลาคม	ท่วมทุ่ง	เกี่ยวข้าวเบา กลางปี	ออกพรรษา ทอดกฐิน แข่งเรือ เล่นสีกา เล่นเพลงเรือ
เดือน 12	พฤศจิกายน	น้ำทรง น้ำนอง	เกี่ยวข้าวเบา กลางปี	ทอดกฐิน ลอยกระทง แข่งเรือ เล่นสีกา เล่นเพลงเรือ
เดือนอ้าย	ธันวาคม	น้ำลด	เริ่มเกี่ยวข้าวนาปี	เทศน์มหาชาติ ประเพณีลงแขก- เกี่ยวข้าว
เดือนยี่	มกราคม	น้ำลดเกือบเท่าปกติ	เกี่ยวข้าว นวดข้าว	การเล่นแม่ศรีโกลส เล่นเพลงสงพาง

ตาราง 6 (ต่อ)

เดือนจันทรคติ	เดือนสุริยคติ	ระดับน้ำใน แม่น้ำลำคลอง	การทำนา	ประเพณี
เดือนสาม	กุมภาพันธ์	น้ำท่าปกติ (นอนคลอง) พื้นดินทั่วไปแห้งสนิท	ว่างงานมาทำนา อื่น ๆ เช่น ทอผ้า ทอเสื่อ ปลูกพืชผัก	-
เดือนสี่	มีนาคม	น้ำนอนคลอง	เตรียมอุปกรณ์ทำนา	ตรุษไทย

- หมายเหตุ 1. เดือน 5 ถือว่าเป็นเดือนแรกของการนับเดือนตามปีนักษัตร เช่น ปีชวด เริ่มตั้งแต่เดือน 5 (เมษายน) - เดือน 4 (มีนาคม) ของปีถัดไป เรียกว่า 1 ปีตามแบบจันทรคติ
2. เดือนทางจันทรคติกับสุริยคติจะไม่ตรงกันพอดีตามตารางแต่จะคาบเกี่ยวไปเดือนต่อไปด้วย เช่น เดือนอ้าย คาบเกี่ยวระหว่างเดือนพฤศจิกายนถึงเดือนธันวาคม (ปลายพฤศจิกายน)

ที่มา : ม.จ.พนพิศมัย ดิศกุล. ประเพณีพิธีไทย. 2438. หน้า 40 - 43.

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระราชพิธีสิบสองเดือน. ม.ป.ป. กรมศิลปากร. คึกคักการชาวกรุงเก่า. 2510. หน้า 265 - 269.

2. ชนบทประเพณีและการดำเนินชีวิตของชาวนา

การดำเนินชีวิตของชาวนามีความยึดมั่นในความเชื่อทางพุทธศาสนา ไสยศาสตร์ และภูตผี จึงทำให้การดำเนินชีวิตผสมผสานกลมกลืนกันไป ถึงประจำวันในทุก ๆ เข้าคือ การดำนา ปลูกข้าว พระสงฆ์บิณฑบาตรทางเรือ เพราะชาวนาอาศัยอยู่ตามริมฝั่งแม่น้ำ ลำคลองกันตลอดไปตามสายน้ำ ดังนั้นจึงทำให้เกิดความสะดวกทั้งสองฝ่าย ส่วนประเพณีต่าง ๆ จะพิจารณาไปตามตาราง ดังนี้

ในรอบปีมี 12 เดือน ชาวนานิยมนับตามอย่างแบบจันทรคติ โดยถือเอาเดือนห้า (เมษายน) เป็นเดือนแรกของปี¹ ในเดือนนี้ระดับน้ำมีน้อย เป็นฤดูแล้ง อากาศร้อนจัด ชาวนาวางจากการทำนากำลังจัดเตรียมอุปกรณ์เมื่อไถนาและหว่านข้าว มีประเพณีสงกรานต์ช่วยคลายความร้อน ชาวนาได้สนุกสนานกันเต็มที่ก่อนที่จะเริ่มทำนา ชาวนาไปทำบุญดำนาที่วัดและบังสุกุลอัฐิของบรรพบุรุษ นอกจากนี้ยังมีประเพณีการสาธิตน้ำ ปล่อนนกปลอยปลา ก่อนพระเจดีย์ทราย² เป็นต้น เดือนหก (พฤษภาคม) ฝนเริ่มตก ระดับน้ำแม่น้ำยังไม่สูง ยังมีสภาพที่เรียกว่า "น้ำนอนคลอง" ชาวนาจะเริ่มออกไถนาเมื่อเริ่มมีฝนตก ดินไม่แข็งจนเกินไป ประเพณีตอนนี้จะได้แก่พระราชพิธีแรกนาขวัญ ถึงแม้จะเป็นงานในส่วนราชสำนัก จัดแต่ผลมีกับชาวนาโดยตรงทางขวัญและกำลังใจ ซึ่งถือเป็นสัญญาณเตือนว่า ถึงเวลาที่ต้องทำนาแล้ว การทำบุญวันวิสาขบูชา ประเพณีแต่งงาน และบวชนาค ถ้าตรงกับวันพระวิสาขบูชา ชาวนาจะไม่ออกทำนาเพราะเกรงจะไปทำให้ชีวิตสัตว์ในดินตายได้ เดือนเจ็ด (มิถุนายน) ฝนตกมากขึ้น น้ำในแม่น้ำลำคลองเริ่มสูงขึ้น ชาวนาทำการไถแปรและหว่านข้าว (ดำนา) ประเพณีชาวนาเริ่มบวชนาค เดือนแปด (กรกฎาคม) ฝนตกชุกน้ำในแม่น้ำลำคลองเพิ่มมากขึ้น ชาวนาจะดูแลกำจัดวัชพืชในนา ประเพณีบวชนาค และเข้าพรรษา ชาวนาพากัน

1กรมศิลปากร. "คำให้การชาวกรุงเก่า," คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์. 2510. หน้า 265.

²เสฐียรโกเศศ (นามแฝง). ประเพณีเนื่องในเทศกาล. 2516. หน้า 51 - 69.

ถวายเทียนพรรษาหรือพุ่มแด่พระภิกษุสงฆ์ เดือนเก้า (สิงหาคม) ฝนตกชุก น้ำเริ่มเข้าทุ่ง
 ระยะนี้ชาวบ้านจะดูแลศัตรูพืช เป็นระยะที่ข้าวแตงตัวหรืออุ่มท้องเพื่อออกรวงข้าวต่อไป ชาวบ้าน
 นิยมแต่งงานในช่วงนี้อีก เพราะว่างจากงานทำนา เดือนสิบ (กันยายน) น้ำเริ่ม
 ข้าวเบา 3 เดือน เริ่มเก็บเกี่ยวให้ทันสารท กวนข้าวทิพย์ ถือเป็นงานบุญที่สำคัญอย่างหนึ่ง
 และถ้าสังเกตส่วนผสมของขนมกระยาสารท และข้าวทิพย์ จะพบว่าล้วนแต่เป็นผลผลิตจากชาวบ้าน
 ทั้งสิ้น เช่น ข้าวตอก ถั่ว งา ข้าวเม่า น้ำอ้อย เป็นต้น เดือนสิบเอ็ด (ตุลาคม) ฝนหยุด
 ตกบ้าง น้ำท่วมขังในทุ่งพื้นที่ ข้าวกลางปี (อายุ 4 เดือน) เริ่มเก็บเกี่ยวแต่ข้าวเบาทั้ง 2
 ชนิดนี้ ชาวบ้านไม่นิยมปลูกเพราะต้องเกี่ยวเปียกไม่สะดวก แม้จะอายุสั้น แต่ชาวบ้านจะมีนาปี
 เก็บไว้กินพอแล้ว ฉะนั้นประเพณีชาวบ้านตอนนี้นี้จึงมีความสนุกสนานมากคล้าย ๆ กับว่างจากงาน
 ประจำ (นาปียังไม่สุก) มีประเพณีออกพรรษา ทอดกฐิน แข่งเรือ เล่นเพลงเรือ เพลง
 สักวา¹ เป็นต้น เดือนสิบสอง (พฤศจิกายน) ฝนหยุดตกแล้ว อากาศเริ่มเย็น ระดับน้ำ
 ท่วมทุ่ง (น้ำทรง/น้ำนอง) บ้างกำลังเก็บเกี่ยวข้าวกลางปีอยู่ มีเทศกาลทอดกฐิน
 ลอยกระทง จึงทำให้การเล่นรื่นเริงจากเดือนสิบเอ็ดในสิบต่อมาถึงเดือนนี้อีกด้วย เดือน
 อ้าย (ธันวาคม) อากาศเย็น ฝนไม่ตก น้ำที่ท่วมขังอยู่เริ่มลดลง ชาวนาปีเริ่มสุกพร้อมที่
 จะเก็บเกี่ยวได้บ้าง มีประเพณีเทศน์มหาชาติ เดือนยี่ (มกราคม) ดินเริ่มแห้ง ชาวนาปีกำลัง
 เก็บเกี่ยวข้าว มีประเพณีชาวบ้านที่เรียก "ลงแขก"² การละเล่นสงฟาง การเล่นแม่ศรีโกลศพ
 (เล่นในขณะที่พักจากการนวดข้าวบ้าง ในขณะที่สงฟางแยกจากเมล็ดข้าวบ้าง) เดือนสาม
 (กุมภาพันธ์) น้ำในคลองลดลงชาวบ้านว่างงานหลังจากเก็บเกี่ยวแล้วจึงใช้เวลาไปสร้างงาน
 ฝีมือ เช่น ทอผ้า ทอ絲อกก ซึ่งได้กมมาจากตอนน้ำท่วมขังแล้วตากแห้งเพื่อไว้ใช้ทอเสื้อ จะปลูก
 พืชสวนครัวไว้กิน เดือนสี่ (มีนาคม) น้ำในคลอง อากาศร้อน ว่างจากงานนา จึงดูแล
 ซ่อมแซมอุปกรณ์ทำนาต่าง ๆ เมื่อเตรียมทำนาในปีต่อไป ประเพณีตรุษไทยถือเป็นวันสิ้นปี
 จึงนิยมทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้บรรพบุรุษ เป็นต้น

¹นิกรลาส แชรแอส. แหล่งเดิม. หน้า 118.

²การช่วยกันเก็บเกี่ยวข้าวในนาใดนาหนึ่งแล้วก็ไปใช้แรงกันต่อ ๆ ไปยังนาอื่น ๆ ซึ่ง
 ผู้เป็นเจ้าของนาเคยมาช่วยเราแล้ว

ประเพณีและการดำเนินชีวิตของชาวบ้านในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างจะสัมพันธ์กับความเชื่อทางพุทธศาสนา การทำนา และปริมาณน้ำในแม่น้ำลุ่มล่ง จึงทำให้เกิดเป็นประเพณีต่าง ๆ เช่น ประเพณีเกี่ยวกับวันสำคัญทางพุทธศาสนา วันนักขัตฤกษ์ และการละเล่นต่าง ๆ จึงทำให้ชีวิตต้องมีเรื่องน้ำเข้ามาเกี่ยวข้องเสมอ

3. วัฒนธรรมเมือง

วัฒนธรรมเมือง เป็นลักษณะของความเป็นอยู่ที่ซับซ้อนและหลากหลายกว่าชาวบ้านทั่วไป เพราะในเมืองมีคนอยู่มาก จึงแบ่งศึกษาดังนี้

3.1 กษัตริย์ เจ้านาย และขุนนาง

การปกครองด้วยระบบเทวราชานี้ทำให้ต้องจัดพิธีการต่าง ๆ ในส่วนที่เป็นของพระมหากษัตริย์และราชวงศ์ เพื่อให้เห็นถึงความแตกต่าง เน้นความศักดิ์สิทธิ์ เพื่อให้ส่งเสริมอำนาจขององค์พระมหากษัตริย์ จึงทำให้สูงส่งยิ่งขึ้น พระราชพิธีในราชสำนักต้องมีน้ำเข้าไปเกี่ยวข้องทุกอย่าง ทั้งด้านตรงและด้านอ้อม (รูปสัญลักษณ์) เช่น พระราชพิธีลอยพระประทีป พระราชพิธีโล่เรือ พระราชพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยา พระราชพิธีพืชมงคล¹ พระราชพิธีบรมราชาพิเศษ พระราชพิธีโสกันต์ เป็นต้น พระราชพิธีเหล่านี้อยุธยาได้มาจากอินเดียซึ่งเป็นการให้ความสำคัญกับเทวราช ในพระราชพิธีดังกล่าวนอกจากจะมีทั้งการใช้น้ำถือว่าเป็นน้ำศักดิ์สิทธิ์ยังใช้สัญลักษณ์ เช่น สังข์ ประกอบในการประกอบคณาครีในงานพระราชพิธีซึ่งมีมาจนปัจจุบัน

ส่วนพวกขุนนางมีความเป็นอยู่ใกล้ชิดพระเจ้าแผ่นดินมากกว่าชาวบ้านทั่วไป จึงมีโอกาสร่วมพระราชพิธีต่าง ๆ ทำให้ความสำคัญของน้ำมีความเกี่ยวข้องกับขุนนาง และในฐานะที่ขุนนางก็ได้เป็นกษัตริย์ ฉะนั้นชีวิตความเป็นอยู่ก็มักมีประเพณีชาวบ้านอยู่ด้วย และขุนนางมีฐานะเป็นมูลนายของไพร่ หรือราษฎรทั่วไป จึงทำให้ น้ำ กิดความสัมพันธ์กับชีวิตขุนนางทั้งส่วนบนและส่วนล่าง

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระราชพิธีสิบสองเดือน. ม.ป.ป.

3.2 ชาวเมืองในเขตพระนคร

นอกจากการเป็นขุนนางอาชีพของคนในเมืองได้แก่ การค้าขาย และช่างฝีมือ อยู่ยงเป็นท่าที่สำคัญจึงทำให้ผู้ประกอบการค้าขายมีมากกระจายอยู่ทั่ว ๆ ไปตามย่านต่าง ๆ ในกรุง จึงต้องอาศัยเอกสารจากหอหลวง ในการให้การขานหลวงวัดประคัมทรงธรรมเป็นสำคัญ ในการพิจารณา ดังนี้

พ่อค้า หมายถึง ผู้ที่ประกอบการค้าขายแลกเปลี่ยนสิ่งของซึ่งกันและกัน ซึ่งอยู่ใน ย่านหรือป่าขายสิ่งของต่าง ๆ บางคนก็เป็นผู้ผลิตและผู้ค้าด้วย ย่านที่พวกพ่อค้าอาศัยประกอบ กิจการได้แก่ บริเวณที่เป็นตลาดบกและตลาดเรือ ในที่นี้จะเรียกตลาดน้ำ เมื่อความเข้าใจของ คนปัจจุบัน บริเวณตลาดน้ำใหญ่ 4 ตลาดรอบพระนคร คือ ตลาดน้ำบางกะจะ ตลาดปากคลอง คูจาม ตลาดปากคลองคูไม้ร้อง และตลาดปากคลองวัดเดิม (วัดอโยธยา) ตลาดบกนอกกำแพง พระนครอีก 30 ตลาดใหญ่ พ่อค้าทั้งหลายที่ค้าขายในตลาดน้ำนั้นต้องใช้เรือ และแพเป็นที่ร้าน เป็นที่อยู่อาศัย และเป็นพาหนะสำคัญในการเคลื่อนย้าย พ่อค้าที่ตลาดน้ำนี้จึงให้ความสำคัญกับน้ำ มากที่สุดเพราะกิจกรรมต่าง ๆ ของพวกเขาจะมีน้ำเป็นปัจจัยทุกอย่าง เช่น การสัญจรไปมาเพื่อ ทาซื้อ ขาย แลกเปลี่ยนสินค้าซึ่งกันและกัน จากย่านตลาดน้ำบางกะจะ ไปตลาดน้ำปากคลอง คูจาม ปากคลองข้าวสาร หรือย่านตลาดในเกาะเมือง ป่าด้าน ป่าโพน ป่าคินสอ ป่าผ้าเขียว เป็นต้น จึงมีความสามารถในการใช้เรือ และแพ การปรับตัวให้เข้ากับ สภาพแวดล้อมที่เป็นน้ำ เช่น การอยู่บนเรือ และ เรือนแพ ที่ไม่กว้างขวางเท่าบ้านบนบก รู้จัก วิธีพาย แฉก ท่อ อย่างไรจึงจะเคลื่อนที่ไปได้โดยเร็ว มีประเพณีไหว้แม่ย่านางเรือ¹ ตลอดจนต้องรับวัฒนธรรมจากผู้อื่นและสามารถนำมาปรับใช้ได้เร็ว ๆ เช่น ระบบซื้อขายจาก พ่อค้าต่างชาติ นอกจากนี้ยังสังเกตได้ว่าแม้พวกพ่อค้าที่ค้าขายในตลาดบกซึ่งมีเป็นจำนวนมาก รอบกรุง ก็ต้องใช้เรือด้วย เพราะตลาดอยู่ไม่ห่างจากแม่น้ำลำคลอง แม้พ่อค้าในย่านต่าง ๆ ในกำแพงพระนครก็ต้องใช้เรือด้วยเพราะ เกาะ เมืองอยุธยามีคลองซอยทั้งขนาดเล็กและใหญ่ ติดต่อกันไปได้โดยสะดวก รวมทั้งการติดต่อทั้งระหว่างพ่อค้าในเกาะ เมืองและนอกเกาะ เมือง

¹วินัย รอดจ่าย. เรือยาว มรดกทางวัฒนธรรมบนสายน้ำ. 2532.

ก็ต้องใช้เรือเป็นสำคัญ จึงทักให้อาจกกล่าวได้ว่า การดำเนินชีวิตประจำวัน บทบาทของพ่อค้าที่ตลาดน้ำ (ตลาดเรือ) เอกทั้ง 4 แห่ง เป็นเช่นใด พ่อค้าในส่วนอื่น ๆ ก็เป็นเช่นนั้นด้วย

ช่างฝีมือ หมายถึง บุคคลที่มีหน้าที่ทำหรือประดิษฐ์สิ่งของต่าง ๆ ด้วยฝีมืออันปราณีตและชำนาญ เพื่อให้คนในสังคมได้ใช้ของนั้น ๆ ช่างฝีมือจึงเป็นบุคคลสำคัญในสังคมที่ช่วยสร้างสรรค์งานและสิ่งของ เครื่องใช้ต่าง ๆ เพื่อช่วยให้สังคมพัฒนา ช่างฝีมือในสมัยอยุธยาพิจารณาได้จากเอกสารของหลวง เรื่องคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม และเรื่องอธิบายแผนที่พระนครศรีอยุธยาของพระยาโบราณราชธานินทร์ รวมทั้งงานของ จุลทัศน์ พญาธรานนท์¹ เรื่อง ช่างและย่านบ้านช่างในกรุงศรีอยุธยา ได้ศึกษาสำรวจวิเคราะห์สรุปได้ว่า มีช่างฝีมือ รวม 55 ช่าง ได้แก่ ช่างไม้ทำเตียง โต๊ะเก้าอี้ ช่างกลึงไม้ ถักแห เย็บหมอน ทำกระดาด ชุบเครื่องเงิน ประดับमुख ดอกไม้เพลิง เป็นต้น อยู่ตามตำบลต่าง ๆ 31 ย่าน ได้แก่ ย่านทุ่งแก้ว ทุ่งขวัญ พระเนียด วัดพิไชย บางเอียน เป็นต้น ช่างฝีมือได้สร้างงานขึ้นแยกเป็นด้านต่าง ๆ 5 ประเภท ดังนี้

1. งานด้านที่อยู่อาศัยและเครื่องเรือนต่าง ๆ เช่น ฝาเรือน เรือนหอ กระเบื้องมุงหลังคา ไม้กระดาน เสา จาก ฯลฯ
2. สิ่งของที่ควรแก่การอุปโภคในชีวิตประจำวันของนักบวช ข้าราชการ สามัญชน เป็นต้น เช่น อุปกรณ์ในทูลชนิต (หม้อข้าว หม้อแกง เตาไฟ ครก) ตะเกียง กระโถนดิน บาตรดิน ฟานดินเผา ธูป แป้งหอม กระแจะ ฯลฯ
3. งานด้านประติมากรรมศิลปนาฏศิลป์ เช่น เขียนลายผ้า เครื่องบูชา สุมุก หล่อพระ ทำทองคำเปลว ฯลฯ
4. ด้านเครื่องมือเพื่อการประกอบการต่าง ๆ เช่น ตะปู ตะปริง พรวน้ำ ฯลฯ
5. ด้านเครื่องเล่นสนุกต่าง ๆ เช่น ตุ๊กตารูปคน รูปสัตว์ ทำจากดินเผา มีหลายแบบ

¹จุลทัศน์ พญาธรานนท์. "ช่างและย่านบ้านช่างในกรุงศรีอยุธยา," เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการ เรื่อง กรุงศรีอยุธยา : อุทยานธรรมไทย. 2533. หน้า 53.

ชาวเมืองที่เป็นช่างฝีมือและเป็นพ่อค้าจะอยู่ใกล้ ๆ กันหรืออยู่ที่เดียวกัน ระบบ
ลัทธิเข้ามามีส่วนสำคัญ เพราะ เป็นอาชีพที่ให้บริการจึงมีผู้คนไปมาหาสู่อยู่มิได้ขาด ช่างฝีมือมี
ทั้งพวกชาวเมืองอยุธยา ชาวจีน และแขก ซึ่งมีวัฒนธรรมประเพณีบางอย่างต่างกัน เช่น
ประเพณีขึ้นปีใหม่ ต่างพวกก็ต่างพิธี เช่น พิธีโล้ชิงช้าของพวกพราหมณ์ พิธีแห่เจ้าเข็น
เป็นต้น ประเพณีเกี่ยวกับการกิน อันการดำเนินชีวิตประจำวันซึ่งต่างกัน แต่ในความต่างนั้น
ก็สามารถผสมผสานกันได้ทางสังคมให้อยู่ร่วมกันช่วยเหลือกัน การติดต่อไปมาโดยอาศัยระบบ
ลัทธิจึงก่อให้เกิดความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดได้ ช่างฝีมือจะทำงานตามที่ใช้บริการต้องการงาน
อย่างไร เพื่ออะไร การเรียนรู้และถ่ายทอดวัฒนธรรมก็เกิดได้

ฉะนั้นวัฒนธรรมชาวเมืองภายในพระนครหรืออยุธยาจึงหลากหลายเกิดการผสม
ผสานกันได้ โดยที่คนอยุธยาไม่ว่าอาชีพใดอยู่ร่วมกันอย่าง เป็นสุข

3.3 ชาวต่างชาติในสังคมอยุธยา

อยุธยาเป็นเมืองที่ชาวต่างชาติอพยพเข้ามาตั้งหลักแหล่งหลายชาติ โดยมีจุด
มุ่งหมายเพื่อต้องการค้าขาย ต้องการรับราชการสนองพระเดชพระคุณ ต้องการเผยแผ่
ศาสนา ต้องการเข้ามาตั้งถิ่นฐานเพราะอพยพออกมาจากที่อื่น ด้วยเหตุผล เช่น หนีคดีอาญา
เป็นเชลยศึก หรือเป็นนักโทษที่หนีคดี เป็นต้น อาจแบ่งชาวต่างชาติในอยุธยาออกเป็น 2 พวก
คือ ชาวเอเชียเพื่อนบ้าน กับชาวตะวันตก

ชาวเอเชียเพื่อนบ้านของอยุธยาได้เข้ามา เช่น มอญ ล้านนา ล้านช้าง จีน
มลายู แขกมัวร์ ญี่ปุ่น จาม ญวน ชาวต่างชาติเหล่านี้หากนับถือศาสนาพุทธในไม่ช้า
ก็ถูก กลืนเข้าเป็นชาวพื้นเมืองอยุธยาได้ง่าย เพราะจะมีลักษณะของวัฒนธรรมที่เหมือนกัน
เพราะเกิดจากรากฐานทางศาสนาเดียวกัน ส่วนผู้ที่นับถือศาสนาอื่น ๆ พระมหากษัตริย์โปรดให้
เสรีภาพในการนับถือศาสนา จึงยังคงรักษาวัฒนธรรมของตนได้อีก พร้อมมีการปรับตัวเข้าหาซึ่ง
กันและกัน เพราะระบบลัทธิของอยุธยาทำให้คนติดต่อไปมาถึงกันได้โดยสะดวก เกิดแลกเปลี่ยน
ความคิดซึ่งกันและกัน ชาวต่างชาตินี้จะมีอาชีพที่ต่างกัน เช่น ค้าขาย ช่าง ลูกเรือสำเภา
อาชีพเหล่านี้ก็เป็นอาชีพที่ให้บริการจึงติดต่อผู้คนอันมาก จึงทำให้เกิดการผสมผสานวัฒนธรรม
กลายเป็นเอกลักษณ์เฉพาะของอยุธยา เช่น การใช้ชีวิตอยู่เรือนแพ

ชาวตะวันตก ชาวตะวันตกหรือชาวยุโรปนี้จะ เข้ามาในอยุธยาหลังพวกเอเชีย
มาก โดยเพิ่งเริ่มเข้ามาในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 พ.ศ. 2061 ได้แก่ โปรตุเกส
อังกฤษ ฮอลันดา และฝรั่งเศส เป็นต้น ชาวตะวันตกเหล่านี้ส่วนมากจะมีจุดมุ่งหมายที่สำคัญ
คือต้องการค้าขาย จะมีเพียงฝรั่งเศสเท่านั้นที่มีจุดมุ่งหมายทางศาสนาว่าการค้า ชาวตะวันตก
ก็เช่นเดียวกับชาวเอเชียอื่น ๆ ที่ยังคงรักษาวัฒนธรรมประเพณีของตนไว้ แต่ต่างกันตรงที่
วัฒนธรรมประเพณีของพวกนี้แปลกและแตกต่างไปจากชาวเอเชียมาก เช่น นับถือศาสนาคริสต์
พระมหากษัตริย์โปรดพระราชทานที่ดินให้พวกชาวตะวันตกตั้งถิ่นฐานให้อยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาได้
ตามลบางกะจะ เป็นหมู่บ้านชาวต่างชาติ เพื่อชาวต่างชาติจะได้เข้า-ออกทางแม่น้ำเจ้าพระยา
ตอนใต้พระนครได้สะดวก ซึ่งต้องอาศัยเรือใบแล่นจากปากอ่าวไทยสู่อยุธยาตามอิทธิพลของ
ลมตะเภา (ลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้) และกลับออกไปตามอิทธิพลของลมข้าวเบา (ลมมรสุม
ตะวันออกเฉียงเหนือ) นอกจากจะพระราชทานที่ดินให้อยู่แล้วยังทรงรับเอาศิลปวิทยาการของชาว
ตะวันตกไปปรับปรุงใช้ด้วย ท้าให้นางหรือข้าราชการนำเข้าไปใช้เป็นแบบอย่างตามพระราชนิยม
ด้วย บางอย่างก็ถูกถ่ายทอดไปสู่สามัญชนหรือไพร่ด้วย

วัฒนธรรมของชาวต่างชาติในอยุธยา ถือว่าเป็นวัฒนธรรมแบบพ่อค้าหรือแบบ
สังคมเมือง เพราะเป็นสิ่งที่เกิดจากความจำเป็นอยู่ของพวกพ่อค้า และพ่อค้าทั้งหลายก็จะอาศัย
อยู่ในพระนครและหัวเมืองใหญ่เท่านั้น สรุปได้ดังนี้

การก่อสร้าง ได้แก่ การสร้างพระที่นั่งต่าง ๆ เช่นในพระราชวังนารายณ์ลพบุรี¹
การทำปะปา น้ำพุ หอดูดาว² และแนวคิดในการสร้างศาลาพักร้อนที่อาจรับมาจากเปอร์เซีย³
รวมทั้งการสร้างป้อมทหาร การหล่อปืนใหญ่ เป็นต้น

¹พลับพลึง มูลศิลป์. ความสัมพันธ์ไทย - ฝรั่งเศสสมัยอยุธยา. 2523.

หน้า 134 - 136.

²ประชุมพงศาวดาร เล่ม 50 (ภาคที่ 80) จดหมายเหตุฟอร์บิง. 2513.

หน้า 242.

³น. ณ ปากน้ำ. ศิลปะและวัฒนธรรมจากดินแดนอาหรับเมื่อแรกเข้าสู่สยามประเทศ.
2534. หน้า 58.

วิทยาการสมัยใหม่ ได้แก่ การตั้งโรงเรียนแบบตะวันตก การใช้นาฬิกาดูเวลา การใช้ปรอท การแปรรูปธัญพืช การตั้งสถานพยาบาล การรักษาแผลแบบตะวันตก ความรู้ทางดาราศาสตร์ และความรู้ทางภูมิศาสตร์สมัยใหม่ เป็นต้น

วัฒนธรรมประเพณีด้านอื่น ๆ ได้แก่ การแต่งกาย เช่น การสวมรองเท้า ใช้เสื้อผ้าแบบตะวันตก¹ หมวกแบบตะวันตก การใช้ผ้าเยียรบับทำผ้าถุง ใช้ผ้าไหม ผ้าแพรตัดเป็นเสื้อหรือผ้าห่ม การตกแต่งบ้าน เช่น ใช้พรมเบอร์เชียปูพื้น ใช้โคมระย้า เครื่องแก้ว ฉากกั้นแบบญี่ปุ่น มุ้งตาจากจีน เกี่ยวกับการกินอยู่ เช่น คัมภีร์ชา กาแฟ รับประทานอาหารมังสวิรัต² เนื้อสัตว์พวกโค ไก่ แกะ รวมทั้งไข่ไก่ นอกจากนี้ยังมีการต้อนรับแขกเมืองด้วยการยิงสลุต การใช้ธงสีแดงเป็นสัญลักษณ์³ แบบธงชาติปัจจุบัน รวมทั้งสัตว์เลี้ยง เช่น ม้าเทศจากอาหรับ อูฐ แพะ เป็นต้น

จากตัวอย่างของวัฒนธรรมที่กล่าวมานี้จะเป็นวัฒนธรรมของชนชาวต่างชาติทั้งในเอเชียและชาติตะวันตกที่เข้ามาในอยุธยาทั้งสิ้น ซึ่งนอกจากจะทำให้เกิดขนบธรรมเนียมแล้วยังเพิ่มเติมสืบทอดให้กับสังคมอยุธยา วัฒนธรรมเหล่านี้ก็ได้มีการถ่ายทอดไปยังชนชั้นสูงหรือชนชั้นผู้ดีเป็นส่วนใหญ่ไม่ค่อยแพร่หลายลงไปสู่ชนชั้นไพร่ ดังนั้นจึงเห็นว่า แม้รัชกาลที่สองได้เป็นสิ่งสำคัญที่ชักนำให้ชาวต่างชาติเข้าสู่อยุธยา วัฒนธรรมของชาวต่างชาติเหล่านี้ต่างมีติดตัวมาด้วยจึงได้เกิดการผสมผสานกันจนกลายเป็นลักษณะวัฒนธรรมแบบนานาชาติ

4. ปัญหาสังคมที่เกิดจากการขาดน้ำ

อาจกล่าวได้ว่าอยุธยาเป็นเมืองน้ำ เพราะมีแม่น้ำเจ้าพระยาอยู่เป็นจำนวนมาก และยังเป็นบริเวณที่มีน้ำท่วมขังอยู่ปีละเกือบ 6 เดือน น้ำจึงได้เป็นปัจจัยในการหล่อหลอมให้คนอยุธยา มีความเคยชินกับน้ำ มีกิจกรรมต่าง ๆ ที่เกิดจากน้ำหรือต้องมีน้ำเป็นส่วนประกอบ ฉะนั้นในยามที่เกิดการขาดแคลนน้ำ จึงมีผลกระทบต่อความเป็นอยู่ของคนโดยทั่วไป เช่น ถิ่นฝนแล้ง ไม้ตก

¹นิโกลาส์ แชรแอส. แหล่งเดิม. หน้า 101.

²เดอ ลาลูแบร์. แหล่งเดิม. หน้า 75 - 99.

³น. ณ ปากน้ำ. แหล่งเดิม. หน้า 69.

ต้องตามฤดูกาลในปีใด ชาวนาเพาะปลูกข้าวได้น้อยจะทําให้ปีต่อไปเกิดข้าวยากหมากแพง สร้างความเดือดร้อนไปทั่ว เพราะทุกคนต้องกินข้าวเป็นอาหารหลัก ดังในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2¹ ก็เคยเกิดเหตุการณ์ดังกล่าวขึ้น การขาดแคลนน้ำยังเป็นเหตุให้เกิดโรคระบาด² เช่น อหิวาตกโรค บิด และป่วง ซึ่งโรคนี้มักเป็นในฤดูแล้งน้ำน้อย และปัญหาจากโจรผู้ร้ายก็เป็นปัญหาที่เกิดขึ้นในฤดูนี้เช่นกัน เพราะเมื่อชาวนาปลูกข้าวไม่ได้ ไม่มีข้าวกินปัญหาเกิดขึ้นจึงต้องคิดหาวิธีการเพื่อให้ได้มาซึ่งการมีกินมีใช้เมื่อไม่มีหนทางหรือคิดไม่ตกหาวิธีการดี ๆ ไม่ได้จึงต้องออกขโมยจับปล้น ดังนั้นน้ำจึงเป็นปัจจัยที่ก่อให้เกิดปัญหาสังคมได้ หากมีไม่เพียงพอกับการใช้สอยซึ่งปัญหาดังกล่าวเป็นผลต่อความมั่นคงของอาณาจักรอย่างมาก

น้ำเป็นปัจจัยสำคัญต่อความเป็นอยู่ของคนในสมัยอยุธยาโดยเฉพาะที่อยู่ในบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา อยุธยามีลักษณะวัฒนธรรมประเพณีแบบสังคมเกษตรผสมพุทธศาสนา จึงต้องใช้น้ำเพื่อการเพาะปลูกเป็นสำคัญ และน้ำยังเป็นสิ่งผูกพันกับชีวิต

ฉะนั้นชีวิตชาวอยุธยาตั้งแต่เกิดจนตาย น้ำมีส่วนต่อการดำเนินชีวิตประจำวันตั้งแต่เข้าถึงคำ น้ำก่อให้เกิดวัฒนธรรมในสังคมจนสืบทอดมาจนปัจจุบัน น้ำทำให้เกิดการผสมผสานวัฒนธรรมที่หลากหลายของสังคมอยุธยา จนทำให้เกิดลักษณะวัฒนธรรมแบบอยุธยาเฉพาะซึ่งไม่เหมือนอาณาจักรคนไทยถิ่นอื่น เช่น การอยู่เรือนแพ การมีตลาดน้ำ การปลูกข้าวโตตามน้ำ การเล่นทางน้ำต่าง ๆ และถ้ายังอยุธยาขาดน้ำ หรือน้ำมีน้อยกว่าปกติจะทําให้สังคมมีปัญหา มากเช่น ข้าวยากหมากแพง โจรผู้ร้ายชุกชุม โรคระบาด คนตายมาก ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าปริมาณน้ำมีผลต่อชีวิตความเป็นอยู่และวัฒนธรรมอยุธยา

¹สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงราชูปถัมภ์. พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา.

เล่ม 1 ตอน 1 . 295. หน้า 197.

²สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงราชูปถัมภ์. แหล่งเดิม. หน้า 172.

บทสรุป

ทฤษฎีทางภูมิศาสตร์ได้กล่าวว่าพฤติกรรมของคนขึ้นอยู่กับสิ่งแวดล้อม ดังนั้นจึงอาจพิจารณาได้ว่าสิ่งแวดล้อมในอดีตย่อมมีความสำคัญในการกำหนดประวัติศาสตร์เช่นกัน ด้วยเหตุนี้วิทยานิพนธ์ฉบับนี้จึง เลือกศึกษาเรื่องความสำคัญของแม่น้ำลำคลองในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างต่ออาณาจักรอยุธยา เพื่อศึกษาค้นหาที่ตั้งของแม่น้ำลำคลองที่สำคัญในสมัยอยุธยาและเพื่อวิเคราะห์ความสำคัญของแม่น้ำลำคลองที่มีต่อการยุทธศาสตร์ การปกครอง การเศรษฐกิจสังคมและวัฒนธรรมของอาณาจักรอยุธยา ซึ่งเป็นการศึกษาโดยการวิเคราะห์ประวัติศาสตร์ในเชิงภูมิศาสตร์ อีกทั้งอยุธยาซึ่งเป็นอาณาจักรของคนไทยในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาที่ได้รับการสืบสานวัฒนธรรมเป็นมรดกไทยมาจนถึงปัจจุบัน และได้รับยกย่องให้เป็นมรดกโลก เป็นอาณาจักรที่มีลักษณะพิเศษกว่าอาณาจักรของคนไทยในภูมิภาคอื่น ๆ คือตั้งอยู่ในลุ่มน้ำที่มีระบบลำน้ำเชื่อมโยงเป็นเครือข่ายอย่างกว้างขวาง ลักษณะนี้ได้กลายเป็นรูปแบบของอาณาจักรไทยต่อมาคือธนบุรีและรัตนโกสินทร์

ในสมัยอยุธยามีแม่น้ำลำคลองสำคัญที่ทำการค้นคว้าได้ดังนี้

- แม่น้ำ ได้แก่ แม่น้ำเจ้าพระยาซึ่งเริ่มต้นที่จังหวัดนครสวรรค์ ไหลมาลงอ่าวไทยที่จังหวัดสมุทรปราการ
- แม่น้ำท่าจีนซึ่งเป็นสาขาหนึ่งของแม่น้ำเจ้าพระยา ที่แยกออกมาตรงบริเวณบ้านมะขามเต่า จังหวัดชัยนาท ไหลลงสู่อ่าวไทยที่จังหวัดสมุทรสาคร
- แม่น้ำน้อยซึ่งเป็นสาขาของแม่น้ำเจ้าพระยา แยกออกมาตรงบริเวณเขตอำเภอสรรค จังหวัดชัยนาท แล้วมาบรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยาที่บ้านราชคราม อำเภอบางไทร จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
- แม่น้ำลพบุรี เป็นสาขาของแม่น้ำเจ้าพระยา แยกออกมาตรงบริเวณเขาอำเภอเมือง จังหวัดสิงห์บุรี แล้วไหลมาบรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยาที่อำเภอพระนครศรีอยุธยา
- แม่น้ำป่าสัก เกิดขึ้นจากภูเขาทางตอนเหนือของจังหวัดเพชรบูรณ์ต่อกับจังหวัดเลย ไหลมาบรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยา บริเวณด้านใต้ของเกาะเมือง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

แม่น้ำบางปะกงและแม่น้ำนครนายก เกิดขึ้นจากภูเขาทางตอนเหนือของจังหวัดปราจีนบุรี ไหลลงอ่าวไทยที่อำเภอบางปะกง จังหวัดฉะเชิงเทรา

คลอง มีทั้งคลองธรรมชาติและคลองขุดซึ่งมีอยู่เป็นจำนวนมาก เช่น คลองหันตรา คลองข้าวเม่า และคลองขุดลัดแม่น้ำเจ้าพระยา คลองตะเคียน คลองหัวตะพาน คลองเจ้าเจ็ด (บางยี่หน) คลองลาดชะโด (บางปลาหมอ) คลองบางบาล คลองโผงเผง คลองบางปลากด คลองบางพลับ คลองบางแก้ว และคลองโคกขาม เป็นต้น คลองดังกล่าวเป็นตัวอย่างที่ทากให้เห็นภาพของคลองจำนวนมากที่พาดผ่านพาดเชื่อมโยงกับแม่น้ำสายต่าง ๆ ในลุ่มเจ้าพระยาตอนล่างซึ่งให้ประโยชน์ช่วยในการเดินทางลัดและติดต่อระหว่างลุ่มแม่น้ำสายหนึ่งไปยังอีกสายหนึ่งด้วย

การที่อยู่อาศัยอยู่ในพื้นที่ซึ่งมีระบบน้ำเป็นเครือข่ายกว้างขวางเช่นนี้ ทากที่อยู่อาศัยเป็นอาณาจักรเปิดที่มีเส้นทางติดต่อเชื่อมโยงกับหัวเมืองต่าง ๆ และเมืองนานาชาติ ดังนั้นระบบน้ำจึงมีความสำคัญต่ออยุธยาในด้านต่าง ๆ เช่น ด้านยุทธศาสตร์ การเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ดังนี้

ด้านยุทธศาสตร์ แม่น้ำลำคลองเป็นปัจจัยสำคัญที่ทากให้อยุธยามีความมั่นคงอันเนื่องมาจากการสามารถป้องกันไม่ให้กองทัพของข้าศึกบุกเข้าโจมตีพระนครได้โดยง่าย ทั้งยังเป็นเส้นทางลำเลียงกองทัพและยุทโธปกรณ์เพื่อออกไปโจมตีข้าศึกที่เดินทางเข้ามาในพระราชอาณาเขต ดังจะเห็นได้จากการทำสงครามสู้รบกับพม่าครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. 2081 ในรัชกาลสมเด็จพระไชยราชาธิราช จนถึงปี พ.ศ. 2310 ซึ่งเป็นปีสุดท้ายของสมเด็จพระที่นั่งสุริยาศอมรินทร์ นอกจากนี้อยุธยายังได้ใช้ลำน้ำขยายอาณาเขตไปยังหัวเมืองเหนือ ทั้งนี้เพราะแม่น้ำเจ้าพระยาคือติดต่อถึงแม่น้ำปิง วัง ยม และแม่น้ำน่าน ซึ่งทากให้อยุธยาสามารถเดินทางไปถึงเมืองสำคัญ ได้แก่ เมืองกำแพงเพชร สุโขทัย และพิษณุโลก ซึ่งในประวัติศาสตร์อยุธยาตอนต้นได้สะท้อนให้เห็นถึงความพยายามที่จะเข้าปกครองหัวเมืองเหนือซึ่งต่อมาเปรียบเสมือนสะพานที่เชื่อมโยงให้อยุธยาเข้าไปปกครองอาณาจักรล้านนาส่วนหนึ่ง

นอกจากหัวเมืองเหนือแล้ว อยุธยาขยายอิทธิพลเข้าไปปกครองลาวและเขมร โดยใช้เส้นทางตามลำน้ำป่าสักและลำน้ำบางปะกง จากนั้นจึงเดินทางบกตรงไปยังเมืองดังกล่าว ทว่าการเดินทางไปเขมรอาจใช้เส้นทางทะเลเลียบชายฝั่งตะวันออกของอ่าวไทย

เส้นทางทะเลนี้ยังมีประโยชน์ต่ออยุธยาในการติดต่อกับหัวเมืองชายทะเลในบริเวณอ่าวไทย เช่น เมืองบางปลาสร้อย (ชลบุรี) เมืองจันทบุรี เพชรบุรี คลองวาฬ (ประจวบคีรีขันธ์) กุยบุรี และหัวเมืองปากซำใต้ เช่น ไซยา นครศรีธรรมราช ซึ่งทำให้อยุธยาสามารถขยายอิทธิพลเข้าไปปกครองเมืองสงขลา ปัตตานี และหัวเมืองมลายู เช่นเดียวกับที่อยู่อาศัยแม่น้ำในพื้นที่ยังมีเมืองเพชรบุรี คลองวาฬ กุยบุรี เพื่อเดินทางไปจนถึงเมืองทวาย มะริด ตะนาวศรี ซึ่งเป็นเมืองท่าสำคัญของไทยในสมัยอยุธยา ดังนั้นถ้าวิเคราะห์ความเกี่ยวเนื่องระหว่างอยุธยากับหัวเมืองในอาณาจักรและเมืองประเทศราชต่าง ๆ ส่วนแต่มีแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นพื้นฐานที่พาให้ ไปมาทักกันโดยสะดวกและสร้างความมั่นคงปลอดภัยให้กับราชธานี

อย่างไรก็ตามราชธานีอยุธยาเคยถูกพม่าโจมตีหลายครั้ง แต่ครั้งสำคัญคือในปี พ.ศ. 2112 และ พ.ศ. 2310 เพราะเป็นครั้งที่พม่าสามารถข้ามคูเมืองเข้าโจมตีถึงในพระนคร เหตุการณ์ครั้งนั้น โดยเฉพาะในปี พ.ศ. 2310 ได้มีนักวิชาการศึกษาปัจจัยที่พาให้เสียกรุงไว้หลายประเด็น ดังเช่นกษัตริย์อ่อนแอไม่ได้เตรียมการรับฟัง ทว่าการศึกครั้งล่าสุดได้มีข้อโต้แย้งที่มีหลักฐานว่าอยุธยาได้ส่งกรมผู้รบกับพม่าอย่างเข้มแข็ง พม่าต้องใช้เวลากว่าปีจึงจะเข้าเมืองได้ ดังนั้นจึงมีความต่อมาว่าแล้วเหตุใดอยุธยาจึงเป็นฝ่ายแพ้ วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ได้ให้คำตอบว่า สาเหตุสำคัญก็คืออยุธยาเป็นฝ่ายใช้ประโยชน์จากแม่น้ำได้อย่างไม่เป็นเต็มที่ จึงทำให้เกิดการเสียเปรียบในการใช้ระบบแม่น้ำเพื่อป้องกันตนเอง ขณะเดียวกันพม่าได้เรียนรู้ถึงความสำเร็จของระบบน้ำที่ช่วยป้องกันราชธานี อยุธยาจึงได้หาวิธีแก้ไขปัญหานั้นสำเร็จ จึงพาให้พม่าเป็นฝ่ายชนะ

ผลกระทบจากการเสียกรุงในปี พ.ศ. 2310 พาให้ไทยต้องย้ายเมืองหลวงใหม่มาตั้งอยู่ที่ธนบุรีและรัตนโกสินทร์ ซึ่งมีสภาพแวดล้อมคล้ายคลึงกับกรุงศรีอยุธยา ทว่าคนไทยในสมัยนั้นได้ปรับเปลี่ยนยุทธวิธีในการใช้ระบบน้ำทั้งหมด จึงพาให้พม่าไม่อาจชนะศึกได้อีกต่อไป

แม่น้ำเจ้าพระยาช่วยส่งเสริมให้อยุธยาสามารถปกครองแบบรวมอำนาจเข้าสู่ส่วนกลางได้อย่างมีประสิทธิภาพ จนสามารถสู้รบต่อกับสมัยรัตนโกสินทร์ ส่วนในด้านเศรษฐกิจ แม่น้ำเจ้าพระยาเป็นปัจจัยพาให้เศรษฐกิจการค้าของอยุธยารุ่งเรืองมากจนกลายเป็นแหล่งการค้าที่สำคัญในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อีกด้วย

แม่น้ำเจ้าพระยาช่วยในการสร้างสรรค์และสืบทอดวัฒนธรรมไทยในสมัยอยุธยาจนถึงปัจจุบัน

ปัญหาและข้อเสนอแนะ

การทบทวนนิพนธ์ฉบับนี้ เป็นความพยายามที่จะศึกษาความสำคัญของแม่น้ำลำคลอง ในประวัติศาสตร์สมัยอยุธยา ในส่วนที่เกี่ยวกับระบบลำน้ำ แม้ว่าในพื้นที่จริงจะมีเครือข่ายของระบบลำน้ำที่ยาวอยู่ทั่วไปในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ทว่าปัญหาของการศึกษาอยู่ตรงที่การหาข้อมูลที่เป็นลายลักษณ์อักษรเกี่ยวกับระบบลำน้ำได้น้อย ทั้งในจำนวนหลักฐานเหล่านี้ยังมีจำนวนที่หาข้อมูลพื้นฐาน เช่น ปีที่ทำการขุดคลอง ระยะเวลาในการขุด จำนวนคนที่ใช้ขุด รวมทั้งความกว้าง ความลึกและความยาวของลำคลอง ดังนั้นผู้ทบทวนนิพนธ์จึงใช้วิธีสำรวจแม่น้ำลำคลองที่สำคัญในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง รวมทั้งการสัมภาษณ์ชาวบ้านท้องถิ่น ซึ่งนอกจากจะได้ตัวท่านเหล่านั้นเป็นหลักฐานแล้ว ไม่มีหลักฐานอื่นที่ตรวจสอบได้ว่าคาบอกลำน้ำนั้นถูกต้องเพียงใด นอกจากนี้ผู้ทบทวนนิพนธ์ยังพบว่าแม่น้ำสำคัญ เช่น แม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำลพบุรี และแม่น้ำป่าสักได้ไหลเปลี่ยนทิศทางเดิม สภาพการเปลี่ยนแปลงเช่นนี้ ไม่มีการจดบันทึกไว้ ดังนั้นอาจมีผลให้การวิเคราะห์ประวัติศาสตร์อยุธยาคลาดเคลื่อนทั้งการศึกษาชุมชนโบราณจึงควรจะทำให้ความสนใจบรรดาชุมชนที่ตั้งอยู่ริมฝั่งคลองซึ่งเคยเป็นแม่น้ำใหญ่มาก่อน เช่น คลองบางบาล คลองบางแก้ว คลองบางชาด คลองหันตรา เป็นต้น นอกจากนั้นในการสำรวจพื้นที่ ยังได้พบการทำลายสภาพระบบลำน้ำ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา เช่น การปลูกบ้านรุกไล่ลงในคลอง ใช้คลองเป็นที่ทิ้งขยะ ซึ่งเห็นได้จากคลองคูเมือง คลองมหานาค คลองคูจาม นอกจากนั้นแล้วยังมีการถมคลองเพื่อสร้างถนน เช่น ลำน้ำกโพธิ์สามต้น (หรือคลองบางชาด) ถมทวนบปิดปากคลองหรือไม่เปิดปิดประตูน้ำ ทากั้นกั้นคลองตื้นเขิน และเน่าเสียได้ง่าย เช่น คลองข้าวเม่า คลองบางปลาเกศ คลองบางพลับ เป็นต้น การทำลายระบบลำน้ำโดยวิธีนี้ นอกจากจะทำลายหลักฐานทางประวัติศาสตร์แล้วยังเป็นการทำลายระบบนิเวศน์วิทยาด้วย

เกี่ยวกับหัวข้อเรื่องที่ทำการศึกษา เรื่อง ความสำคัญของแม่น้ำลำคลองในบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่างต่ออาณาจักรอยุธยา เป็นการศึกษาที่มีขอบเขตกว้างขวาง ดังนั้นจึงควรจะได้มีการศึกษาให้ละเอียดยิ่งขึ้น โดยกำหนดหัวข้อให้แคบและเฉพาะ เรื่อง ความสำคัญของแม่น้ำลำคลองในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างต่อการยุทธศาสตร์ของอยุธยา

หรือความสำคัญของแม่น้ำคลองในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างต่อเศรษฐกิจอยุธยา พร้อมทั้งควรใช้เวลาเกินกว่า 1 ปี เพื่อจะได้ศึกษาทั้งเอกสารและสำรวจภาคสนามได้อย่างทั่วถึง

การศึกษาเรื่องความสำคัญของแม่น้ำคลองในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ต่ออาณาจักรอยุธยา ไม่ควรจะสิ้นสุดลงเมื่อราชธานีอยุธยาสลายตัว ในทางตรงข้าม ควรจะได้มีการศึกษาอย่างละเอียดและกว้างขวาง เพราะแม่น้ำคลองยังคงมีความสำคัญต่อกรุงเทพมหานคร เมืองหลวงของคนไทยปัจจุบัน ซึ่งมีที่ตั้งและสภาพภูมิศาสตร์คล้ายกับพระนครศรีอยุธยา บางทีการใช้ภูมิปัญญาที่จะนำเอาประสบการณ์นี้มาใช้ให้เป็นประโยชน์ ดังเช่นคนในสมัยอยุธยาได้ทำมา อาจช่วยแก้ปัญหาที่พบบ่อยๆ เช่น น้ำท่วม น้ำเน่าเหม็น หรือการใช้ทางน้ำเพื่อเป็นเส้นทางคมนาคม เพื่อแก้ปัญหาการจราจรในกรุงเทพมหานครได้อีกทางหนึ่ง

บรรณาการ

บรรณานุกรม

เอกสารชั้นต้นที่พิมพ์แล้ว

- คอลลิส, มอร์ริส. แซมมวลไวท์แห่งกรุงสยาม. แปลจาก Siamese White. แปลโดย
เจริญ ไชยชนะ. พระนคร : เกษมบรรณกิจ, 2507.
- แซรวาส, นิโกลาส. ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม.
(ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช). แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร.
พระนคร : ก้าวหน้า, 2506.
- ตาซาร์ด, กวี, บาทหลวง. จดหมายเหตุการเดินทางสู่ประเทศสยาม. แปลจาก Voyage
de Siam des pere jesuits แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร. ม.ป.ท. :
กรมศิลปากร, 2517.
- _____. จดหมายเหตุการเดินทางครั้งที่ 2 ของบาทหลวงตาซาร์ด ค.ศ. 1687 - 1688.
แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร. พระนคร : กรมศิลปากร, 2519.
- ตรูแบง, ฟรังซัวส์ อังรี. ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงศรีอยุธยาฉบับตรูแบง. แปลจาก
History of the kingdom of Siam and of the revolutions that
have caused the overthrow of the empire up to A.D. 1770.
แปลโดย สมศรี เอี่ยมธรรม. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2522.
- _____. ประวัติศาสตร์แห่งพระราชอาณาจักรสยาม. แปลจาก Histoire du Royaume
de Siam, tome premier. แปลโดย ปอล ชาเวียร์. กรุงเทพฯ :
กรมศิลปากร, 2530.
- ไทยในจดหมายเหตุแกมพ์เฟอร์. กรมศิลปากร, 2508.
- นราธิบประพันธ์พงศ์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ. จดหมายเหตุลาลูแบร์. เล่ม 1.
พระนคร : องค์การค้าคุรุสภา, 2505.
- ปรีดา ศรีชลาลัย. "คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม เอกสารจากหอหลวง,"
แถลงงานประวัติศาสตร์เอกสารโบราณคดี. 3(2) : 53 - 65 ; 1 มกราคม
2512.

ปรีดา ศรีชลาลัย. "คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม เอกสารจากหอหลวง," แถลงงาน

ประวัติศาสตร์เอกสารโบราณคดี. 3(2) : 21 - 35 ; 1 พฤษภาคม 2512.

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา (ฉบับหลวงประเสริฐและฉบับกรมพระปรมาธิบดีอินท) และ

พงศาวดารเหนือ ฉบับพระวิเชียรปรีชา (น้อย) เล่ม 1. พระนคร : คุรุสภา, 2504.

ลาลูแบร์, เดอะ. พระราชอาณาจักรสยาม. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. พระนคร :

ก้าวหน้า, 2510.

ศิลปากร, กรม. คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัดและพระราชพงศาวดาร

กรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ. พระนคร : คลังวิทยา, 2510.

_____. ไทยในจดหมายเหตุแกมบีเพอร์. อนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นายรอง ศยามานนท์.

28 มกราคม 2508.

_____. บันทึกเรื่องสัมพันธ์ไมตรีระหว่างประเทศไทยกับนานาประเทศในศตวรรษที่ 17.

เล่ม 1. พระนคร : กรมศิลปากร, 2512.

_____. บันทึกเรื่องสัมพันธ์ไมตรีระหว่างประเทศไทยกับนานาประเทศในศตวรรษที่ 17.

เล่ม 2. พระนคร : กรมศิลปากร, 2513.

_____. บันทึกเรื่องสัมพันธ์ภาพระหว่างกรุงสยามกับนานาประเทศในคริสต์ศตวรรษที่ 17.

เล่ม 3. แปลโดย สุภรณ์ อิศวสันโสมภพ. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2522.

_____. บันทึกเรื่องสัมพันธ์ภาพระหว่างกรุงสยามกับนานาประเทศในคริสต์ศตวรรษที่ 17.

เล่ม 4. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2525.

_____. ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 5. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ : ศิลปากร, 2533.

_____. ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 31, 32. (เล่ม 18). พระนคร : องค์การการค้า

คุรุสภา, 2508.

_____. ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 63. (เล่ม 36, 37). พระนคร : องค์การการค้า

คุรุสภา, 2512.

_____. ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 75 ต่อ 77. (เล่ม 47). พระนคร : องค์การการค้า

คุรุสภา, 2513.

_____. ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 80. (เล่ม 50). พระนคร : องค์การการค้าคุรุสภา,

2513.

เอกสารชั้นรอง

เกื้อกุล ชื่นยงอเนกต์. ความเปลี่ยนแปลงภายในเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาระหว่าง พ.ศ. 2438 - 2500. กรุงเทพมหานคร : สถาบันไทยศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2529.

ชจร สุขพานิช. ข้อมูลประวัติศาสตร์ : สมัยอยุธยา. วุฒิชัย มูลศิลป์ บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ : สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ม.ป.ป.

_____. ออกญาวิไชเยนทร์หรือการค้าต่างประเทศในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์. กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2527.

_____. คำบรรยายประวัติศาสตร์ไทย พ.ศ. 1600 - 2310. กรุงเทพฯ : บรรณกิจ, 2521.

คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร. การขุดค้นและการศึกษาวัฒนธรรมของชุมชนโบราณที่บ้านคูเมือง อ.อินทร์ จ.สิงห์บุรี. 2523.

คึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว. สถาบันพระมหากษัตริย์. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2523.

ควอริช เวลส์. การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ. แปลจาก Aucient Siamese Government and Administration (1934). โดย กาญจน์ ละอองศรี และยุพา ชุมจันทร์. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2527.

จรรยา ประชิตโรมรัน. การสงครามในสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราชและสมเด็จพระเอกาทศรถ. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2534.

จันทร์ฉาย ภักดีอคม. ประวัติศาสตร์ไทยสมัยแรกเริ่มถึงสมัยธนบุรี การศึกษาเฉพาะประเด็น. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2520.

จันทร์ฉาย ภักดีอคม บรรณาธิการ. กรุงศรีอยุธยาในเอกสารหลักฐานสเปน. กรุงเทพฯ : สมาคมประวัติศาสตร์, 2532.

จิตร ภูมิศักดิ์. สังคมไทยลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก่อนสมัยศรีอยุธยา. กรุงเทพฯ : ไฉนงาม, 2526.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชพิธีสิบสองเดือน. กรุงเทพฯ :

ศิลปบรรณาคาร, 2503.

_____. พระราชหัตถเลขาคราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือ (ร.ศ. 120). พระนคร :

กรมศิลปากร, 2492.

_____. พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสสามกัมมะขามเฒ่า และพระราชกระแสเรื่องจัดการทวารมณฑลกรุงเทพฯ. พระนคร : กรมศิลปากร, 2493.

_____. ระยะทางเสด็จประพาสมณฑลอยุธยาเมื่อปีชวาล พ.ศ. 2421. พระนคร :

หอสมุดวิจิตรญาณ, 2470.

จุลทัศน์ พยาฆรานนท์. "ช่าง และย่านบ้านช่างในกรุงศรีอยุธยา," ใน เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการ เรื่องกรุงศรีอยุธยา : อารยธรรมไทย. 1 - 5

จัดโดย ศูนย์ศึกษาประวัติศาสตร์อยุธยา สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา วิทยาลัยครูพระนครศรีอยุธยา, 2533.

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ภูมิลักษณะประเทศไทย. กรุงเทพฯ : สภาวิจัยแห่งชาติ, 2534.

ชัย เรื่องศิลป์. ประวัติศาสตร์ไทยด้านเศรษฐกิจ. พรเทพ ชันตระกูล บรรณาธิการ.

กรุงเทพฯ : คีนอ้อ, 2533.

_____. ประวัติศาสตร์สมัยโบราณก่อนศตวรรษ 25. กรุงเทพฯ : ศิลปบรรณาคาร, 2523.

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. เรื่องของสองนคร. กรุงเทพฯ : เรือนแก้วการพิมพ์, 2523.

ชูสีรี จามรมาน. "หลักฐานด้านโบราณคดีและประวัติศาสตร์สมัยอยุธยาของนครปฐม," ใน เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่องประวัติศาสตร์โบราณคดีและศิลปวัฒนธรรมนครปฐม.

มหาวิทยาลัยศิลปากร, 1 - 15 ; นครปฐม, 2525.

ณรงค์ พ่วงพิศ. ประวัติศาสตร์ไทย 3 : ประวัติศาสตร์การปกครองและการเมืองไทย.

มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ม.ป.ป.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ. ไทยรบพม่า. พิมพ์ครั้งที่ 7. พระนคร : คลังวิทยา, 2514.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. พระราชกำหนดครั้งกรุงศรีอยุธยา และประมวลคำอธิบายทางนิติศาสตร์. อนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ พ.ท.พระพิเนตรชัยกร (ยิ้ม ทั้งสุชาติ), 2507.

_____. เสด็จประพาสต้น. พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504.

ดิเรก กุลสิริสวัสดิ์. ความสัมพันธ์ของมุสลิมทางประวัติศาสตร์และวรรณคดีไทยและสำเนา กษัตริย์สุลัยมาน (ฉบับย่อ). พิมพ์ครั้งที่ 2. มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2515.

_____. สำเนากษัตริย์สุลัยมาน. แปลจาก The Ship of Sulaiman. โดย ดิเรก กุลสิริสวัสดิ์. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2527.

ศุภรา, กรม. ภูมิศาสตร์ประเทศสยาม. กรุงเทพฯ : กระทรวงศึกษาธิการ, 2467.

ถนน อานามวัฒน์ และคนอื่น ๆ. ประวัติศาสตร์ไทยยุคก่อนประวัติศาสตร์ไทยถึงสิ้นอยุธยา. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2528.

ทักษิณ อินทรโยธา. ใครคือเจ้าถิ่นลุ่มน้ำเจ้าพระยาและด้านขวาทองเมื่อ 2,000 - 3,000 ปี ก่อน. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2534.

ทิพย์. ประวัติศาสตร์พม่า. แปลโดย เพ็ชรี สุมิตร. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการ ตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2519.

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2. พระนคร : องค์การค้าคุรุสภา, 2504.

ทิวา ศุภจรรยา และผ่องศรี วนาสิน. "การศึกษาลักษณะชุมชนโบราณจากภาพถ่ายทาง อากาศ จังหวัดนครปฐม," ใน เอกสารประกอบการสัมมนาประวัติศาสตร์โบราณคดี และศิลปวัฒนธรรมนครปฐม. มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2525.

เทพู ทับทอง. ภาพประวัติศาสตร์. พระนคร : กรุงเทพมหานครการพิมพ์, 2523.

ธรรมธิเบศร, เจ้าฟ้า, รวมภาพเห่เรือ. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2520.

ธิดา สาระยา. (ศรี) ทวารวดี : ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2532.

ธีรวัต ฌ บ่อมเพชร. "เอกสารขอสันตากับการศึกษาประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ไทย-ฮอลันดา-
ญี่ปุ่น กลางคริสต์ศตวรรษที่ 17," ใน สายธารแห่งความคิด. ชาศริต ชุ่มวิริยะ
และอุกฤษฏ์ ปัทมานันท์ บรรณาธิการ. 125 - 136. คณะกรรมการจัดกิจกรรม
ทางวิชาการ จลองครอบ 60 ปี อาจารย์คุณารุญญา สนิทวงศ์ ฌ อยู่ธยา, 2532.

น. ฌ ปากน้ำ. ศิลปะและวัฒนธรรมจากดินแดนอาหรับเมื่อแรกเข้าสู่สยามประเทศ.

กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2534.

นริศรานุวัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา. จดหมายระยะทางไปพิษณุโลก. ม.ป.ท.,
2506.

นราธิปประพันธ์พงศ์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ. พระราชพงศาวดารพม่า เล่ม 1.

พระนคร : องค์การค้าคุรุสภา, 2505.

นราธิปพงศ์ประพันธ์, พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่น. ประวัติการทูตของไทย. ม.ป.พ. :

โรงพิมพ์พระจันทร์, 2507.

เน้นทนา กบิลภาตจัน. ผลของระบบผูกขาดทางเศรษฐกิจที่มีต่อสังคมเกษตรกรรมไทย : สมัย
อยุธยา จนถึงสนธิสัญญาเบาริง พ.ศ. 2398. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์,
2532.

เน้นทยา สว่างวุฒิธรรม. "เอกสารภาษาโปรตุเกสที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์อยุธยา," ใน
เอกสารประกอบการสัมมนาประวัติศาสตร์ไทยสมัยอยุธยา. หน้า 1 - 20.

กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2528.

นพวัลย์ กิจรังกุล. ภูมิศาสตร์การตั้งถิ่นฐาน. กรุงเทพฯ : โอเคียนส์ไตร์, 2528.

นิธิ เอียวศรีวงศ์. การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี. กรุงเทพฯ : ศิลปวัฒนธรรม,
2528.

นิธิ เอียวศรีวงศ์. การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์. เอกสารวิชาการหมายเลข 11.

กรุงเทพฯ : สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2523.

_____. ปากไก่และใบเรือ. กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, 2525.

_____. "ลักษณะการค้าในเอเชียระหว่างศตวรรษที่ 19 - 20," ใน ศรีธรรมเทพนคร.

อาคม พัตริยะ และนิธิ เอียวศรีวงศ์ บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ : เจ้าพระยา,
2527.

นิธิ เอียวศรีวงศ์. "ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ : พื้นฐานทางเศรษฐกิจ,"

ใน สายธารแห่งความคิด. ชาศรีต ชุมวิริยะ และอุกฤษฏ์ ปัทมานันท์
บรรณาธิการ. 25 - 46. คณะกรรมการจัดกิจกรรมทางวิชาการ จลองครบ
60 ปี อาจารย์คุณวรุณฯ สนิทวงศ์ ณ อยุธยา, 2532.

บางขุนเทียนส่วนหนึ่งของแผ่นดินไทยและกรุงรัตนโกสินทร์. อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ
น.ท.สุขุม บุษปาน ร.น., 2530.

โบราณราชธานี, พระยา. ระยะทางเสด็จประพาสลำน้ำแม่ น้ำน้อยและลำน้ำแม่ในหุบเขา
อยุธยาและมณฑลนครสวรรค์. พระนคร : กรมศิลปากร, 2504.

_____. อธิบายแผนที่พระนครศรีอยุธยา. กรมศิลปากร, 2509.

ปฏิพัทธ์ พุ่มพวงแพทย์. "ข้อมูลที่ได้จากหมู่บ้านชาวต่างประเทศ," ใน เอกสารประกอบ
การสัมมนาประวัติศาสตร์อยุธยา เรื่อง หลักฐานด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดีสมัย
อยุธยา. มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2528.

บาลเลกซ์. เล่าเรื่องกรุงสยาม. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. พิมพ์ครั้งที่ 2.
กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2520.

ปิยนาด บุนนาค ดวงพร นพคุณ และสุวัฒนา ธาตวนิติ. คลองในกรุงเทพฯ : ความเป็นมา
การเปลี่ยนแปลง และผลกระทบต่อกรุงเทพฯ ในรอบ 200 ปี. (พ.ศ. 2325 - 2525)
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.

ประกาศรี สี่หอฯ. ปริทัศน์วัฒนธรรมในภาษาและวรรณคดีไทย. กรุงเทพฯ : วัฒนาพานิช,
2523.

ผาสุข อินทรารุณ. รายงานการขุดค้นที่ตำบลพระประโทน อ.เมือง จ.นครปฐม.
คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2526.

ผ่องศรี วนาสิน และทิวา ศุภจรรยา. เมืองโบราณบริเวณชายฝั่งทะเลเดิมของที่ราบ
ภาคกลาง ประเทศไทย : การศึกษาตำแหน่งที่ตั้งและภูมิศาสตร์สัมพันธ์. กรุงเทพฯ :
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528.

พลับพลึง มูลศิลป์. ความสัมพันธ์ไทย-ฝรั่งเศสสมัยอยุธยา. พระนคร : บรรณกิจ, 2523.

พูนพิศมัย ดิศกุล, หม่อมเจ้าหญิง. ประเพณีไทย. กรุงเทพฯ : เสริมวิทย์บรรณาการ,
2438.

เพ็ญศรี กาญจนเมัย และนันทนา กบิลกาญจน์. บทบาทมุสลิมในปลายอยุธยา - ธนบุรี.

พ.ศ. 2300 - 232. มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2521.

โทบลีย์ ช่างสุพรรณ. สังคมไทยสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช. คณะโบราณคดี

มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2513.

ภูมิศาสตร์ประเทศไทย. กรมตำรา กระทรวงศึกษาธิการ, 2468.

มนู วัลยะเพ็ชร. ภูมิศาสตร์การเมือง. พิมพ์ครั้งที่ 2. มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2514.

รายงานการขุดแต่งและบูรณะโบราณสถานวัดเซ ต.บ้านเลน อ.บางปะอิน จ.พระนครศรีอยุธยา.

โครงการอุทยานประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยา, 2530.

รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช ครั้งที่ 3. ประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช

จากภาษาและวรรณกรรม. กรุงเทพฯ : วิทยาลัยครุศรีธรรมราชและสำนักงาน

คณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2528.

เรื่องกฎหมายตราสามดวง. พระนคร : กรมศิลปากร, 2521.

วรรณคดีบางเรื่องของ สุนทรภู่ และนายมี. กรมศิลปากร, 2504.

วรรณิ พุทธาธุโกร. ภูมิศาสตร์ประเทศไทย. 2528.

วิจิตรมาตรา, ชน. ประวัติการค้าไทย. พิมพ์ครั้งที่ 4. พระนคร : รามสาส์น, 2516.

_____. สองฝั่งลำน้ำเจ้าพระยา. พิมพ์งานพระราชทานเพลิงศพ น.ส.สมัครจิต

งามพินิต. 27 มกราคม 2509.

วินัย รอดจ่าย. เรือยาว มรดกทางวัฒนธรรมบนสายน้ำ. กรุงเทพฯ : ดันอ้อ, 2532.

วินัย พงศ์ศรีเพียร. ข้อมูลประวัติศาสตร์ไทยสมัยอยุธยาจากเอกสารไทยและต่างประเทศ.

กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2528.

_____. บรรณาธิการ. ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ 7. กรุงเทพฯ : คณะกรรมการ

ชำระประวัติศาสตร์ไทย สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, 2534.

ศิลปากร, กรม. ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทยกับต่างประเทศในสมัยอยุธยา. แปลจาก

The Kingdom and People of Siam และ Seventeenth Century

Japanere Documents about Siam โดย นันทนา คินคิเวสส. กรุงเทพฯ,

2527.

ศิลปากร, กรม. ศักราชพระอิสริยยศครั้งรัชกาลที่ 2. อนุสรณ์ในพิธีไหว้ครู ประจำปี 2516

ณ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม 1 กันยายน 2516.

_____. ลัทธิธรรมนิยมต่าง ๆ. พิมพ์ครั้งที่ 4. นครหลวง : คลังวิทยา, 2515.

_____. ราชพงษาวิจารณ์กรุงกัมพูชา. พิมพ์ครั้งที่ 2. พระนคร : แพร่พิทยา, 2513.

_____. 470 ปี แห่งมิตรสัมพันธ์ระหว่างไทยและโปรตุเกส. กรุงเทพมหานคร :

กรมศิลปากร, 2528.

ศรีศักร วัลลิโรดม. ข้อขัดแย้งเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทย. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2524.

_____. "นครชัยศรีกับเส้นทางคมนาคมในสมัยเจ้าพระยา," ใน เอกสารประกอบการสัมมนา เรื่องประวัติศาสตร์โบราณคดี และศิลปวัฒนธรรม นครปฐม. มหาวิทยาลัย

ศิลปากร. 1 - 5. นครปฐม, 2525.

_____. โบราณคดีไทยในทศวรรษที่ผ่านมา. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2525.

_____. สยามประเทศ : ภูมิหลังของประเทศไทยตั้งแต่ยุคดึกดำบรรพ์จนถึงสมัยกรุงศรี

อยุธยา. กรุงเทพฯ : มติชน, 2534.

ศรีศักร วัลลิโรดม และสุจิตต์ วงษ์เทศ. กรุงเทพฯ - มาจากไหน ?. กรุงเทพมหานคร :

เจ้าพระยา, 2525.

ศูนย์ศึกษาประวัติศาสตร์อยุธยา. ศูนย์ศึกษาประวัติศาสตร์อยุธยา, 2533.

ส. พลายน้อย. ชีวิตตามคลอง. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : ต้นอ้อ, 2534.

สกินเนอร์, จี วิลเลียม. สังคมจีนในประเทศไทย : ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์. แปลจาก

Chinese Society in Thailand : An Analytical History ชาตวิทย์

เกษตรศิริ บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2529.

สงวน อึ้งคง. สัมพันธ์ไมตรีระหว่างประเทศไทยกับมาลาวประเทศ. พระนคร : โรงพิมพ์

อักษรบริการ, 2504.

สมคิด ศรีสิงห์. ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย เล่ม 1. พิมพ์ครั้งที่ 2. มหาวิทยาลัย

ศรีนครินทรวิโรฒ พิชญโลก, 2525.

สมพงษ์ เกรียงไกรเพชร. ชุมนุมพระราชนิพนธ์และพระราชประวัติสมเด็จพระนารายณ์.

กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา, 2506.

- สมภพ จันทรประภา. อยุธยาอาภรณ์. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2526.
- สมภพ ภิรมย์. บ้านไทยภาคกลาง. พระนคร : กรุงเทพมหานครการพิมพ์, 2514.
- สวาท เสนาณรงค์. ภูมิศาสตร์ประเทศไทย. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, 2516.
- สายันต์ ไพรชาญจิตร. เตาแม่ไม้. กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร, 2531.
- สารานุกรมไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม 9. พระนคร : รุ่งเรืองธรรม, 2513.
- สราวุธ วัชพงศ์. "การแพทย์ในสมัยอยุธยา," ใน รวมปรากฏงานอนุสรณ์อยุธยา 200 ปี เล่ม 1. กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, 2510.
- สินชัย กระบวนแสง และพวงเพชร สุรัตน์กุล. การศึกษาสภาพสังคมอยุธยาตอนต้น (พ.ศ. 1893 - 2072). มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2522.
- สิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร. "ระบบเศรษฐกิจไทยสมัยอยุธยา," ใน ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย จนถึง พ.ศ. 2484. ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และสมภพ มนะรังสรรค์ บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2527.
- สีบแสง พรหมบุญ. ความสัมพันธ์ในระบบบรรณาธิการระหว่างจีนกับไทย. แปลจาก Sino-Siamese Tributary Relation 1282 - 1853. โดย กาญจน์ ละอองศรี. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2525.
- สุจิตต์ วงษ์เทศ. บรรณาธิการ. ข้าวไพร่-ข้าวเจ้าของชาวสยาม. กรุงเทพฯ : ศิลปวัฒนธรรม, 2531.
- _____. คนไทยอยู่ที่นี้. กรุงเทพฯ : ศิลปวัฒนธรรม, 2529.
- สุนทร ชุตินธรานนท์. สงครามคราวเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 (พ.ศ. 2310) : ศึกษาจากพงศาวดารพม่าฉบับราชวงศ์คองบอง. กรุงเทพมหานคร : สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2531.
- สุพรรณบุรีในสมัยสุพรรณภูมิและสุพรรณบุรีในสมัยปัจจุบัน อนุสรณ์ในงานฉาบฉวย คุณแม่ชื่อน ชุตีกุล, 2517.

สุภรณ์ โอเจริญ บรรณาธิการ. นครสวรรค์ : รัฐกิจกลาง รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์ และวัฒนธรรมท้องถิ่นจังหวัดนครสวรรค์. วิทยาลัยนครสวรรค์, 2528.

สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า. ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์ ถึง พ.ศ. 2000.
กรุงเทพฯ : สมาคมประวัติศาสตร์, 2535.

สุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา. "การทำนิงเมืองจำลองพระนครศรีอยุธยา," แปลโดย วินัย พงศ์ศรีเพียร. ใน เอกสารประกอบการสัมมนา เรื่องหลักฐานด้านประวัติศาสตร์ และโบราณคดีสมัยอยุธยา. มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2528.

_____. น้ำ : บ่อเกิดแห่งวัฒนธรรมไทย. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, 2529.

สุวิทย์ ไทพยวัฒน์. วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทย พ.ศ. 2393 - 2475. กรุงเทพฯ : สร้างสรรค์, 2521.

เสนีย์ ปราโมช, ม.ร.ว. "กฎหมายสมัยอยุธยา," ใน รวมปาฐกถางานอนุสรณ์อยุธยา 200 ปี เล่ม 1. กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, 2510.

อดิน รพีพัฒน์, ม.ร.ว. สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325 - 2416.
กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2518.

อนุমানราชธนะ, พระยา. ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน. โดย เสรีรักษ์โกเศศ (นามแฝง).
พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน, 2531.

_____. ประเพณีเนื่องในเทศกาล. โดย เสรีรักษ์โกเศศ. (นามแฝง). พิมพ์ครั้งที่ 2.
พระนคร : สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2506.

_____. วัฒนธรรมและประเพณีต่าง ๆ ของไทย. โดย เสรีรักษ์โกเศศ (นามแฝง).
พระนคร : คลังวิทยา, 2516.

อภิศักดิ์ โสมอินทร์. ภูมิศาสตร์ชนบท. คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, 2522.

อักษรานุกรมภูมิศาสตร์ไทยฉบับราชบัณฑิต เล่ม 1. พิมพ์ครั้งที่ 3. ราชบัณฑิตยสถาน, 2525.

อิชิอิ โยเนะโอะ และโยชิโกะ ทานิฮารุ. ความสัมพันธ์ไทย-ญี่ปุ่น 600 ปี. มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2530.

เอนเกลแบร์ต แคมเฟอร์. "อยุธยาและสยาม-บรรยายเรื่องท่องเที่ยว," เยอรมันมองไทย.
พระนคร : เกล็ดไทย, 2520.

เอ็น ชัดตัน. ภูมิศาสตร์สยาม. ม.ป.ท., 2469.

ฮอลส์, ดี.จี.อี. ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม 1. แปลโดย คุณารุณญา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา และคนอื่น ๆ ชาตวิทย์ เกษตรศิริ และอาพันธ์ กาญจนพันธ์ บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2522.

วารสาร

ภาธร กุลชล. และทรงสรรค์ นิลกำแหง. "วิวัฒนาการทางกายภาพของกรุงรัตนโกสินทร์ ฝั่งตะวันออก : ตั้งแต่ก่อนเริ่มสร้างกรุงจนถึงสมัยเปลี่ยนแปลงระบบการปกครอง," มหาวิทยาลัยศิลปากร. 4 - 5 : 221 - 243 ; ธันวาคม 2523 - ธันวาคม 2525.

ขาว เหมือนวงศ์. "ดาราศาสตร์และการเมืองไทยสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชและสมัยสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว," ศิลปวัฒนธรรม. 9(10) : 29 - 34 ; สิงหาคม 2531.

คณิดา เลชะกุล. "เรือนแพอิงกระแสน้ำที่เจ้าเจ็ด," อนุสาร อ.ส.ท. 24(1) : 61 - 67 ; สิงหาคม 2526.

ฉัตรชัย พงศ์ประยูร. "ภูมิศาสตร์ไทยสมัยรัชกาลที่สี่," อักษรศาสตร์พิจารณา. 1(2) : 58 - 65 ; มิถุนายน 2517.

ชาตวิทย์ เกษตรศิริ. "ชุมชน อยุธยา - อยุธยา : ปัญหาเรื่องวิวัฒนาการทางเศรษฐกิจและสังคม," มนุษยศาสตร์. 10(2) : 32 - 59 ; เมษายน - มิถุนายน 2523.

ชูสิริ จามรมาน. "บทบาทของคลองในสมัยรัตนโกสินทร์," มหาวิทยาลัยศิลปากร. 4 - 5 : 193 - 219 ; ธันวาคม 2523 - ธันวาคม 2525.

ชีเกฮารุ ทานาเบ้. "การชลประทานเพื่อการเกษตรในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย," ธรรมศาสตร์. 5 : 70 - 94 ; ตุลาคม 2518 - มกราคม 2519.

ธิดา สาระยา. "สร้างบ้านแบ่งเมือง ระบบเมืองคู่ สถาบันเมืองลูกหลวง," เมืองโบราณ. 9(2) : 13 - 26 ; เมษายน - กรกฎาคม 2526.

"นกกกระยาง," "เล่าเรื่องแม่ฟ้าหลวง," อ.ส.ท. 23(3) : 26 - 42 ; ตุลาคม 2525.

น. ญ ปากน้ำ. "ข่าว - ข้อมูลใหม่ : โบราณสถานสองฟากคลองสระบัว," เมืองโบราณ.

13(3) : 105 - 109 ; กรกฎาคม - กันยายน 2530.

_____. "ศิลปะที่เข้ามาพร้อมกับการค้า," เมืองโบราณ. 10(2) : 87 - 94 ;

เมษายน - มิถุนายน 2527.

นิติ เอียวศรีวงศ์. "เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ตั้งแต่ศตวรรษที่ 16 - 19," มนุษยศาสตร์.

10(2) : 10 - 31 ; เมษายน - มิถุนายน 2523.

บุษผา คุมานนท์. "ลานเท," ศิลปวัฒนธรรม. 6(10) : 74 - 82 ; สิงหาคม 2528.

ปฏิพัทธ์ พุ่มพวงแพทย์. "พระเจ้าอู่ทองสร้างบ้านแปลงเมือง," ศิลปวัฒนธรรม. 6(8) :

52 - 55 ; มิถุนายน 2528.

ปรีดา ศรีชลาลัย. "เล่าเรื่องเมืองไทย," วารสารประวัติศาสตร์. 9(3) : 108 -

125 ; กันยายน - ธันวาคม 2527.

ปาริชาติ วิลลารณ. "การส่งของป่าเพื่อเป็นสินค้าออกในสมัยกรุงศรีอยุธยา," เมืองโบราณ.

10(2) : 77 - 102 ; เมษายน - มิถุนายน 2527.

พรภิรมณ์ เอี่ยมธรรม. "สังคมเกษตรกรรมไทยก่อนมีสนธิสัญญาเบาว์ริง พ.ศ. 2398,"

สังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์. 10(6) : 15 - 29 ; มกราคม - กุมภาพันธ์

2523.

พริษฐ์ ชวนะเกรียงไกร. "ยุทธภูมิทุ่งภูเขาทอง," ศิลปวัฒนธรรม. 6(12) : 82 - 86 ;

ตุลาคม 2528.

ไพฑูรย์ สายสว่าง. "แง่คิดเกี่ยวกับเศรษฐกิจอยุธยา," อักษรศาสตร์ปริทัศน์. 2(2) :

91 - 96 ; กุมภาพันธ์ - มีนาคม 2518.

มานพ ตั้งตรงไพโรจน์. "ผักให้ชุ่มทองของชาวประมงในอดีต," กลีกร. 49(6) :

511 - 521 ; พฤศจิกายน - ธันวาคม 2525.

มิรา ประชาบาล. "หมู่บ้านโปรตุเกสในสมัยอยุธยา," เมืองโบราณ. 10(4) : 70 -

74 ; ตุลาคม - ธันวาคม 2527.

โยเนะโอะ อิซึอิ. "อาณาเขตของอยุธยาในกฎหมายตราสามดวง." มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

2 : 148 - 156 ; ตุลาคม - ธันวาคม 2522.

- รอง ศยามานนท์. "ข้อสังเกตบางประการเกี่ยวกับเรื่อง ชาวฮอลันดาในประเทศไทยในคริสต์ศตวรรษที่ 17," แถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี. 14(1) : 27 - 58 ; มกราคม - มิถุนายน 2523.
- วัชร วัระวงศ์. "แผนที่กรุงเทพฯ," ศิลปวัฒนธรรม. 3(4) : 18 - 22 ; กุมภาพันธ์ 2525.
- วัลยา ปิยะรัตน์. "พระเพทราชาเป็นขบถหรือ," อักษรศาสตร์พิจาณ์. 2(1) : 6 - 13 ; กรกฎาคม 2516.
- วาร์ณ โอสการมน์ และอัญชลี สุสัยนธ์. "กบฏไพร่สมัยพระเพทราชา," ธรรมศาสตร์. 6 : 52 - 69 ; มิถุนายน - กันยายน 2519.
- ศรีศิริ วัลลิโรตม. "การค้ากับการเกิดของรัฐในประเทศไทย," เมืองโบราณ. 10(2) : 7 - 14 ; เมษายน - มิถุนายน 2527.
- _____. "ความก้าวหน้าและข้อคิดเห็นใหม่ในการศึกษาโบราณคดีลุ่มน้ำเจ้าพระยา," เมืองโบราณ. 10(4) : 6 - 19 ; ตุลาคม - ธันวาคม 2527.
- _____. "แคว้นสุพรรณภูมิ," เมืองโบราณ. 9(2) : 4 - 11 ; เมษายน - กรกฎาคม 2526.
- _____. "ภูมิหลังสยามประเทศ," ศิลปวัฒนธรรม. 6(3) : 60 - 68 ; กุมภาพันธ์ 2528.
- ส. พลายน้อย. "ชีวิตไทยในคลอง," วัฒนธรรมไทย. 23(7) : 14 - 32 ; กรกฎาคม 2527.
- สมบัติ จันทรวงศ์. "การสอนทางการเมืองของวันวิสิต "เฮเรเมียนส ฟอน ฟลิท) หรือ วิเทโศบายของพระเจ้าปราสาททอง," ธรรมศาสตร์. 6(1) : 71 - 118 ; มิถุนายน - กันยายน 2519.
- "อนาคตของคลอง," ศิลปวัฒนธรรม. 6(5) : 6 - 7 ; มิถุนายน 2528.
- อังสุณี อุดมพาณิชย์. "การค้ากับต่างประเทศของอยุธยาในศตวรรษที่ 17," มนุษยศาสตร์. 10(2) : 62 - 89 ; เมษายน - มิถุนายน 2523.
- อัมมวรงค์ โบราณนธ์. "การคมนาคมทางน้ำ," มหาวิทยาลัยศิลปากร. 4 - 5 : 177 - 191 ; ธันวาคม 2523 - ธันวาคม 2525.

วิทยานิพนธ์

- กิตติ ตันไทย. คลองกับระบบเศรษฐกิจของไทย (พ.ศ. 2367 - 2453). วิทยานิพนธ์
อ.ม. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520. อัดสำเนา.
- คมชา ตีวงษา. บทบาทของตลาดในเมืองพระนครศรีอยุธยาต่อการค้าภายในและนอก พ.ศ.
2173 - 2310. วิทยานิพนธ์ อ.ม. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
2531. อัดสำเนา.
- จุฬิณ ชาลิตานนท์. การค้าส่งออกของอยุธยาระหว่าง พ.ศ. 2130 - 2310. วิทยานิพนธ์
อ.ม. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2531. อัดสำเนา.
- ชนนาค สุขเจริญ. ตำนานเมืองลพบุรี. วิทยานิพนธ์ ศศ.ม. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัย
ธรรมศาสตร์, 2530. อัดสำเนา.
- ชัยยา โพธิ์แดง. การออกโฉนดที่ดินเมืองกรุงเก่า. วิทยานิพนธ์ อ.ม. กรุงเทพฯ :
มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2528. อัดสำเนา.
- ชาญชัย. วรณวงศ์. การศึกษาวิเคราะห์สงครามไทยรบพม่าเฉพาะ เรื่องยุทธศาสตร์และ
ยุทธวิธีทางการทหาร พ.ศ. 2310 - พ.ศ. 2397. วิทยานิพนธ์ อ.ม. กรุงเทพฯ :
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527. อัดสำเนา.
- ทวีศักดิ์ จริตदार. ศึกษาการกระจายทรายของชั้นตะกอนทรายบนฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาเก่าใน
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา. วิทยานิพนธ์ กศ.ม. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัย
ศรีนครินทรวิโรฒ, 2533. อัดสำเนา.
- ทองดี ปิงใจ. พุทธศาสนากับการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและสังคมอยุธยารัชสมัยสมเด็จพระ
บรมไตรโลกนาถถึงรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม. วิทยานิพนธ์ อ.ม.
กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2531. อัดสำเนา.
- ประสิทธิ์ รุ่งเรืองรัตนกุล. ระบบเศรษฐกิจอยุธยา. วิทยานิพนธ์ อ.ม. กรุงเทพฯ :
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524. อัดสำเนา.
- ปาริชาติ วิลาวรรณ. การค้าของป่าในประวัติศาสตร์อยุธยา พ.ศ. 1893 - 2310.
วิทยานิพนธ์ อ.ม. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527. อัดสำเนา.

- มานพ การวิเศษสกุล. ขุนนางกับความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและการปกครองในสมัย
อยุธยา. วิทยานิพนธ์ อ.ม. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2530.
อัสส้านา.
- รัตนา หุ่น้อย. ฐานะของเมืองสุพรรณบุรีในประวัติศาสตร์อยุธยาระหว่าง พ.ศ. 1893 ถึง
พ.ศ. 2231. วิทยานิพนธ์ อ.ม. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528.
อัสส้านา.
- สุรกี เปลี่ยนอนุกุล. การศึกษาการตกตะกอนของแม่น้ำเจ้าพระยาจากบางไทรถึงสันดอน
โดยพิจารณาจากตะกอนน้ำพา อัตราความเร็ว ปริมาณน้ำและความเค็มจากน้ำทะเล.
ปริญญาโท กศ.ม. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2518.
อัสส้านา.
- อนันต์ วิริยะพินิจ. การศึกษาวิเคราะห์การทาส่งครามระหว่างไทยกับพม่า พ.ศ. 2081 -
2310. วิทยานิพนธ์ อ.ม. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2521.
อัสส้านา.
- อนุชาต ปาลกะวงศ์ ณ อยุธยา. การศึกษาด้านภูมิศาสตร์โบราณคดีจากแผนที่โบราณสมัย
อยุธยา. วิทยานิพนธ์ อ.ม. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2528.
อัสส้านา.
- อดิสร หมวกพิมาย. กรมท่ากับเศรษฐกิจไทย. วิทยานิพนธ์ ศศ.ม. กรุงเทพฯ :
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2531. อัสส้านา.

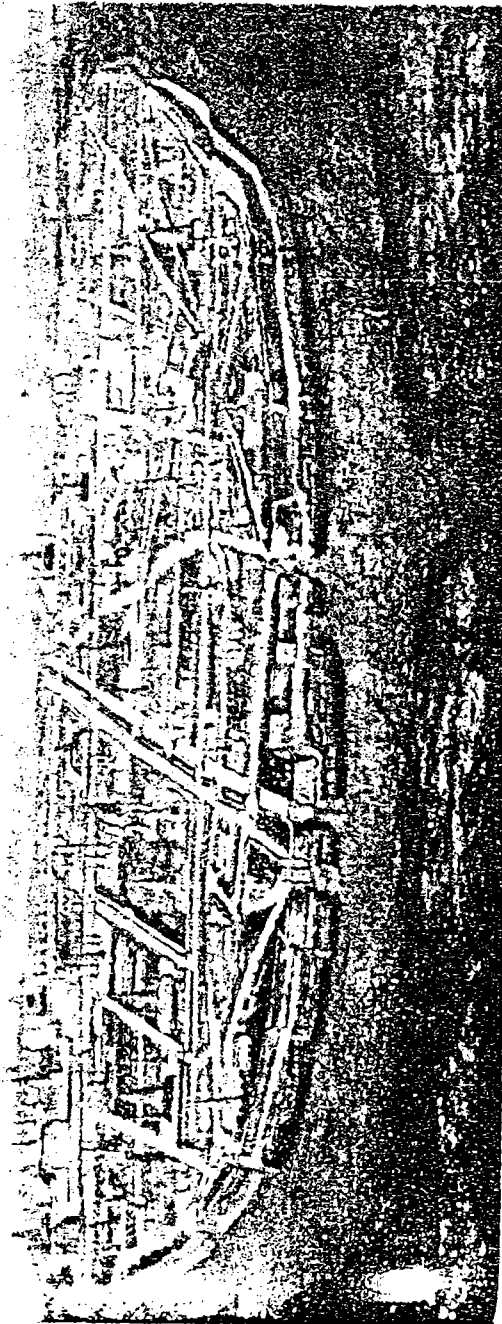
หนังสือภาษาอังกฤษ

- Charnvit Kasetsiri. The Rise of Ayudhya : A history of siam in the fourteenth and fifteenth centuries. Kuala Lumpur, Oxford Univercity Press. 1976
- Ishii , Yoneo. Thailand : A Rice - Growing Society. Monographs of the Center for Southeast Asian Studies Kyoto University Japan, 1978
- O'Kane , John. The Ship of Sulaiman. trams. from the persian by John o'kane.London,Routledge & Kegan Paul,1972
- Sarasin Viraphol.Tribute and profit:Sino - Siamere trade, 1652-1853,published by Council on East Asian Studies, Harvard Univercity. Cambridge, Mass.Harvard University Press,1977

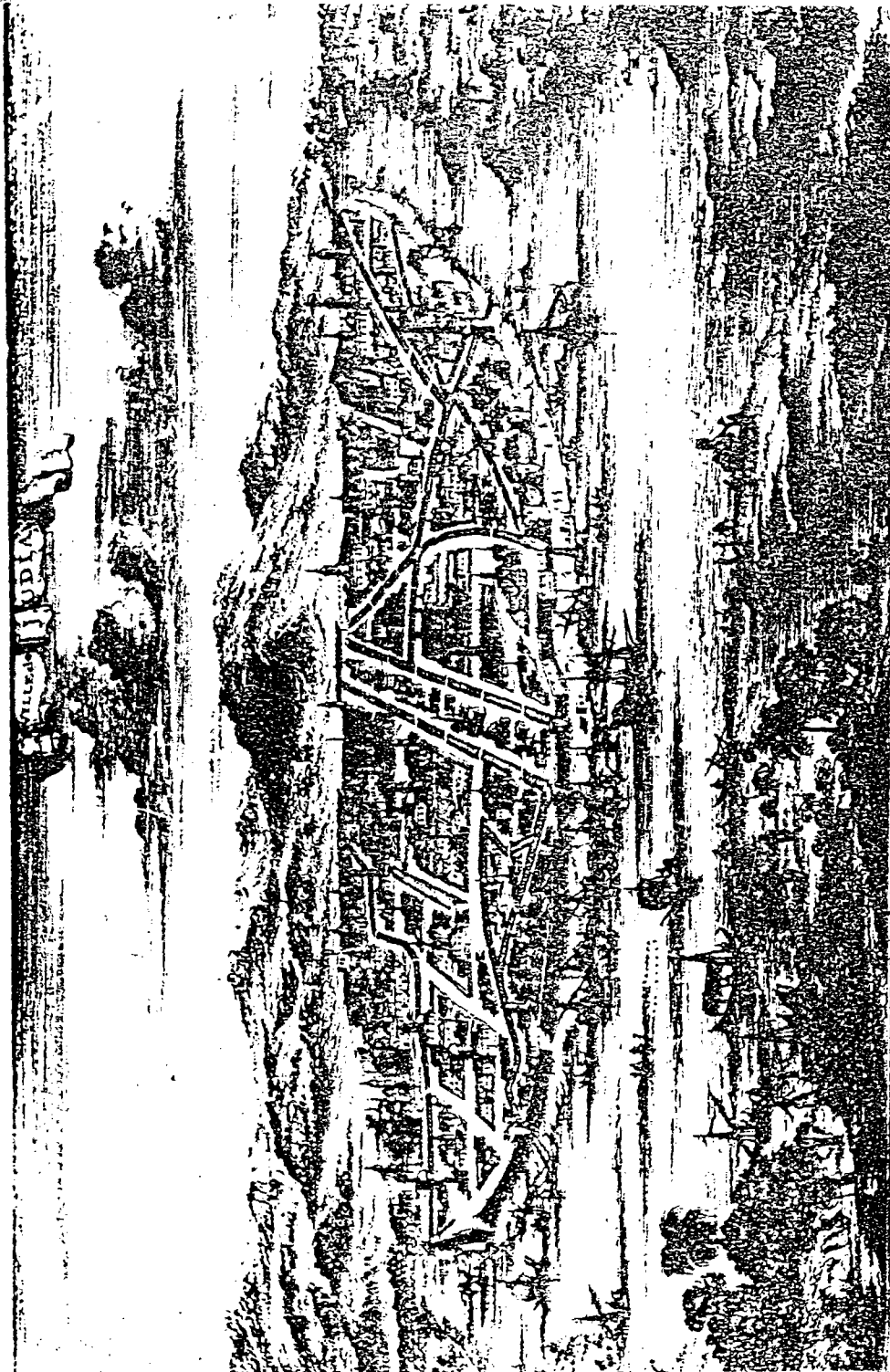
การพัฒนารวม

ภาพกรุงศรีอยุธยาที่ชาวฝรั่งเศสวาดขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2181 (ค.ศ. 1638) ในรัชสมัยพระเจ้าปราสาททอง

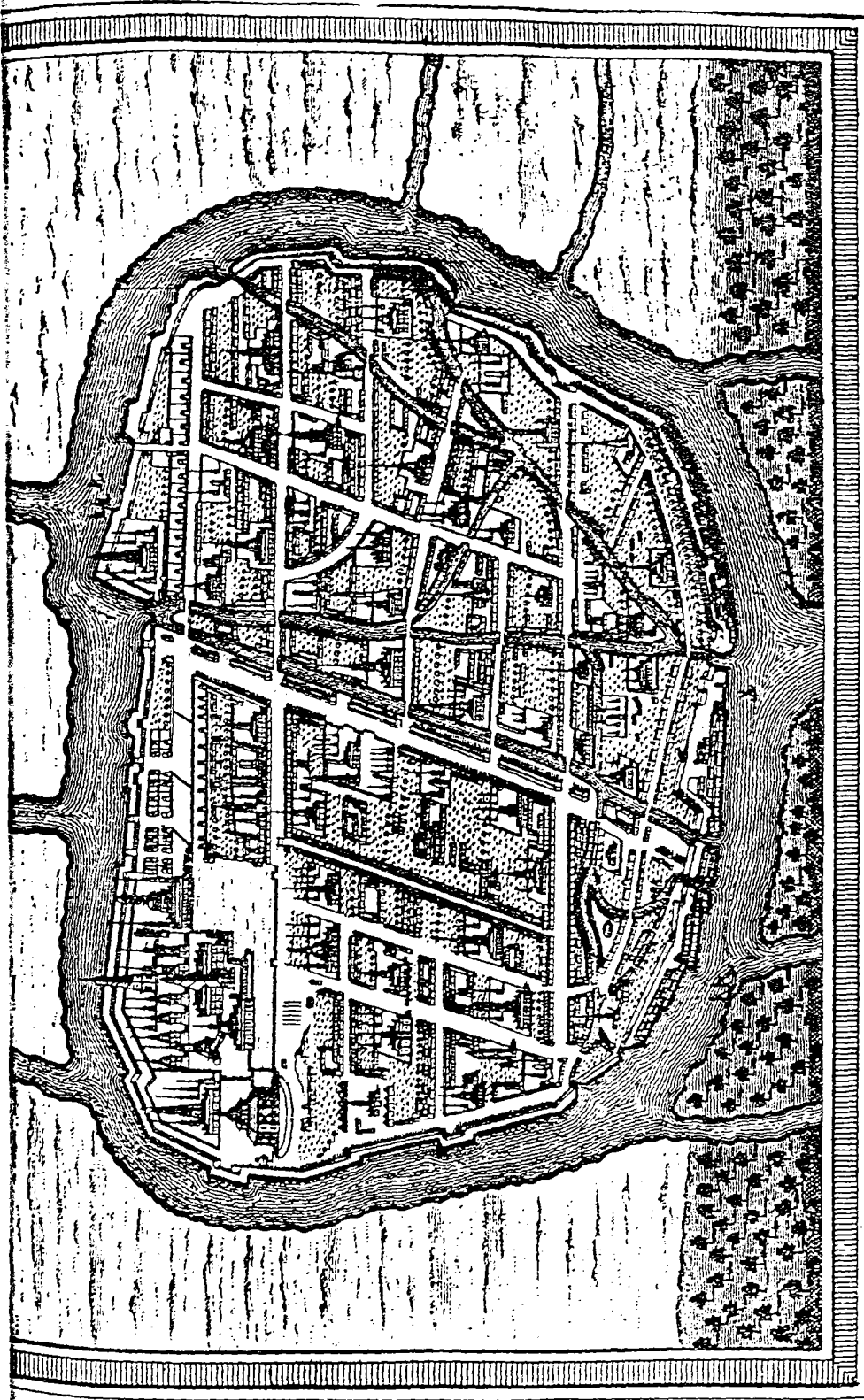
ภาพกางเครื่องเรือที่ซึ่งชาวขอมสันคาวาเคยใช้เป็นภาพปล้นน้ำขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2179 (ค.ศ. 1636) ในรัชสมัย
สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง

ภาพทรงศรัยชัยซึ่งชาวฮอลันดาได้วาด ตัดแปลงจากภาพที่ 2 และได้พิมพ์ในปี พ.ศ. 2224 (1681)
ในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช

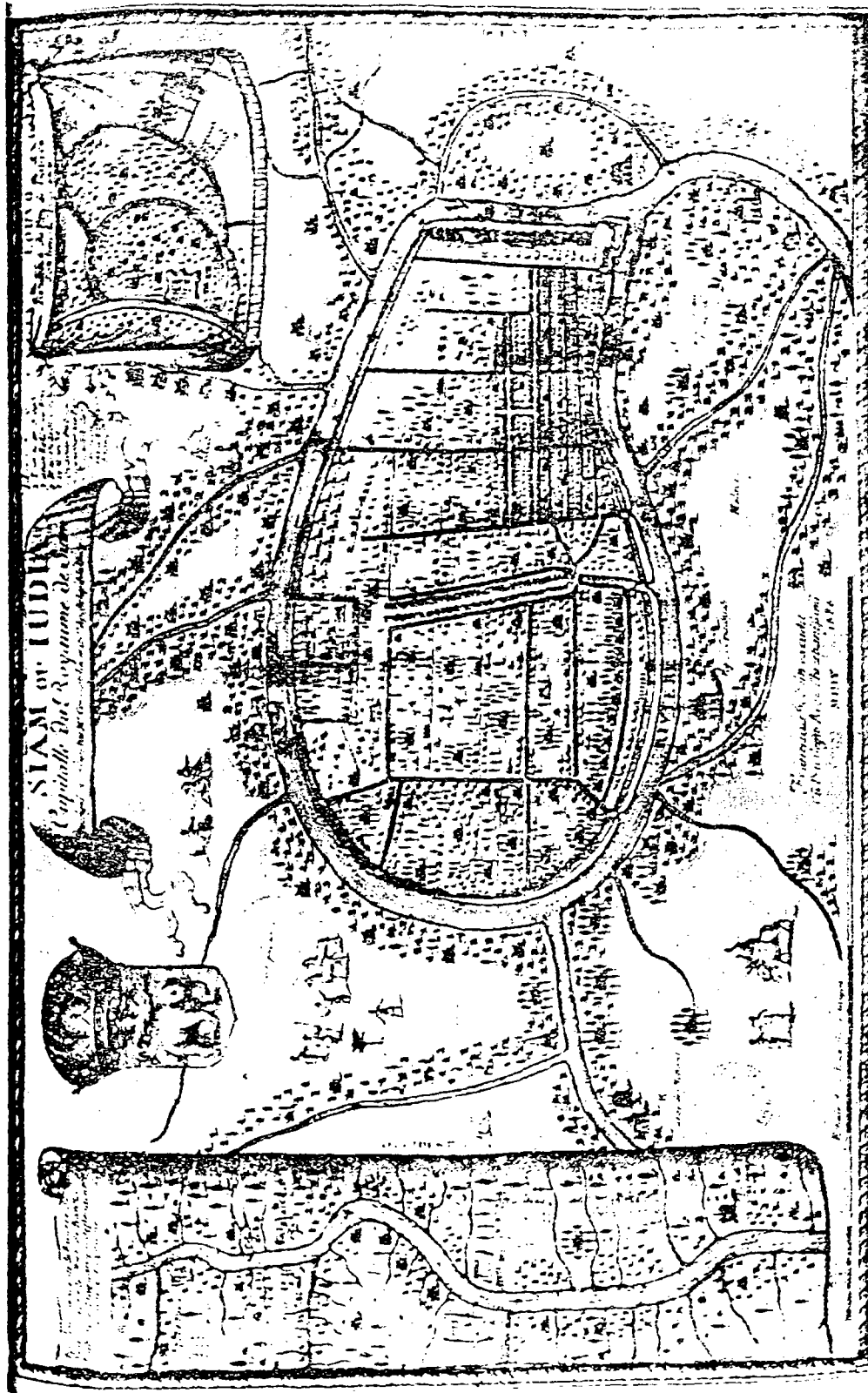

ภาพกรุงศรีอยุธยาแสดงบ่อนปรการ, กำแพงเมือง, คลอง, ถนน, และสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ ราวปี พ.ศ. 2179 (ค.ศ. 1636) ในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง

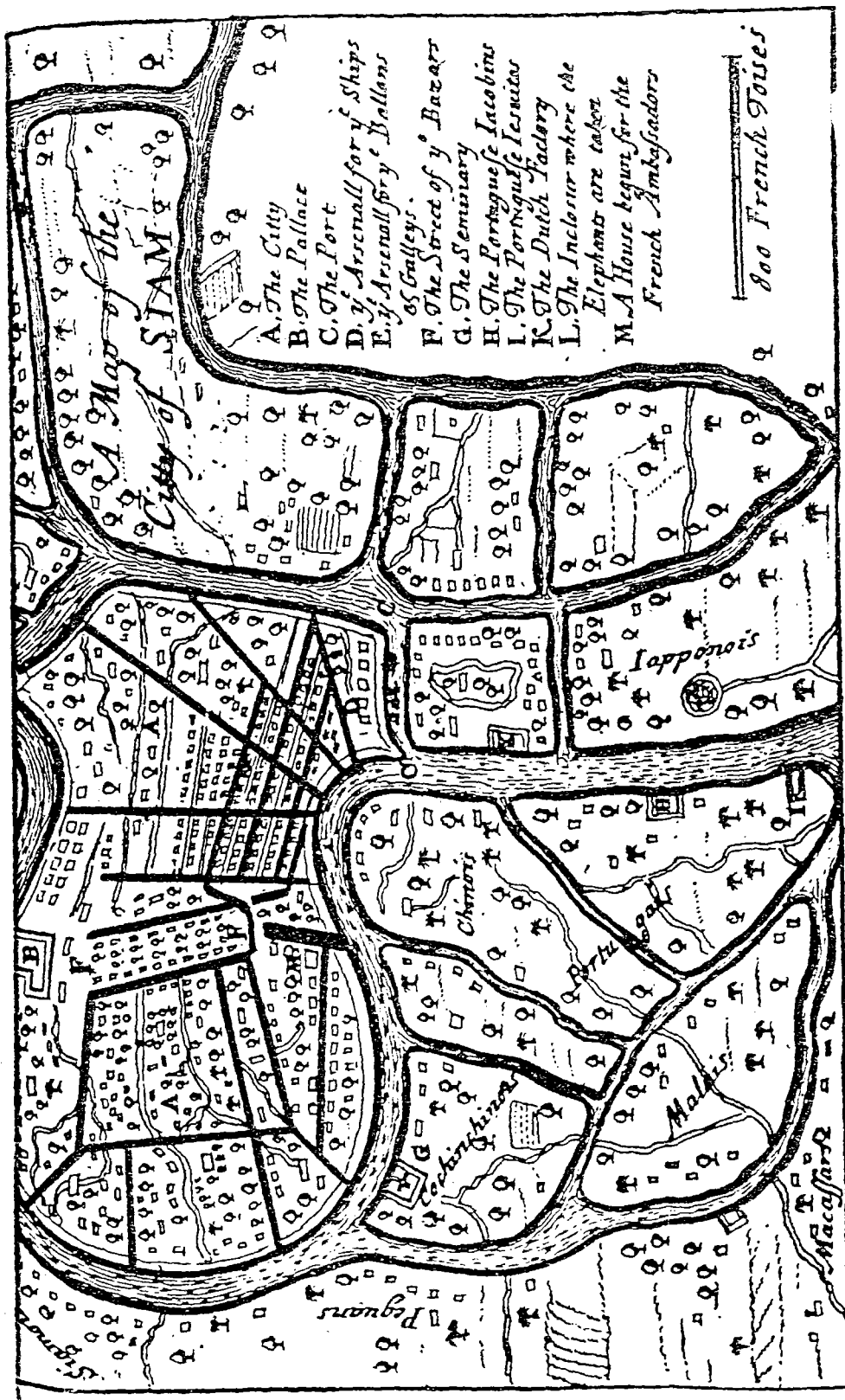

JUDIA
Capitale de Siam. III Hoofd-Stad van Siam.

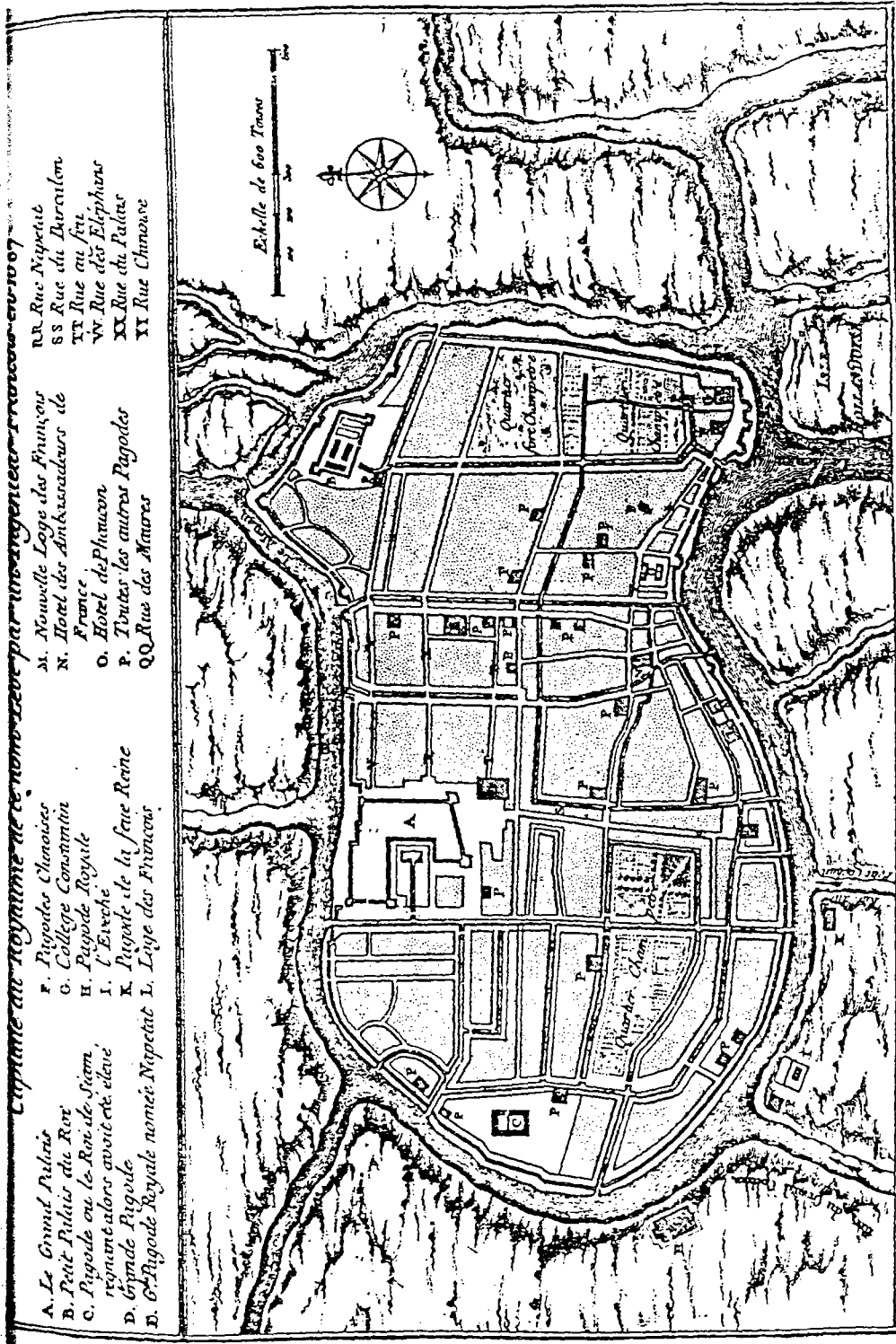
ภาพกรุงศรีอยุธยาซึ่งวาด ดัดแปลงจากภาพต้นฉบับ และได้นำมาลงตีพิมพ์ในราวปี พ.ศ. 2260 (ค.ศ. 1717) ในรัชสมัยพระเจ้าท้ายสระ

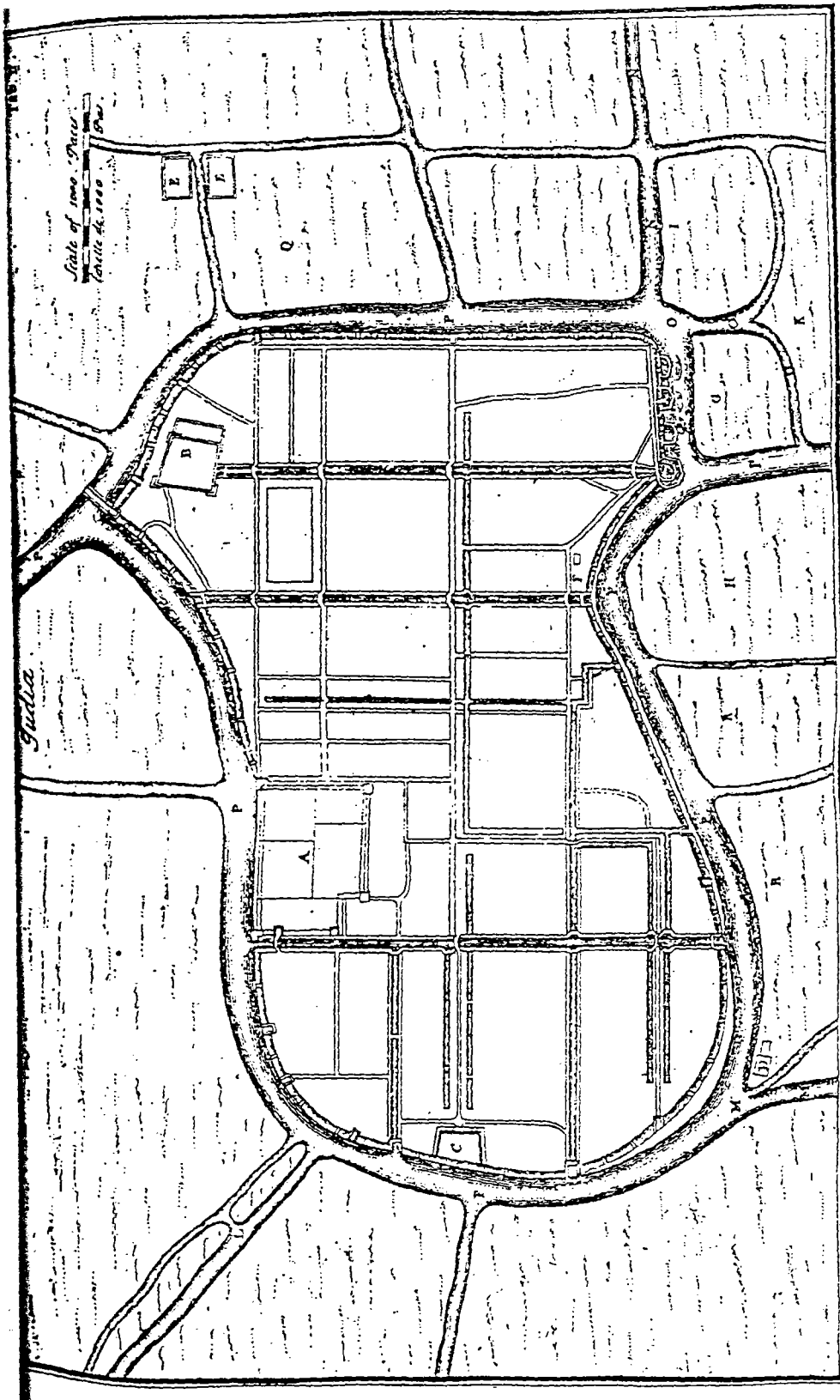
แผนที่กรุงศรีอยุธยาที่บาทหลวงฝรั่งเศสเขียนขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2229 (ค.ศ. 1686) ในตอนปลายรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช

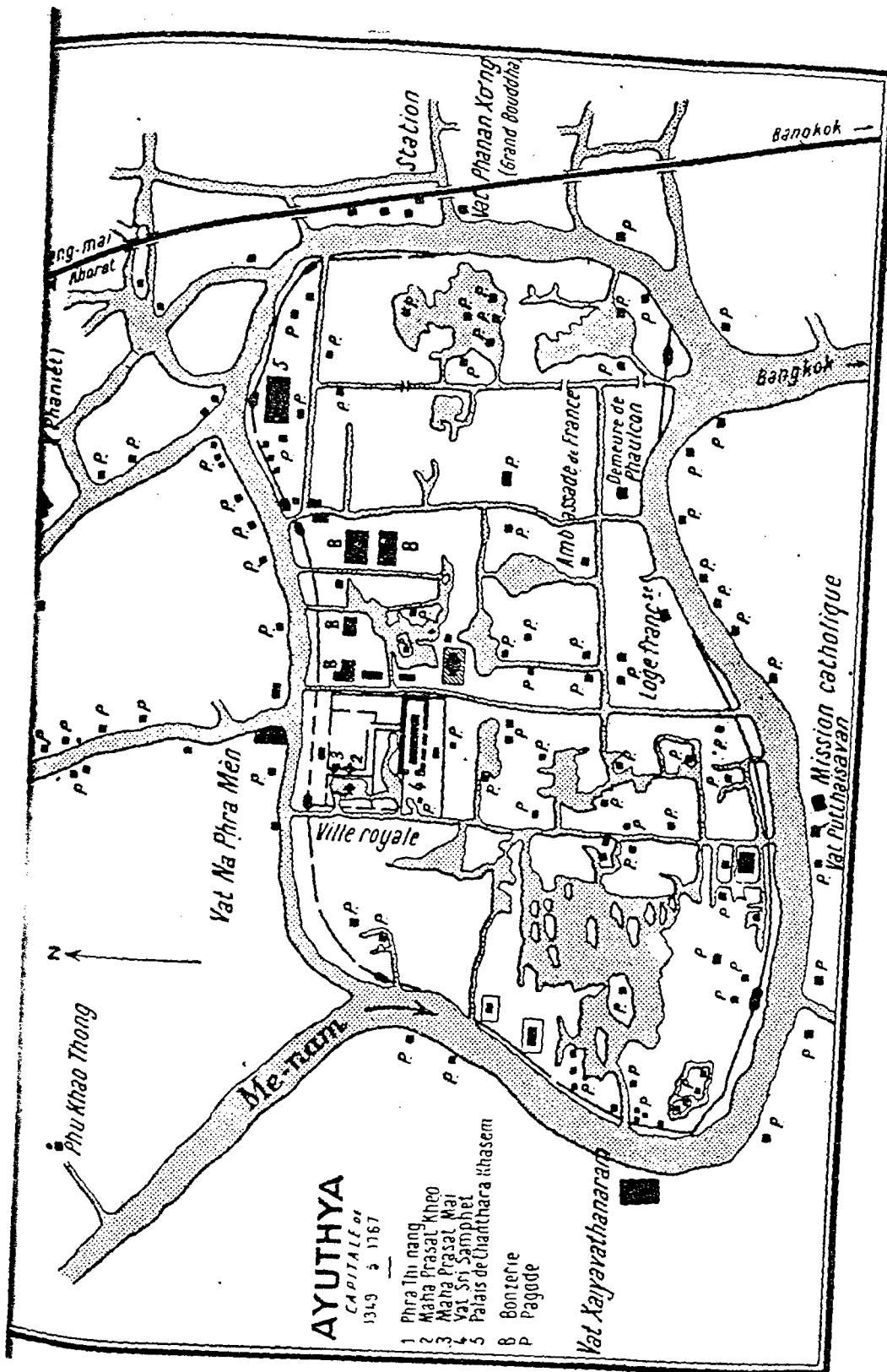
แผนที่เกาะกรุงศรีอยุธยาและหมู่บ้านชาวต่างประเทศ ซึ่งตีพิมพ์ปรากฏอยู่ในหนังสือ "จดหมายเหตุ
พงศาวดารพระราชาเจ้ากรุงสยาม" ของ ลา ลูแบร์ เอกอัครราชทูตของพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 แห่งฝรั่งเศส
ผู้เข้ามาเจริญพระราชไมตรีกับกรุงศรีอยุธยา ในตอนปลายรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช

แผนที่กรุงศรีอยุธยาซึ่งวิศวกรฝรั่งเศสได้สำรวจและเขียนขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2230 (ค.ศ. 1687) ในตอนปลายรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช

แผนที่การรังสรรค์อยุธยาที่เขียนขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2233 (ค.ศ. 1690) ในรัชสมัยสมเด็จพระเพทราชา แสดงคลอง
และถนนในสภาพที่เป็นอยู่ในสมัยนั้น ซึ่งนักผังเมืองในปัจจุบันได้กล่าวว่า ซึ่งมีการขยายเติมเพื่อให้ใหญ่
ในปัจจุบันนี้เป็นอันมาก

แผนที่เกาะเมืองและบริเวณโดยรอบของอยุธยา ซึ่งนายช่างแผนที่ฝรั่งได้เขียนขึ้นใหม่จากแผนที่ฉบับปี พ.ศ. 2230 (ค.ศ. 1687) และแผนที่นี้ได้ตีพิมพ์ขึ้นในปี พ.ศ. (ค.ศ. 1926)

ภาพถ่ายทางอากาศของ เกาะเมืองอยุธยาและบริเวณโดยรอบ
(ดูตามเอื้อเฟื้อจาก สำนักงานเมือง กรุงเทพมหานคร)

ตัวอย่างคลองเชื่อมแม่น้ำ

คลองบางยี่หน อำเภอบางปลาม้า จังหวัดสุพรรณบุรี

ถ่ายเมื่อ วันที่ 13 เมษายน 2534

คลองลาดชะโด อำเภอนักไถ่ จังหวัดสุพรรณบุรี

ถ่ายเมื่อ วันที่ 12 พฤษภาคม 2534

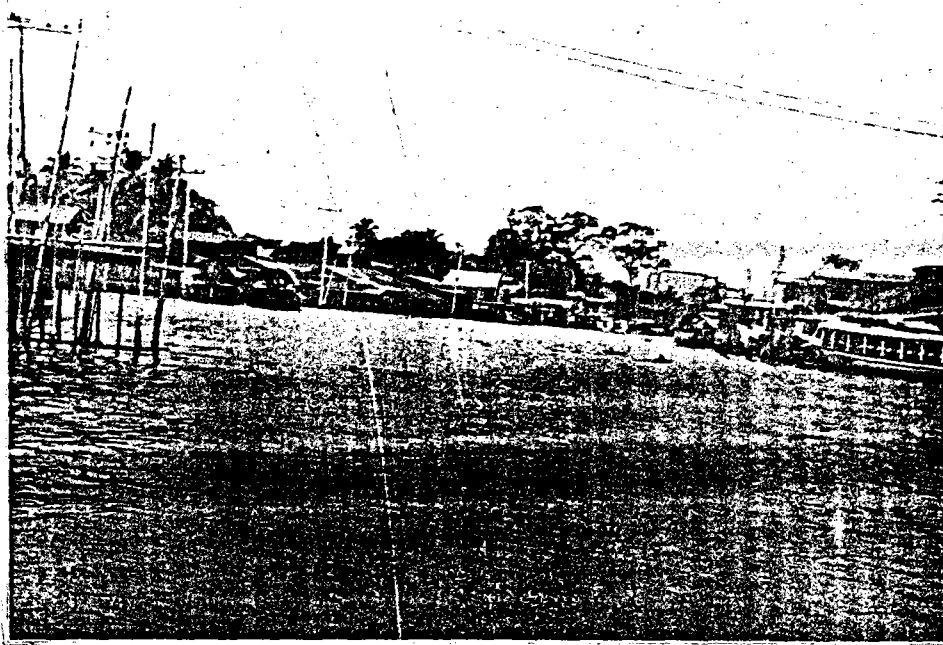
ตัวอย่างคลองกัดเซาะน้ำ

คลองตะเคียน (คลองพระนครศรีอยุธยา)

อำเภอพระนครศรีอยุธยา ถ่ายเมื่อ วันที่ 5 พฤษภาคม 2534

คลองที่ยังใช้เพื่อคมนาคม

คลองลัดบางกรวย (ตอนอยู่ในเขตบางกอกน้อย)

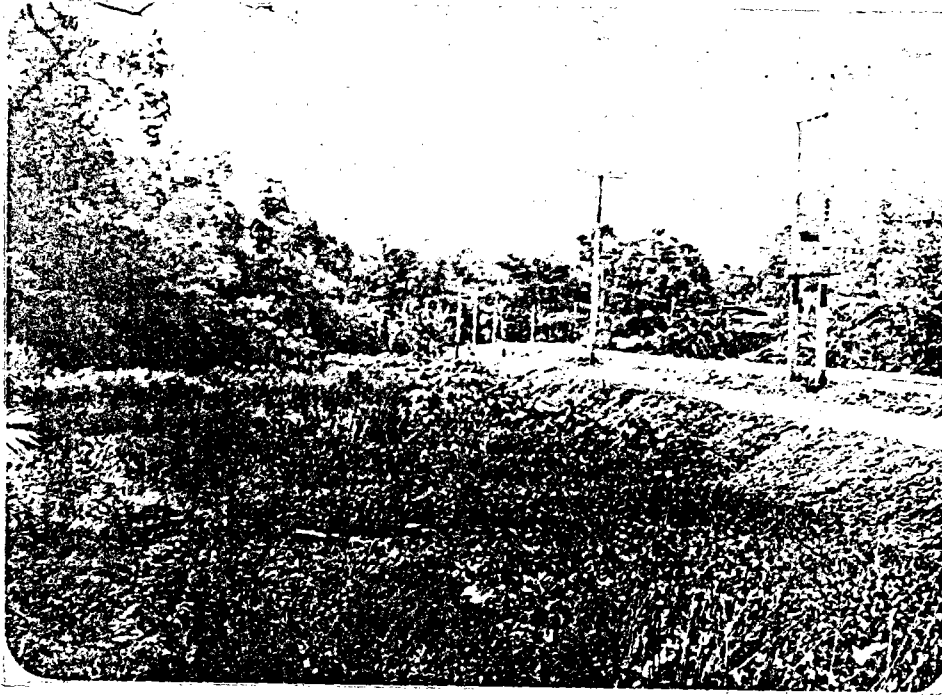
ถ่ายเมื่อ วันที่ 25 พฤษภาคม 2535

คลองเจ้าเจ็ด อำเภอเสนา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ถ่ายเมื่อ วันที่ 14 ตุลาคม 2434

แสดงลักษณะของคลองที่กำลังหมดไป

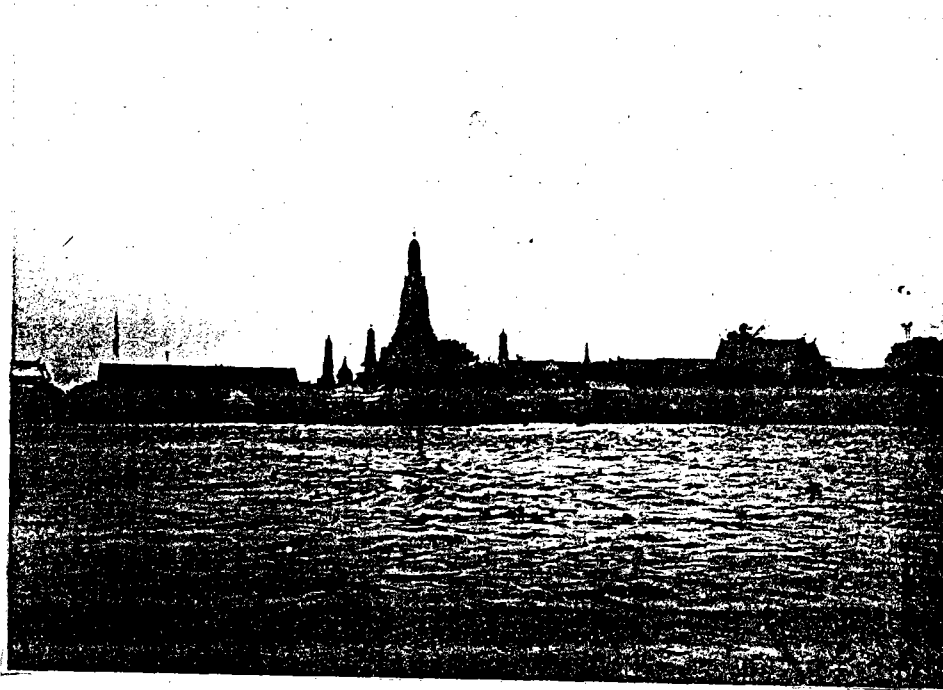

คลองบ้านม่วง (ลำน้ำโพธิ์สามต้น หรือ แม่น้ำอภัยภูมิเดิม)
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ถ่ายเมื่อ วันที่ 4 พฤษภาคม 2534

คลองบางหลวงเขียงราก (แนวแม่น้ำเจ้าพระยาเดิม)
อำเภอเมือง จังหวัดบึงกาฬ ถ่ายเมื่อ วันที่ 15 ตุลาคม 2534

คลองบางกอกกลายเป็นน้ำเจ้าพระยา

คลองบางกอกกลายเป็นน้ำเจ้าพระยา กรุงเทพมหานคร
ถ่ายเมื่อ วันที่ 25 มกราคม 2534

คลองบ้านกุ่มกลายเป็นน้ำเจ้าพระยา อำเภอบางบาล
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ถ่ายเมื่อ วันที่ 14 ตุลาคม 2534

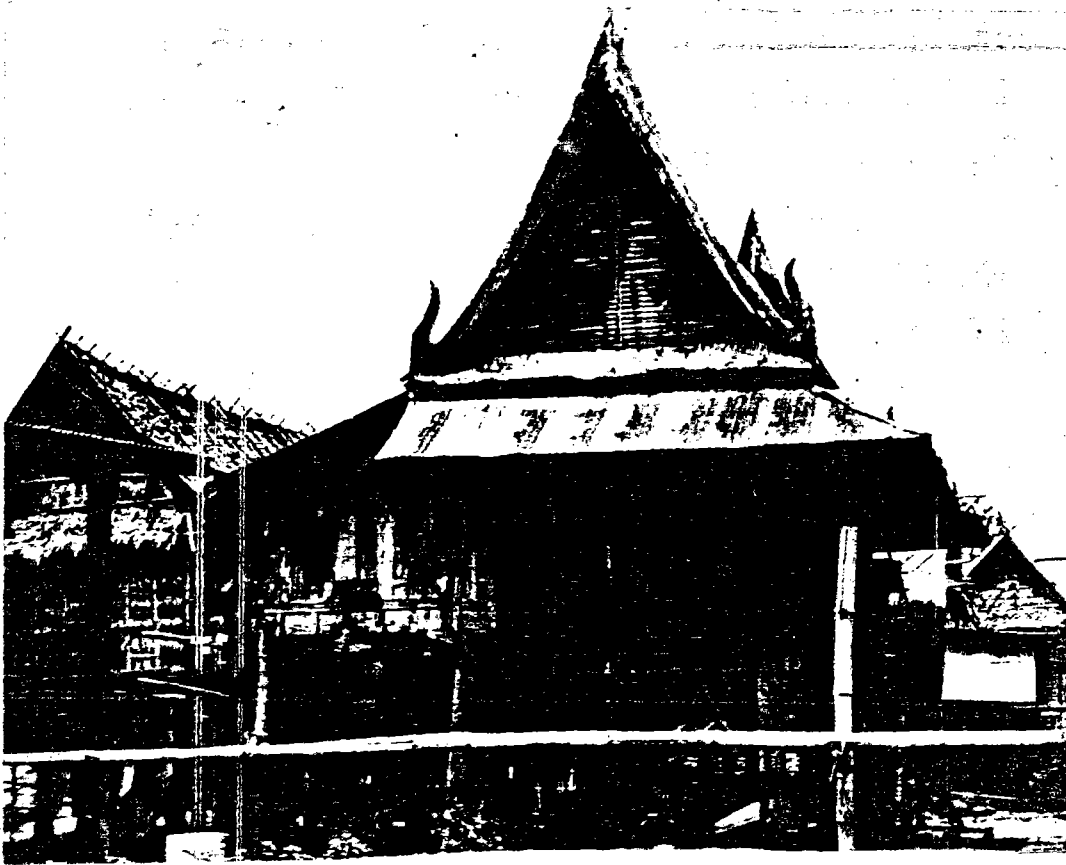
แม่น้ำกลายเป็นคลอง

คลองบ้านพร้าว เดิมเคยเป็นแม่น้ำเจ้าพระยา อำเภอสามโคก
จังหวัดปทุมธานี ถ่ายเมื่อ วันที่ 15 ตุลาคม 2534

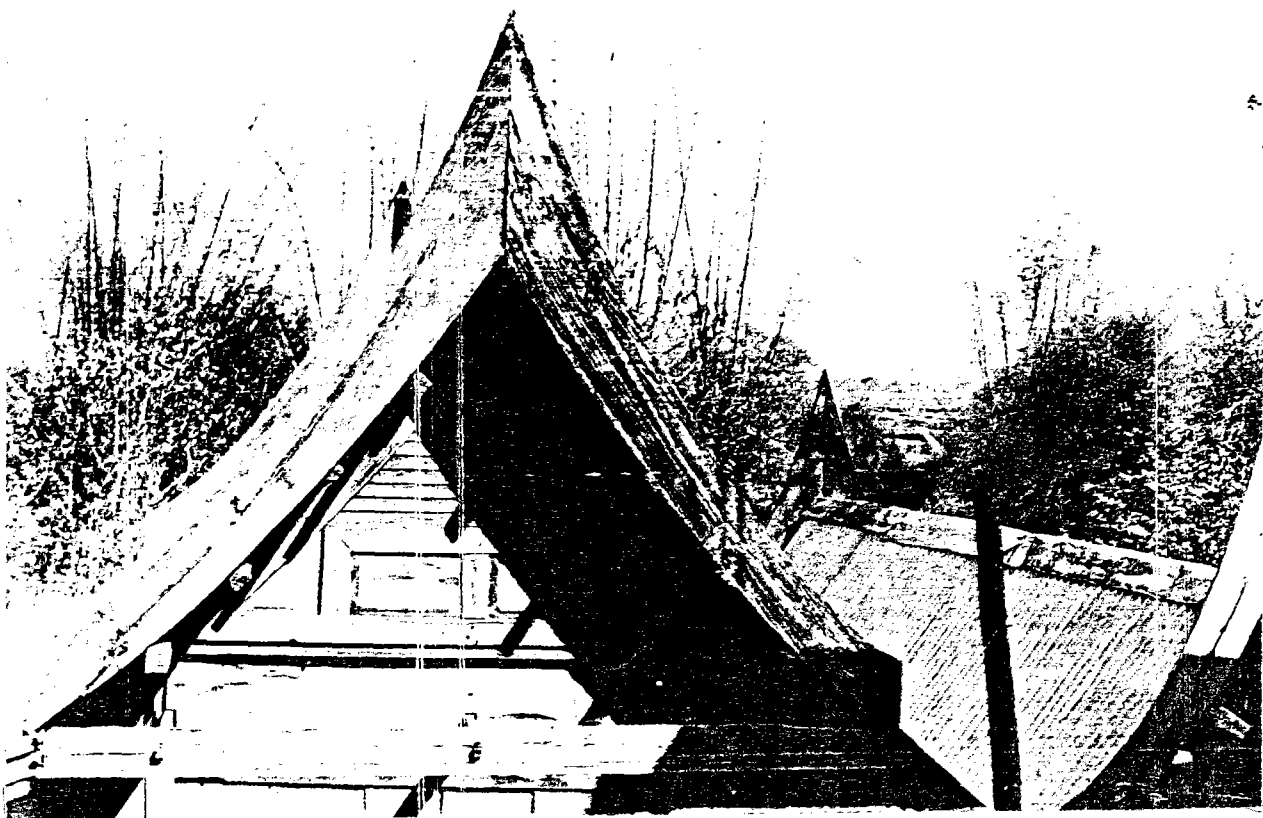

คลองชักพระ หรือ คลองบางกอกใหญ่ เดิมเคยเป็นแม่น้ำเจ้าพระยา
เขตคลองสาน กรุงเทพมหานคร ถ่ายเมื่อ วันที่ 25 มกราคม 2535

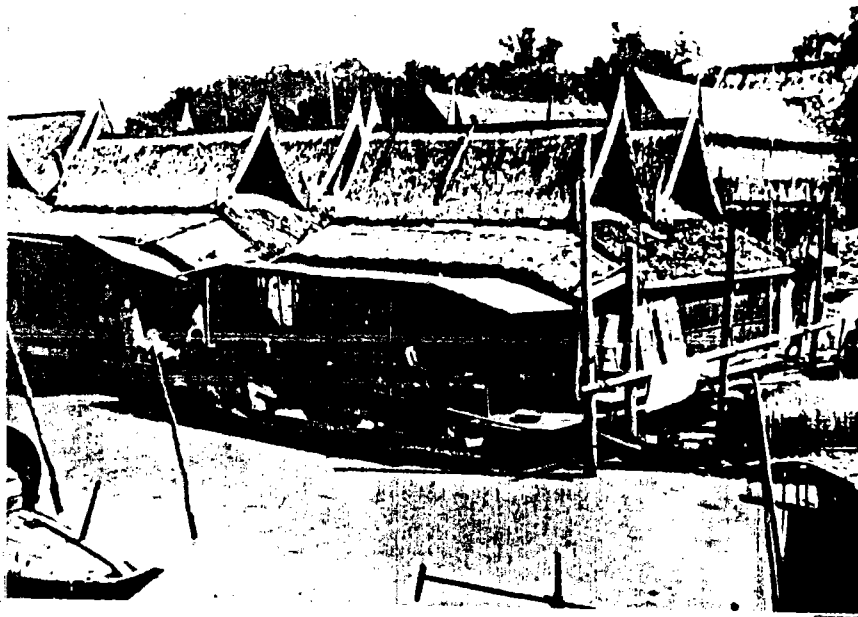
เรือนไทย แสดงรูปบ้านผสมแบบเทรรา

ที่มา ฤทัย ใจจรงค์ , เรือนไทยเดิม , 2518 , ไม่มีเลขหน้า.

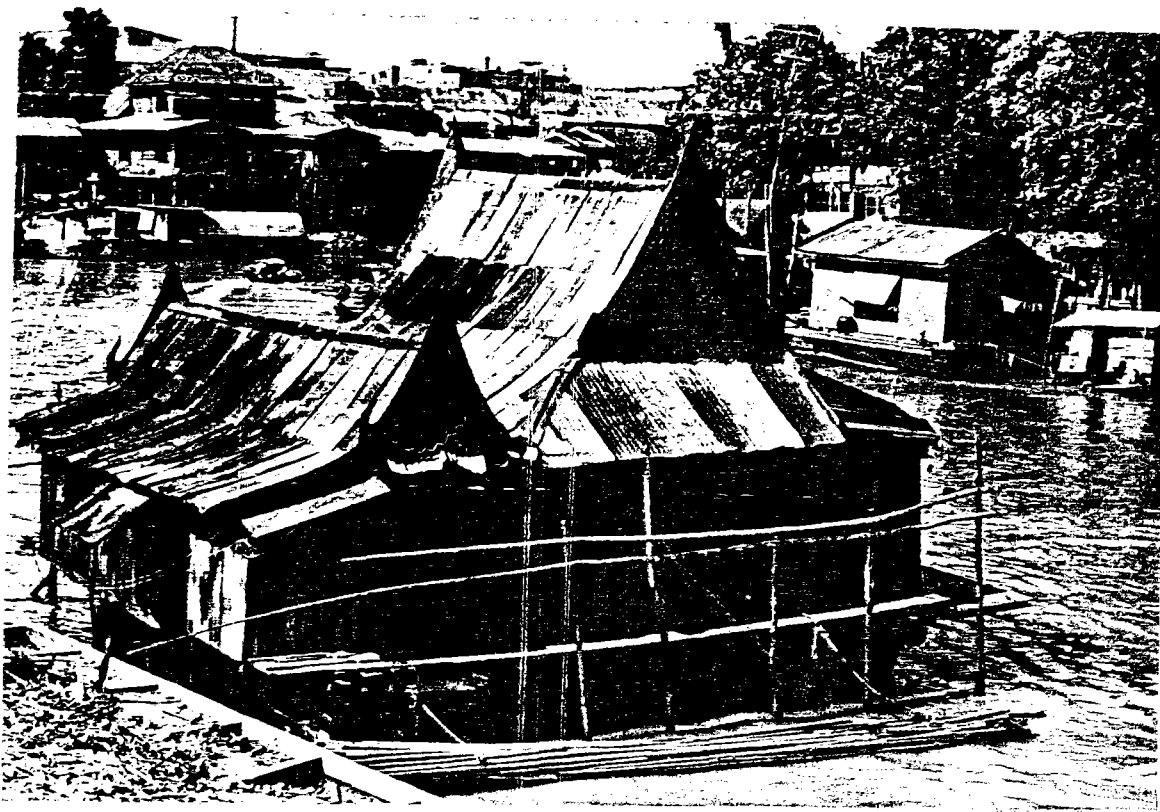
เรือไทยแสดงรูปปั้นลมแบบหางปลา

ที่มา น. ก. ภาควิชา แบบแผนบ้านเรือนในสยาม 2525 หน้า 33

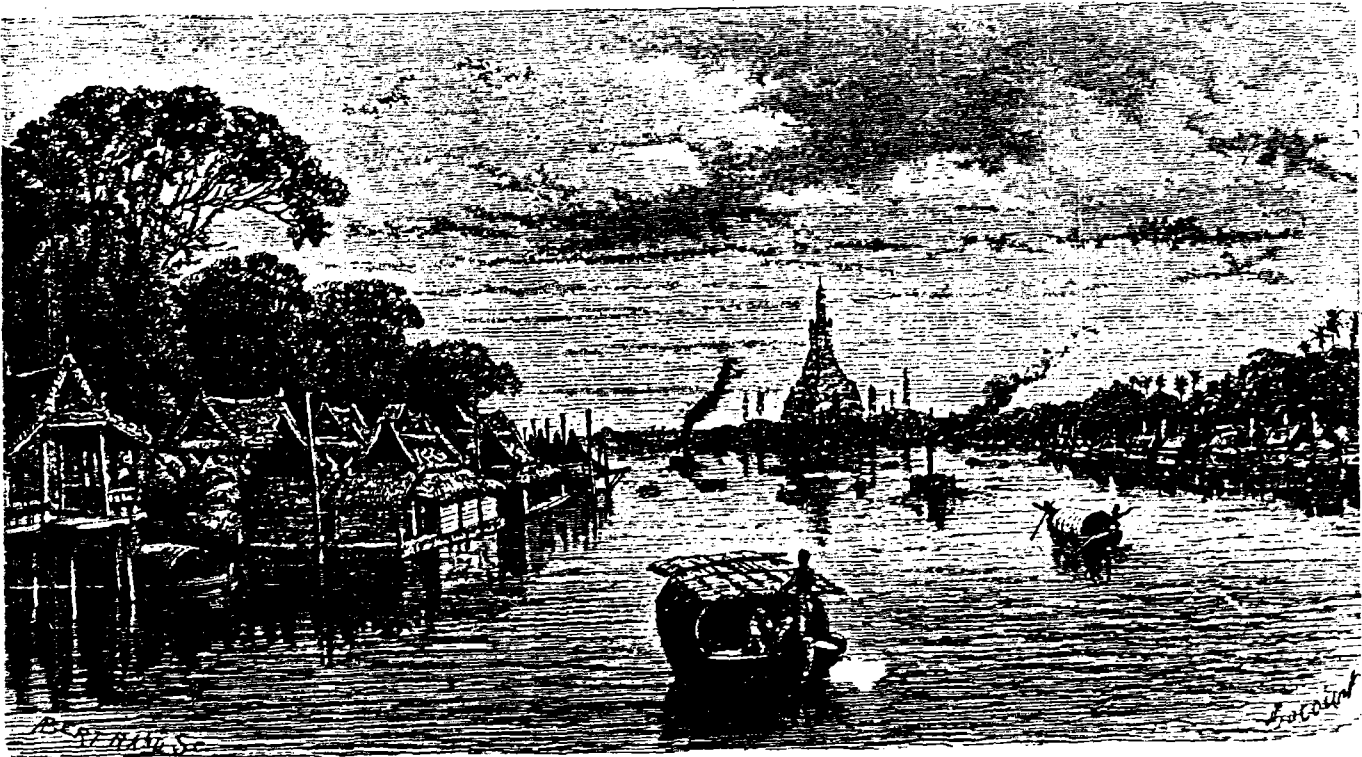
เรือนแพขายของสมัยรัชกาลที่ 5

ที่มา เอนก นาวิกมูล . พินามิม . 2532 , หน้า 191 .

เรือนแพที่อยู่อาศัยทำน้ำวังจันทเกษม

ที่มา น. ณ ปากน้ำ แบบแผนบ้านเรือนในสยาม 2525 หน้า 98

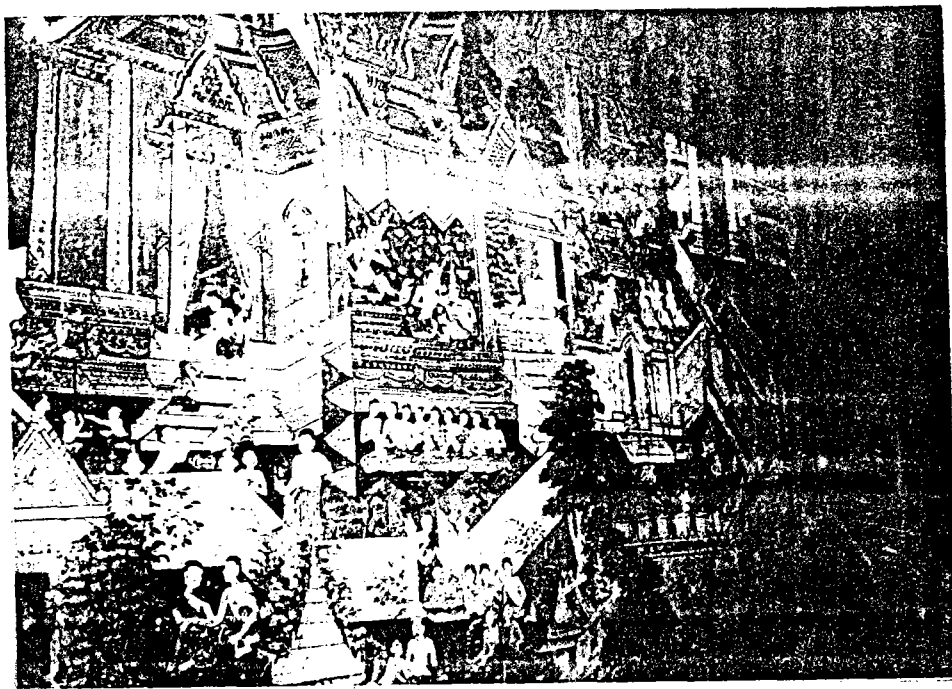
GENERAL VIEW OF BANGKOK.

Drawn by M. Bocourt, from a Sketch by M. Mouhot

รูป ทิวทัศน์แม่น้ำเจ้าพระยา สมัยรัชกาลที่ 4 - 5

Drawn by M. Bocourt , from a Sketch by M. Mouhot

พิมพ์ เอเฟก นาวิกมูล รูปเก่าเมืองไทยในฝรั่งเศส 2527 , 68

จิตรกรรมฝาผนังวัดสุวรรณาาราม เขตบางกอกใหญ่
แสดงให้เห็นการแต่งกายชาววัง ถ่ายเมื่อวันที่ 25 มกราคม 2535

จิตรกรรมฝาผนังวัดเขื่อน อำเภอวิเศษไชยชาญ จังหวัดอ่างทอง
แสดงการปรุงใจกระแสนของชาวบ้าน ถ่ายเมื่อ วันที่ 26 พฤษภาคม 2531

การแต่งกายของสตรีในรัตนโกสินทร์ตอนต้น

Drawn by M.Bocourt , from a Photograph

ที่มา เอก พาวิกมล รูปเก่าเมืองไทยในเมืองฝรั่ง 2527 , หน้า 69

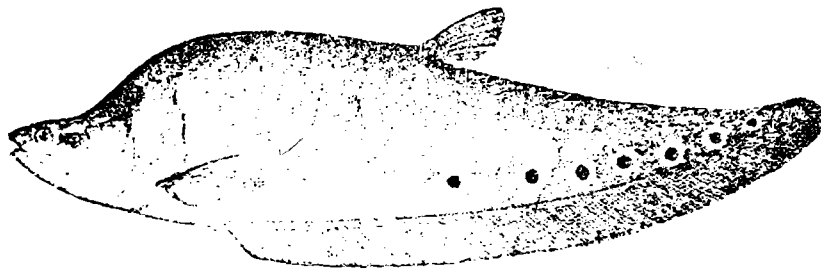

จิตรกรรมฝาผนังวัดเขียน อำเภอนิคมพัฒนา จังหวัดอ่างทอง
แสดงการตีบาตรพระภิกษุสงฆ์ ถ่ายเมื่อ วันที่ 26 พฤษภาคม 25

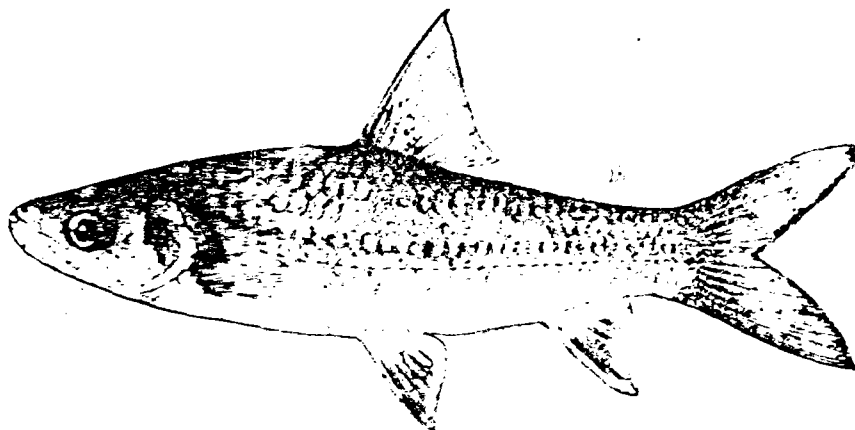

คลองคูเมือง (แม่น้ำลพบุรีเดิม)

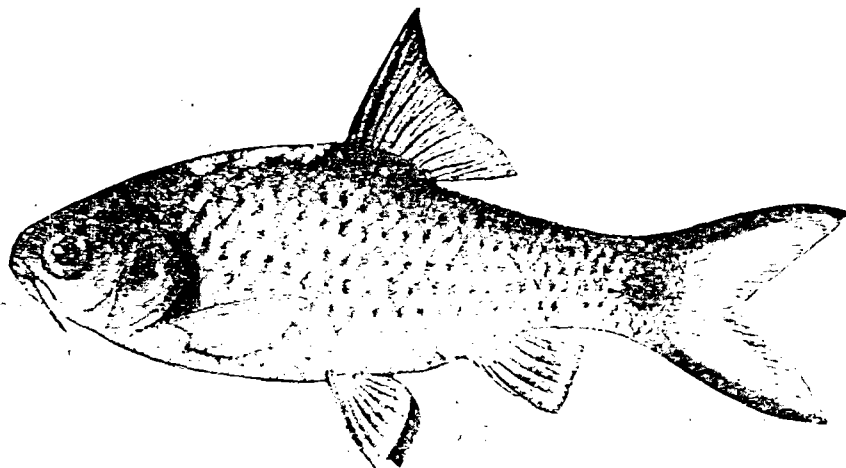
และพระราชวังกรุงศรีอยุธยา สร้างตามรากเดิม
ด้วยเครื่องมือ เมื่อ พ.ศ. 2450

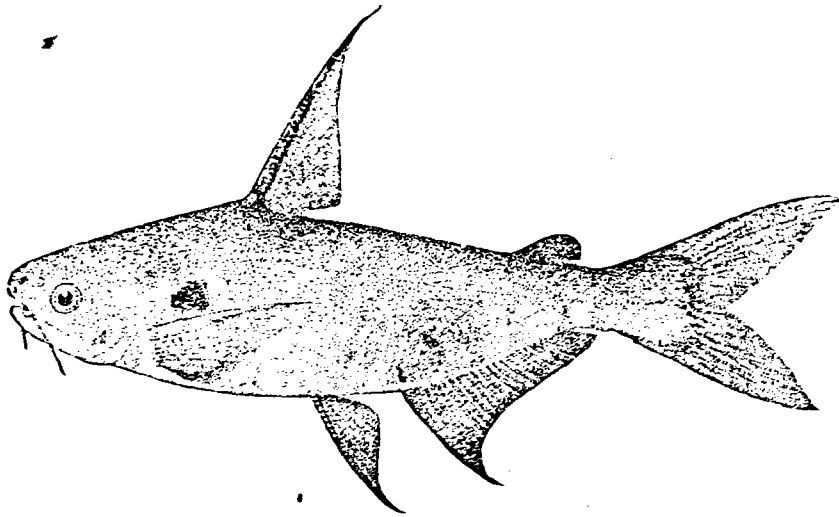
ปลากลาย

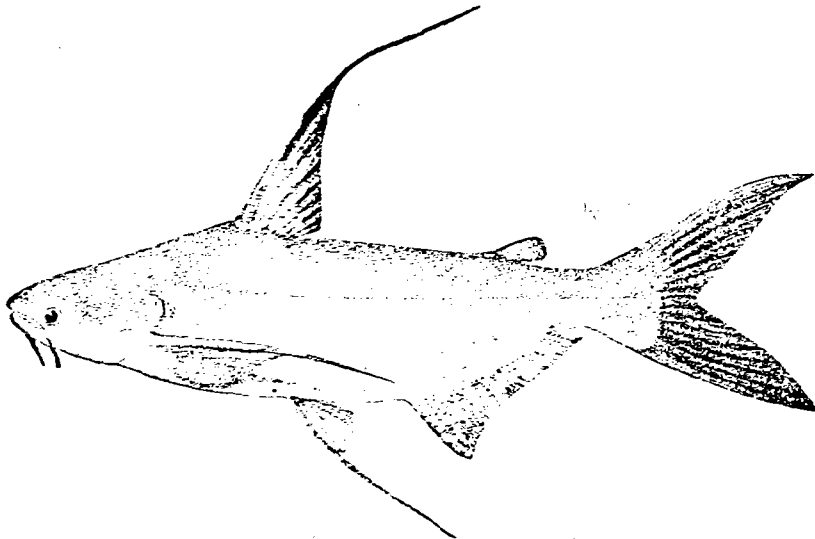
ปลาน้ำ

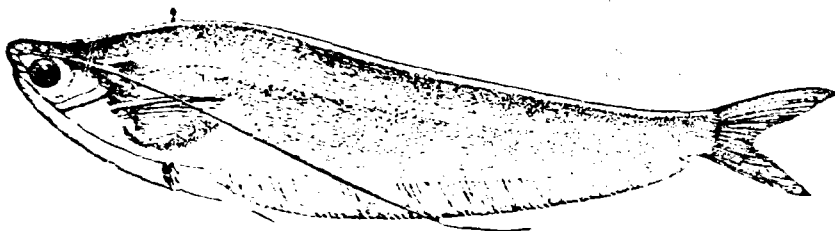
ปลาแก้มช้ำ

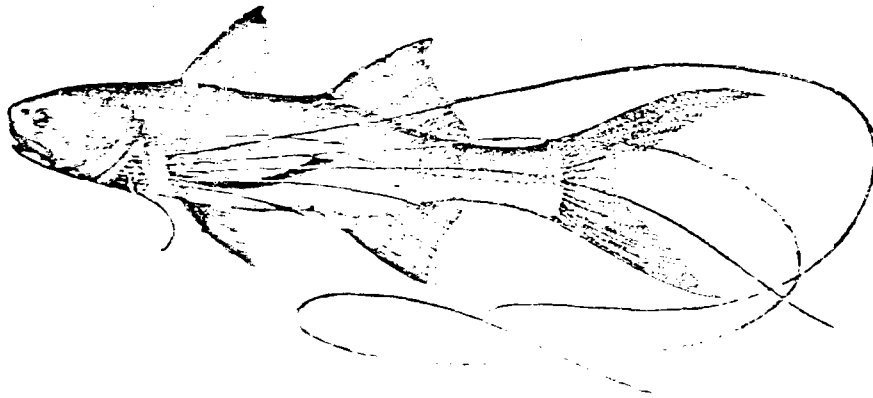
เม่น

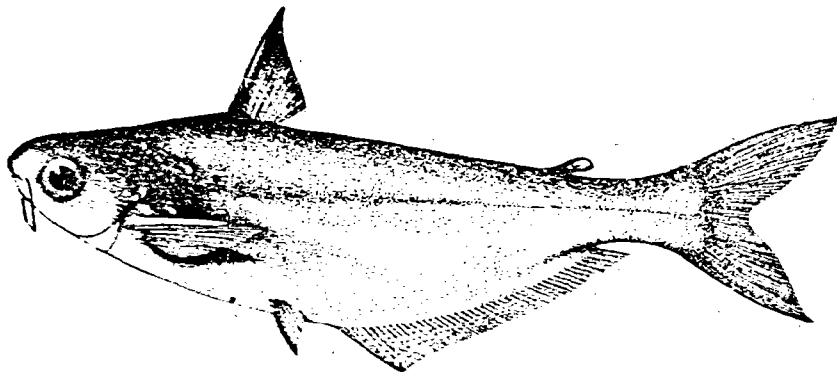
เม่น

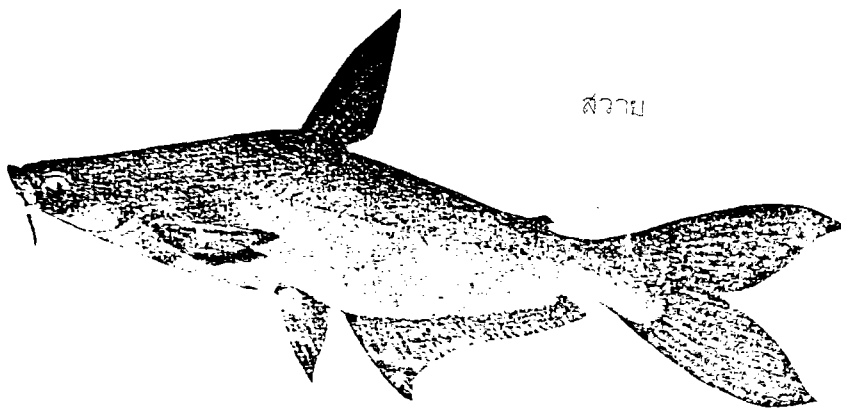
ปลาเหออ่อน

ปลาหนวดพราหมณ์

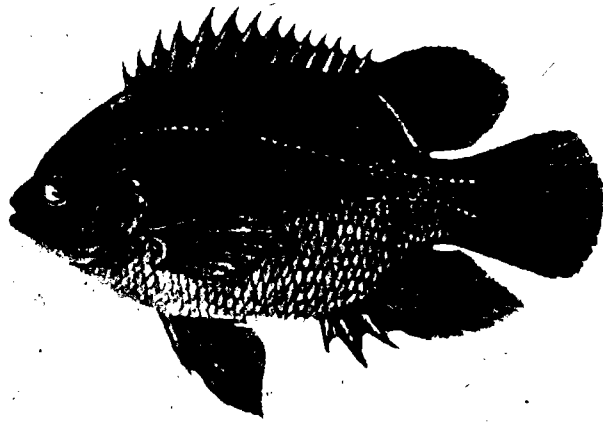
สังขวาล

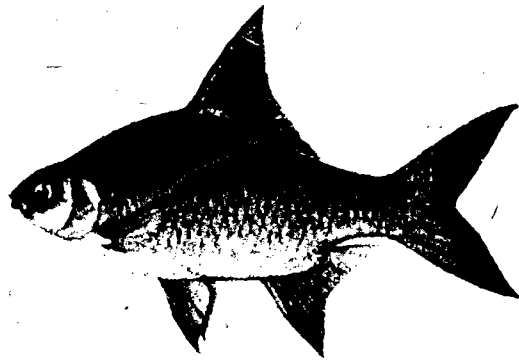
สวาย

ที่มา หลวงมัตยจิตรการ และวิชาติ สุวักกี :

ภาพปลา, 2511, หน้า 8 - 12

▲ ปลาหมอช้างเหยียบ

▲ ปลาทะเพียนทอง

ที่มา มาทพ ตั้งตราพาณิชย์ "ผักให้ชมของของชาวประมงในอดีต"

ภสิกร 49 (6):514 ; พฤศจิกายน - ธันวาคม 2529

ประวัติย่อของผู้วิจัย

ชื่อ นางสาวบังอร	ชื่อสกุล พันปี
เกิดวันที่	24 พฤศจิกายน 2499
สถานที่เกิด	จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
สถานที่อยู่ปัจจุบัน	บ้านเลขที่ 1/32/1 หมู่ 10 ตำบลตลาดขวัญ อำเภอเมือง จังหวัดนนทบุรี
สถานที่ทำงานปัจจุบัน	โรงเรียนจันทร์ประดิษฐารามวิทยาคม เขตภาษีเจริญ กรุงเทพมหานคร

ประวัติการศึกษา

พ.ศ. 2515	มัธยมศึกษาปีที่ 3 โรงเรียนเก่าที่ "สุทธาประมุข"
พ.ศ. 2517	บก.ศ. วิทยาลัยครูสวนดุสิต
พ.ศ. 2519	บก.ศ.สูง (วิชาเอกสังคมศึกษา) วิทยาลัยครูสวนสุนันทา
พ.ศ. 2522	กศ.บ. (ประวัติศาสตร์) มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ บางเขน
พ.ศ. 2535	กศ.ม. (ประวัติศาสตร์) มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร

ความสำคัญของแม่น้ำลำคลองในบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่างต่ออาณาจักรอยุธยา

บทคัดย่อ

ของ

บังอร

พันธ์

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา

ตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต วิชาเอกประวัติศาสตร์

กุมภาพันธ์ 2536

การศึกษาประวัติศาสตร์อยุธยาได้มีนักวิชาการที่ค้นคว้าเกี่ยวกับการเมืองการปกครอง ความสัมพันธ์กับต่างประเทศ เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม ผลงานเหล่านี้ทำให้ทราบถึงความเจริญรุ่งเรืองของอาณาจักรอยุธยาในอดีต อย่างไรก็ตามแม้ว่าจะมีผู้ศึกษาถึงปัจจัยต่าง ๆ ที่ส่งผลให้อยุธยากลายเป็นอาณาจักรที่รุ่งเรืองแต่ยังไม่มีใครศึกษาถึงปัจจัยทางด้านภูมิศาสตร์ จากข้อเท็จจริงอยุธยามีที่ตั้งอยู่บนพื้นที่ลุ่มมีแม่น้ำเจ้าพระยาไหลเป็นเครือข่าย ต่างจากอาณาจักรไทยในภูมิภาคอื่น ๆ รูปแบบของการตั้งเมืองในสภาพแวดล้อมเช่นนี้ได้ต่อเนื่องมาถึงสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้มีจุดมุ่งหมายที่จะศึกษาถึงความสำคัญของแม่น้ำเจ้าพระยาในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างต่ออาณาจักรอยุธยา ซึ่งเป็นการวิเคราะห์ประวัติศาสตร์ในเชิงภูมิศาสตร์ ผลจากการวิเคราะห์ทำให้ทราบถึงแม่น้ำเจ้าพระยาที่สำคัญในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ซึ่งทำหน้าที่เปรียบเสมือนถนนที่เชื่อมติดต่อระหว่างราชธานีกับหัวเมืองต่าง ๆ แม่น้ำเจ้าพระยามีความสำคัญในด้านช่วยป้องกันอาณาจักรอยุธยาโดยเฉพาะราชธานี ทั้งยังเป็นปัจจัยสำคัญที่ช่วยสนับสนุนการปกครองแบบรวมศูนย์ (Centralization) โดยมีพระมหากษัตริย์เป็นสมมติเทพราชซึ่งเป็นลักษณะเด่นของการปกครองแบบอยุธยา นอกจากนี้แม่น้ำเจ้าพระยามีความสำคัญทางด้านเศรษฐกิจต่ออาณาจักรอยุธยา ทั้งนี้เพราะอาณาจักรแห่งนี้เป็นทั้งอาณาจักรแห่งการเกษตรซึ่งต้องใช้น้ำเพื่อการเพาะปลูกและขณะเดียวกันก็เป็นอาณาจักรแห่งการค้ากรุงศรีอยุธยาซึ่งเป็นเมืองหลวงของอาณาจักรยังเป็นเมืองท่าสำคัญที่เป็นศูนย์กลางการค้าแห่งหนึ่งในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 21 - 24 ทั้งนี้เนื่องจากอยุธยามีระบบลำนํ้าที่เป็นเครือข่ายสามารถเดินทางติดต่อขนถ่ายสินค้ากับหัวเมืองภายในอาณาจักรและหัวเมืองชายทะเล จนขยายออกไปติดต่อกับนานาชาติทั้งในเอเชียและยุโรป นอกจากนี้ระบบลำนํ้ายังทำให้คนในสมัยนั้นมีชีวิตผูกพันอยู่กับน้ำ ดังจะเห็นได้จากที่ตั้งและการสร้างบ้านเรือน อาหารตลอดจนศิลปะการเล่นประกอบงานรื่นเริงต่าง ๆ ขณะเดียวกันระบบลำนํ้ายังเป็นตัวชักนำให้เกิดการติดต่อกับคนต่างชาติซึ่งมีผลให้วัฒนธรรมจากภายนอกหลั่งไหลเข้ามาในสังคมอยุธยา ดังเช่นความเชื่อเกี่ยวกับศาสนาฮินดูและพุทธศาสนา ซึ่งได้ผสมผสานไปกับวัฒนธรรมดั้งเดิมของอยุธยา ดังจะเห็นได้จากงานพระราชพิธี ประเพณีชาวบ้าน ทำให้อยุธยากลายเป็นเมืองนานาชาติที่มีชื่อเสียง

I

THE IMPOTANT OF THE RIVERS ANE CANALS IN THE LOWER OF
THE CHAO PHRAYA DELTA TO THE AYUTTHAYA KINGDOM

AN ABSTRACT

BY

BUNGORN PUNPEE

Presented in partial fullfillment of the requirements for
the Master of Education degee in History
at Srinakharinwirot University

March 1993

Many researchers had investigated the history of Ayutthaya kingdom in terms of her politics and government, her relations with other countries, economics, social and cultural affairs. Those studies revealed the glory of the Ayutthaya kingdom which was the result of the mentioned factors. However, geographic factors had not yet been studied. In fact, Ayutthaya was situated in the low-lying land where a network of rivers and canals linked up. Such situation was different from those of former Thai kingdoms in other regions. The similar environmental situation had later been chosen when Thonburi and Rattanakosin kingdoms were established.

The purpose of this thesis was to study the significance of rivers and canals in the lower basin of the Chao Phraya river which had effect on the Ayutthaya kingdom. The study was accomplished through a geographical history analysis. The result of the study revealed important rivers and canals in the lower basin of the Chao Phraya river. These rivers and canals had major roles of the roads connecting the capital city and the outer provinces ; helping protect the kingdom, especially the city of Ayutthaya ; being a significant support factor of the centralized governing where the kings were believed to be gods on earth. The centralization governing was also a dominant characteristic of Ayutthaya governing. The rivers and canals also had significant contributions to the economics of Ayutthaya since she was both agricultural, for which water for agriculture was required, and commercial kingdom.

The city of Ayutthaya, which was the capital of the kingdom, was an important port in Southeast Asia between centuries 21 - 24. The Ayutthaya's network of rivers and canals enabled the communication

and the transportation of goods between inner kingdom cities and cities along the sea shore as well as other countries in Asia and Europe. The rivers and canals made people commit to water. This was evident through the household location, food resources as well as festivals. The watercourse also introduced the communication with foreigners which resulted in the flowing of abroad culture into Ayutthaya society, for example, Hinduism and Buddhism had been mixed with Ayutthaya original culture. This was evident in the royal ceremonies and folk customs which made Ayutthaya become a well-known international city.